

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Hitit Yazılı Belgelerine Göre Anadolu'da İktisadi Hayat
Serdar OKUR
Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
2006; Sayfa IX+202

M.Ö. 2000–1750 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'da yaşayan Assurlu tacirler Anadolu'da ticari koloniler kurarak ilk ticaret örgütünü oluşturmuşlardır. Bu ticaretin merkezi Kayseni'deki Kültepe, Kaniş - Karum'dur. Belgelerde adı geçen ve yeri saptanabilen karumlardan biri de Karum Hattuş'tur(Boğazköy).

Zengin altın, gümüş ve bakır kaynaklarına sahip olan Anadolu, tunç alışı için gerekli olan kalay bakımından fakirdi. Tacirlerin beraberlerinde getirdikleri kalay, çeşitli kumaşlar ve kokular bu ticaretin ana malzemeleriydi. Hiç bir zaman politik üstünlüğe sahip olmayan tacirler yerli beylerin himayesi altındaydılar.

Assurlu tacirler sayesinde Anadolu'da ilk defa yazı görülür. 'Kapadokya Tabletleri' olarak adlandırılan Eski Assurca yazılmış çivi yazılı metinlerden, tacirlerin geliş yolları üzerindeki beylere %10 yol verdikleri, borçlu olan halktan %30 oranında faiz aldıkları, Anadolu krallanna sattıkları mal üzerinden %5 vergi verdikleri anlaşılmaktadır. Yine bu tabletlerde Assurlu tacirlerin Anadolu kadınlarla evlendikleri ve nikah sözleşmelerinde Anadolu kadınların haklarını koruyacak maddeler bulunduğu görülmektedir.

M.Ö. II. binin başlarında Avrupa'dan Kafkaslar üzerinden gelerek Kapadokya Bölgesi'ne yerleşen Hititler, daha sonra yerli halkla kaynaşarak İmparatorluk kurmuşlardır. Dilleri Hint-Avrupa dil grubundandır. Başkentleri Hattuşaş (Boğazköy) olan Hititlerin önemli şehirleri Alacahöyük ve Alişar'dır. Kapadokya Bölgesi'nde bulunan bütün höyüklerde Hititlere ait kalıntılara rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra Hitit İmparatorluk Dönemi'nde özellikle Kapadokya Bölgesi'nde stratejik açıdan önemli geçitlere ve su kenarlarındaki yüksek kayalara rölyef olarak işlenmiş anıtlar bulunmaktadır.Friglerin Orta Anadolu'nun önemli kentlerinin hemen hepsini yıkarak Hitit İmparatorluğu'nu ortadan kaldırılmasından sonra Orta ve Güneydoğu Anadolu'da Geç Hitit Krallıkları ortaya çıkmıştır.

SUMMARY
According to Hittite Inscribed Documents Economic Condition in Anatolia
Master Thesis
Serdar OKUR
University of Firat
The Institute of Social Science
And Postgraduate Study in History
2006; Page: IX+202

Between 2000 BC and 1750 BC Assyrian merchants from northern Mesopotamia formed the first commercial organisations by establishing trade colonies in Anatolia. The centre of these colonies was at Kanesh Kharum near Kültepe in Kayseri province. Another important commercial market place referred in documents is the Kharum Hattush at Bogazköy.

Anatolia was rich in gold, silver and copper, but lacked tin, essential for obtaining bronze as an alloy. For this reason tin was one of the major trading materials, as well as textile goods and perfumes. The merchants had no political dominance, but were protected by the regional Beys.

Fortunately for the Assyrian merchants, writing was seen for the first time in Anatolia. From the "Cappadocia tablets", cuneiform clay tablets on which ancient Assyrian was written, it has been learnt that merchants paid a 10% road tax to the Bey, received 30% interest from locals for, and paid a 5% tax to the Anatolian kings for goods they sold. The same tablets tell us that Assyrian merchants sometimes married Anatolian women, and the marriage agreements contained clauses to protect the women's rights from their husbands.

People coming from Europe via the Caucasus, and settling in Cappadocia around 2000 BC, formed an Empire in the region merging with the native people of the area. Their language was of Indo-European origin.

The capital of the Hittite kingdom was at Hattushash (Bogazköy), and the other important cities were Alacahöyük and Alisar. Hittite remains can be found in all the tumuli in Cappadocia.

The Hittite Empire, which lasted for six centuries in the region, collapsed around 1200 BC when the confederacy of Hittite states was invaded by the Phrygian people from the Balkans. After the Phrygians destroyed all the important towns in Central Anatolia eliminating the Hittite Empire, fragments of the Late Hittite Kingdoms sprang up around central and southeast Anatolia.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
SUMMARY.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ.....	VII
KONU VE KAYNAKLAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. Hititlerin Kökeni.....	1
2. Hititlerin Anadolu’da Ortaya Çıkışı.....	13
3. Hititlerin Kurulduğu Coğrafyanın Özellikleri.....	19
4. Hitit Siyasi Tarihi.....	23
4.1. Eski Hitit Dönemi.....	23
4.2. Hitit İmparatorluk Dönemi.....	30
4.3. Hitit Devletinin Yıkılışı.....	44
5. Geç Hititler.....	50
BİRİNCİ BÖLÜM.....	57
Yazının İcadı.....	57
1. Yazının İcadı.....	57
2. Anadolu’da Yazının Kullanılmaya Başlanması.....	65
3. Hitit Yazılı Belgelerinin Tespiti.....	74
4. Yazılı Belgelerin Muhtevaları.....	82
5. Hitit Yazısı ve Mahiyeti.....	84
5.1 Hitit Çivi Yazısı.....	89
5.2 Hitit (Luvi) Hiyeroglif Yazısı.....	99
İKİNCİ BÖLÜM.....	111
Vesikalarn Değerlendirilmesi.....	111
1. Tarımla İlgili Vesikalar.....	111
2. Hayvancılıkla İlgili Vesikalar.....	134
3. Madencilikle İlgili Vesikalar.....	138
4. Ticaretle İlgili Vesikalar.....	145

SONUÇ.....	188
KAYNAKÇA.....	196
EKLER.....	199
ÖZGEÇMİŞ	

ÖNSÖZ

Hititler Anadolu'daki bölgesel küçük idari birimleri birleştirerek siyasi bir birlik altında toplamışlardır. Hint-Avrupai bir topluluk olmalarına rağmen Anadolu'da karşılaştıkları kültürleri kendi kültürleri ile sentezleyerek yeni bir kültür ortaya koymayı başarmışlardır. Hazırladıkları kanunları, anlaşmaları ve dini metin, ferman vb. bilgileri de yazılı tablet halinde arşivlemişlerdir. Bu nedenle Boğazköy'de bulunan binlerce Hitit yazılı vesikaları içinde hemen hemen her konuda belge bulmak mümkündür.

Hitit yazılı belgeleri bize Hitit sosyal hayatı, iktisadi yapısı, hukuku kültür hayatı, dini hayatı hakkında bilgi ihtiva eden birinci elden tarihi kaynak niteliği taşımaktadır.

Hititlere ait tespit edilen yazılı belgelerin önemli bir kısmı Hititçe bilen uzmanlar tarafından Türkçe veya batı dillerine çevrilmiştir.

Tezin hazırlanma aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Füsün KARA'ya, Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Muhammed Beşir AŞAN'a ve Tarih Bölümü'nden Dr. Yüksel ASLANTAŞ'a, ayrıca manevi desteğini gördüğüm Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürü Haydar KALSEN'e teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
C	: Cilt
S	: Sayı
s	: Sayfa

TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kaniş-Karum’da sokak dokusu ve konutların oluşturduğu yapı adaları.....	156
Şekil 2: Kaniş-Karum’daki bazı konutların planları.....	158
Şekil 3: İ.Ö. 19.yüzyılda Hitit Devleti’nin sınırları ve önemli kentler.....	163
Şekil 4: Hattuşa’da Aşağı Kent’te Tapınak I’ın kuzeyinde yer alan konut alanının bir bölümü.....	165
Şekil 5: Hattuşa Yukarı Kent’te İ.Ö. 1200 yıllarına tarihlenen konutlar.....	167
Tablo 1: Hattuşa’da Yukarı Kent konutlarında gündelik kapacak dışında bulunan eşyalar.....	168
EK- 1: Hitit Devleti Yayılım Alanları.....	199
EK- 2: Anadolu’daki Önemli Hitit Merkezleri.....	200
EK- 3: M.Ö. 2000–1000 yılları arasında Anadolu ve çevresinde kullanılan yazı sistemleri.....	201
EK- 4: M.Ö. 1.binyılda Anadolu ve çevresinde kullanılan yazı sistemleri.....	202
EK- 5: Hitit Kral Listesi.....	203

KONU VE KAYNAKLAR

Hititler'in krallığı, İ.Ö. onyedinci yüzyılın ilk yıllarında, Orta Anadolu platosunda, Hatti Ülkesi denilen yerde doğdu. Geçen 500 yıllık süre içinde, Geç Bronz Çağı dediğimiz dönemde, Hititler, Anadolu kara kütesinin büyük bölümünü kapsayan ve buradan Kuzey Suriye'ye, Mezopotamya'nın batı eteklerine uzanan bir imparatorluk kurdu. Tarihi boyunca, imparatorluğun dini ve idari başkenti, Hattuşaşlı (Boğazköy/Boğazkale) muazzam bir hanedan tarafından yönetildi. İmparatorluğun resmi dili, bugün genellikle Hitit dili olarak adlandırdığımız, Neşa dili denilen bir Hint-Avrupa diliydi. Dilin kullanımı, Asur Koloni Dönemi olarak adlandırılan dönemdeki bir Hint-Avrupa grubunun egemenliğine kadar uzanır. Bu grubun liderleri, Neşa kentindeki merkezlerinden Anadolu'nun doğu yarısının büyük bölümlerine dek uzanan bölgenin denetimini, Hitit Krallığı'nın ortaya çıkmasından önce, yüz yıl ya da buna yakın bir süre ellerinde tuttular. Hint-Avrupa dili konuşanların Anadolu'ya ilk girişleri, muhtemelen, üçüncü binyıla hatta daha önceye rastlamaktadır. Hattiler denilen Anadolu halkı ve başlangıçta Hitit nüfusu ve uygarlığı, aslında Hint-Avrupalı ve Hatti unsurlarının bir karışımıydı. Bununla birlikte, tarihleri boyunca, Hititler, diğer birçok etnik ve kültürel unsuru, askeri fetihlerle aktarma sistemiyle olduğu kadar, yabancı kültür etkileşimi ve ticari temaslarla da kendi uygarlık yapıları içinde massettiler.

Bilim adamları genellikle, Hitit tarihini iki ya da üç ana evreye ayırır. Modern yaklaşıma uygun olarak, Geç Bronz Çağı uygarlığı ikiye ayrılır: Eski Krallık (İ.Ö. 1400'e kadar) ve Yeni Krallık (1400'den onikinci yüzyılın başlarına kadar). Kimi zaman imparatorluk olarak bahsedilen Hatti Krallığı, ikinci dönemde bütün Yakın Doğu'da gücünün ve nüfuzunun zirvesine ulaştı. Hükümdarı dünyanın en büyük krallarıdan biriydi ve Mısır, Babil, Mitanni ve Asur krallarıyla eşdeğerd.

Onikinci yüzyılın başlarında hanedan başkenti Hattuşaş yanıp kül oldu ve kentin yıkılmasıyla Hitit Anadolu Krallığı aniden sona erdi. Bu son bütün Yakın Doğu ve anayurt Yunanistan'daki birçok Bronz Çağı krallığının çökmesiyle bağlantılı yaygın ayaklanmalar ortamında gerçekleşti. Hitit uygarlık unsurları eski krallığının çevresindeki bölgelerde birkaç yüzyıl boyunca varlığını korumaya devam etti. Neo-Hitit krallıklarının Hitit kraliyet hanedanı mensupları, Demir Çağı'nın ilk yüzyılları

içerisinde, iktidarı kesintisiz bir ardıllık zinciri içinde elinde tuttu. Hanedanın Bizans İmparatorluğu'nun bütün ömrüne denk düşen, neredeyse 1000 yıllık bir tarihe uzanan bu muazzam üstünlüğünü sağlayan onlardı.

Tez çalışmamda da yukarıdaki kronolojik ve coğrafi sınırlar çerçevesinde iki ana bölüm bulunmaktadır. Giriş Bölümünde ise Hititlerin kökeni, Anadolu'da ortaya çıkışları, Hititlerin yaşadığı coğrafya ile Hitit Siyasi Tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu konuda araştırma yapan yerli ve yabancı çok geniş bir araştırmacı grubu olması dolayısıyla bu giriş kısmında yerli ve yabancı bilim adamlarının kitap ve makalelerinden yararlanılmıştır. Bunlar arasında Ekrem AKURGAL'ın "Anadolu Kültür Tarihi", O.R. GURNEY'in "Hititler"i, J.P. MALLORY'nin "Hint-Avrupalıların İzinde" si sayılabilir.

Birinci bölümde Yazının icadı, Anadolu'da yazının ilk kullanımı ile Hititlerin kullandığı yazı sistemleri incelenmiş ayrıca Hitit yazılı belgelerinin muhtevaları hakkında bilgi verilmiştir. Önemli Hititologlarımızdan Sedat ALP'in "Hititler Çağında Anadolu" ve "Hitit Güneşi", J. FRIEDRICH'in "Kayıp Yazılar ve Diller" kitapları ile Ali ve Belkıs DİNÇOL'ların "Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar" adlı makaleleri konuyu her yönüyle değerlendiren kaynaklardır.

İkinci bölümde ise Hitit yazılı belgeleri ışığında Anadolu'nun o dönemki iktisadi yapısı incelenmiş ve konu Tarım, Hayvancılık, Madencilik ve Ticaret olarak 4 alt başlıkta değerlendirilmiştir. Konunun önemli kaynakları arasında SAKTÜRE'nin "Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri" ve "Anadolu'da Demir Çağı Kentleri", T. BRYCE'in "The Kingdom of Hittites", Tahsin ÖZGÜÇ'ün "Kaniş-Karum II" kitapları gösterilebilir.

GİRİŞ

1. Hititlerin Kökeni

Hititler M.Ö. 2. binde Anadolu'nun büyük bir kesiminde ve Kuzey Suriye'de hüküm sürmüşlerdir. Hititlerin konuştukları dil Hint-Avrupa grubuna dahil olduğundan, onların Anadolu dışından geldiklerini biliyoruz. Hem nereden hem de ne zaman geldikleri kesin değilse de, krallığın kuruluşundan birkaç yüzyıl önce Anadolu'ya küçük gruplar halinde geldikleri ve zamanla güç kazanarak Hitit Devleti'ni kurdukları düşünülmektedir. Hititler, Orta Anadolu'da yani Hatti ülkesinde var olan köklü kültür birikimini benimseyerek, yeni bir sentez oluşturmuşlardır¹.

İ.Ö. 2.bin yılda Anadolu'da büyük bir uygarlık geliştiren Hitit ulusu, tıpkı Türkiye Türkleri ulusu gibi, oluşumunu burada olgunlaştırmıştır. Hititlerin adının bile, birazdan üzerinde duracağımız üzere, onların çağından bin yıllar sonra uydurulmuş olması; Hatti' ye (Anadolu'ya) egemen olan, İ.Ö. 1800 dolaylarının bu yeni halkının gerek ülkesini gerek kendisini Hatti diye anması, belki de bu egemen halkın kendisinin tarihsel kökeninde baskın etkili öge olmuş yüzyıllar önceki atalarının adını bilmeyişindendi².

M.Ö. 2000'li yıllara kadar Anadolu'ya gelip yerleşen kavimler arasında Hurriler, Luwiler, Asurlular, kendilerini Neşalılar diye adlandıran ve Hititler' in ilk gelen gruplarından oldukları kabul edilen Hattiler vardı. Bütün bu kavimlerin küçük ve birbirinden bağımsız birer kent devleti halinde varolduğu bu dönemin sonuna doğru Anadolu'ya Hititler geldi. M.Ö. II. Binin başlarında Anadolu'ya gelip önce Yeşilirmak boylarına yerleşen Hititler' in menşei tartışmalıdır. Başlangıçta Avrupa kökenli oldukları ileri sürüldüyse de daha sonradan Kafkaslar üzerinden geldikleri görüşü öne çıktı. (ki Anadolu'ya Boğazlar üzerinden mi, Kafkaslar üzerinden mi yoksa Mezopotamya'dan mı geldikleri de tartışmalı bir konudur.) Bugün bu konu tam olarak çözülmüş değildir. Ancak dilleri Hint-Avrupa dil grubuna girmektedir³.

Eski Ahit' te, Museviler "Vaat Edilmiş Topraklar"a girdikleri zaman, Filistin'de karşılaştıkları birçok kavimden birinin de Hititler olduğu ifade edilir. Tekvin XV. 19-21'de, sözü edilen tanıdık kavimler listesinde Keniler, Kenizziler, Kadmoniler, Perizziler, Refalar, Kenanlılar, Girgaşiler, ve Yebusilerin yanı başında

¹ Ayşe Baykal SEEHER, "Hitit Dünyasına Kısa Bir Bakış", Boğazköy'den Karatepe' ye İstanbul, 2001, s.14

² Bilge UMAR, İlkçağ' da Türkiye Halkı, İstanbul, 1999, s.31

³ Nazmi ÖZÇELİK, İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara, 2002, s.80

Hititler de yer alır. Yeşu III.10'da özet olarak, Kenanlılar, Hiviler, Perizziler, Girgaşiler, Amoriler ve Hititlerden söz edilmektedir. Eski Ahit'te Hazreti İbrahim'in Hebron yakınındaki Makpela Mağarası'nı Hetoğullarından satın alması (Tekvin XXIII) ve Edom kralı Esav' ın (Esau) Hititli kadınlarla evlenmesi hikaye edilmektedir (Tekvin XXVI.34, XXXVI.1-3). Söz konusu kitapta, Het' in Kenanoğullarından biri (Tekvin X.15) ya da Yeruşalim' in bir Amorili ile bir Hititlinin gayri meşru çocuğu olduğu belirtilirken (Hezekiel XVI.3), Hititlerin, Filistin'in yerli kavimlerinden biri olduğundan da bahsedilir. Sayılar XXIII.29'da, Hititlerin Filistin'in belli bir bölgesinde oturduklarına işaret edilerek, şöyle denilmektedir : “Amalek Güney diyarında oturuyor; Hititler, Yebusiler ve Amoriler dağlık bölgede oturuyorlar, denizin yanında ve Eden kıyısı boyunca Kenanlılar oturuyorlar⁴. Yeşu I. 2-4'te Kenanlıların, Lübnan ile Fırat Nehri arasındaki bölgenin tamamını işgal ettiklerine değinilmektedir; ancak bu ifadeyle ne kastedildiği pek açık değildir.

Bütün bu anlatılarda, Hititlerin Yebusilerden ya da Girgaşilerden daha önemli bir kavim olduklarına dair bir ifade yoktur. Fakat krallık devrine geldiğimiz zaman durum değişmektedir. Hz. Süleyman'ın Moabiler, Ammoniler, Edomiler ve Saydalılar ile aynı gruba dahil edilen Hititli eşlerinden (1. Krallar XI. I) yabancılar olarak bahsedilir. Bunlardan daha da önemli olan iki paragraf vardır ki “Hititlerin Kralı”ndan söz eder. 2. Tarihler I.17'de Hz. Süleyman'ın Mısır'dan nasıl at getirttiği ve bunları “Hitit ve Arami Kralları”na sattığından bahsedilir. 2. Krallar VII. 6-7'de, Suriye ordusunun at ve araba gürültüsü işiterek, “Hey İsrail kralı bize karşı Hitit ve Mısır krallarıyla anlaşmış” diyerek birbirlerine söylediklerini ve alacakaranlıkta kalkıp kaçtıklarını okumaktayız. Ünü bu kadar dehşet saçan bu kralların önemi, herhalde sadece bölgesel nitelikte olamazdı.

Mısır'ın tarihi belgeleri çözüldüğünde, XVIII. Hanedanlık krallarının Heta denen bir ülkeyle temasta bulduklarını ortaya çıkmış İ.Ö. 15.yüzyılda III. Tutmosis' in Kuzey Suriye'ye girerek Fırat Nehri'ni geçtiği zamandan beri ilişkilerinin devam ettiği anlaşılmıştır. Hetalılar, birçok müttefikleriyle birlikte II. Ramses' e karşı Kadeş Savaşı'nda Orontes Nehri (Asi) kıyılarında çarpışmışlardı. Bu savaş, ünlü Mısırlı şair Pentaur tarafından da ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Aynı kral, Hetalılarla hükümdarlığının sonraki yıllarında bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmanın metni, Karnak' taki Büyük Tapınak' ın duvarında yazılıdır. Bütün bunların ışığında Mısır

⁴ O. R. GURNEY, “Hititler”, Ankara,2001, s.15

yazıtlarında adı geçen Hetalılarla, Eski Ahit’ teki Hititlerin bir ve aynı kavim olduğundan kim şüphe edebilir ki? Asur çivi yazılarının çözülmeye başlanmasıyla, Tiglat-Pileser döneminden beri (yaklaşık İ.Ö. 1100) Asurluların Suriye’yi başkenti Karkamış olan “Hatti Ülkesi” olarak bildikleri ortaya çıkınca, Hetalılarla Hititlerin aynı kavim olduğu kanıtlanmış oluyordu. Dahası, İsrail işgali sırasında ve hatta Hz. İbrahim zamanında bile Filistin’de Hitit yerleşim yerlerinin bulunmasıyla bu gerçek daha da pekişti ⁵.

Hitit halkının (ama altın çağındaki değil, Güneydoğu Anadolu’da varlığını sürdürmeye çalışan, çok daha ileri yüzyıllardaki Hitit Devleti kalıntısı halkın, gerçekte Luviler’ in özellikle de Filistin yöresine yayılmış olup, Hatti halkı yani Anadolu halkı diye bilinen insanların) adı Tevrat’ın İbranice aslında Ht halkı diye geçer. Ht ile gösterilen Hatti halkının İbraniceleştirilmiş biçimi olan sözcük idi, ama İbranice’ nin yazısında sesli harf bulunmadığından, yalnız Ht harfleri kullanılmıştı. Asur belgelerinde bu halk ve ülkesi Heta diye anılır. Mısır hiyeroglif yazısında ise o yazının da sesli harfi bulunmadığından, Ht değeri taşıyan Hiyeroglif işareti kullanılır.

Tevrat batı dillerine çevrilirken, Almanca’ya çeviriyi yapan Martin Luther, Ht ile gösterilmiş sözcüğü, Hethit’ ler diye; İngilizce ve Fransızca’ya çevirenler, Hititler diye okuyup aldılar. Çünkü o sırada hatta 19.yy.a kadar bu halk üzerine hiçbir şey bilinmiyordu. Gerçekten Tevrat’ın Türkçe çevirisinde de aynı halk bazen Hititler diye bazen de Hetler, Het Oğulları, Hittiler diye anılıyor⁶. Örneğin, Tanrı elçisi olduğuna inanılan İbrahim’in nereye gömüldüğünü anlatan bölüm (Yaratılış, XXV 9–10) şöyledir : “Oğulları İshak ve İsmail onu Mamre karşısında olan Makpela mağarasına, Hitti Tsohar oğlu Efron’ un tarlasına, İbrahim’in Het Oğullarından satın aldığı tarlaya gömdüler.” 19.yy.da ve 20.yy.in başında Türkiye aydınları arasında en yaygın yabancı dil Fransızca olduğundan, o uydurma adlar içinde Fransızlar’ ın kullandığı ad, onların söyleyiş biçimiyle Hititler diye Türkçe’ye geçti. Her ne kadar Hatti ülkesinin Hatti halkı ile, Hitit devletindeki egemen halkın karıştırılmamasını sağlamak bakımından, bu egemen halka Hititler dememizin yararı varsa da Hatti halkının gerçek adı bilinip dururken, (Ön Hititler, İlk Hititler anlamında) Proto Hititler diye, dillerinin de Hatti diliyle anılacak yerde Proto Hititçe diye anılması açıktır ki yersiz ve yanlıştır⁷.

⁵ O. R. GURNEY, a.g.e., s.16

⁶ Bilge UMAR, a.g.e., 32

⁷ Bilge UMAR, a.g.e., 33

Asya, yazının erken gelişimi sayesinde bize başka yerde elde edilmesi ya da kanıtlanması çok daha zor olan Erken Hint-Avrupalı yayılmasına ilişkin bilgiyi sağlamaktadır. Bulduğumuz her çözülebilir Bronz Çağı belgesinin, Asya’da yayılcı özellikle bir Hint-Avrupa kültürünün varlığını kanıtladığını gördük. Hitit, Hatti’ nin (ve Asur’un) yerine geçti; İranlılar eski Elam topraklarında yayıldı ve İndus yazılarına ilişkin en akla yatkın yaklaşımları onaylarsak, Hint-Ari kavimleri, Hindistan’ın Hint-Avrupalı olmayan gruplarının büyük bölümü üzerinde etkileyici bir şekilde yayıldı. İlk yazılı belgeleri Bronz Çağı’nda ele geçirdiğimizde, göçlere ve dillerin birbirinin yerini almasına ilişkin bol miktarda kanıt bulduğumuzdan kuşku duyulamaz. Örneğin sadece Orta Anadolu’da, Hint-Avrupalı olmayan Hatti dilinin yerini bir dizi Hint-Avrupa dili aldı –ilk olarak Hititçe, sonra Luvice, sonra Frigce, sonra adını eski Galatya şehrine veren Keltçe ve son olarak da Yunan dili- ve bu diller doğudan göç eden Türklerin tamamen farklı, Hint-Avrupalı olmayan dili tarafından bir kez daha söğürüldü. Yakın Doğu Tarihi aynı zamanda, Samilerin, Hurrilerin ve diğerlerinin Bronz ve Demir Çağındaki yayılmalarını belgelemektedir. Bütün bu örnekler arkeologlara, arkeolojik kayıtlarda nüfus hareketlerini izleme becerimiz ne kadar zayıf olursa olsun ya da göç modeli, halk hareketlerinden çok yerel süreçlere vurgu yapan güncel kültür değişimi yaklaşımlarıyla ne kadar çelişirse çelişsin, kitlelerin sınırlarını sık sık değiştirdiklerini hatırlatması açısından yararlıdır⁸.

Şimdiye kadar ele alınan olgular, Hint-Avrupalıların Batı Asya’nın büyük bölümündeki istilacı doğasını gösterdiğinden, bu bize söz konusu bölgeyi ilk Hint-Avrupalıların ana yurtlarının dışında tutmamız için anlamlı bir zemin sağlıyor. İ.Ö. birinci bin yıla ilişkin elde ettiğimiz anlamlı kanıtlarla, Kafkaslar ve Hazar’a kadar Orta ve Doğu Anadolu’da, tarihi Filistin’in güney bölgesinde ve bütün Mezopotamya’yı içine alan Zağros bölgesinde Hint-Avrupalı olmayan halkların egemen olduklarını görüyoruz. Bu alanlar, Neolitik Dönem (İÖ 9000–6000) sırasında Güneybatı Asya’da tarıma yeni başlayan üç ana bölgeyi içine almaktadır. Sonuç olarak, Hint-Avrupalıların bu ilk tarım toplumlarıyla ve onların Güneybatı Asya’daki yayılmalarıyla bağlantılı olmalarının son derece zayıf bir olasılık olduğu görülecektir. Kuşkusuz Ön-Hint-Avrupalıların olduğu yerde Anadolu’luların Hatti yada Hurri erken yayılmasıyla yurtlarından sürüldükleri ve sonra bu toprakları İÖ 3000–1000 yılları arasında geri almak için uğraştıkları gibi tersine işleyen karmaşık bir model de ileri

⁸ J. P. MALLORY, Hint-Avrupalıların İzinde, Ankara, 2002, s.79

sürülebilir. Bu modelin özel bir açıklamayı gerekli kılmanın da ötesinde, aslen olanaksız olduğunu düşünüyorum. Anadolu’da çözümlenememiş kişi ve yer adlarına ilişkin kuşku duyulmayan tek nokta, bu adların, Hint-Avrupa dil ailesinin bir alt öbeğine ait olmadıkları gerçeğidir. Üstelik, Colin Renfrew’ in yakınlarda ileri sürdüğü gibi, Hint-Avrupalılar bu bölgede ortaya çıkmış olsalardı, Ön-Hint-Avrupalılar ile onların Hint-Avrupalı olmayan komşularının dilleri arasında çok daha büyük benzerlikler olması beklenebilirdi⁹.

Anadolu yarımadası Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği noktada yer aldığından, bin yıllar boyunca kıtalararası kitlesel göçler için doğal bir köprü işlevi gördü. Bu göç süreci bazı dönemlerde büyük bir ivme kazandı ve Anadolu’nun kentleşme sürecine büyük ölçüde yön verdi. Arkeolojik bulgularla kanıtlandığı gibi, ilk kez İ.Ö. 3. bin yılın son çeyreğinde, İ.Ö. 2250–2000 yılları arasında, Anadolu’da birinci Ege Göçleri sayılan yoğun bir göç süreci yaşanmıştı. Avrupa’nın ve (belki de) Asya’nın kuzeyinde oturan Hint-Avrupalı kavimler, bir kısmı Balkanlar, diğer kısmı da Kafkasya üzerinden dalgalar halinde Anadolu’ya girmişler, o tarihlerde var oldukları bilinen yerleşmeleri yakıp yıkmışlar, sonra da onların üzerinde kendi kentlerini kurmuşlardı. İ.Ö. 2. bin yılda Anadolu’nun en önemli ekonomik ve sosyo-politik güçleri olan Troialıların ve Hititlerin bu kitlesel göçler sırasında Anadolu’ya giren kavimler arasında yer aldıkları bilinmektedir. İ.Ö. 1700–1250 yılları arasında var olduğu belirlenen ve Homeros destanlarına konu olan Troia VI ve Hitit İmparatorluğu’nun başkenti Hattuşa bu süreci yaşayan iki önemli örnektir¹⁰.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’nun bilinen halkları Hattiler, Luwiler, Hurriler ve Anadolu’ya ticaret amacıyla gelen Asurlular’dır. İşte bu dönemde bu kavimlere Anadolu’ya yeni gelen ve Anadolu’da tarih devirlerini başlatacak olan Hititler de katılır¹¹.

Kaniş kenti, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nden sonra, bir süre, önemini yitirdiyse de, Demir Çağı’nın ilk ve ikinci yapı katında, yeniden, yoğun biçimde iskan edildiği anlaşılmaktadır. Kent, yalnız Koloni Dönemi’nin en büyük ticaret merkezi değil, aynı zamanda, Erken Hitit Çağı krallarından Anitta’nın sınırlarını genişlettiği ve büyüttüğü devletin de başkenti oldu. Hitit kaynaklarında Kaniş=Anişa/Nieşa olarak geçen kentin adı, aynı zamanda, Hititler’in kullandığı kendi dillerine verilen ad olarak

⁹ J. P. MALLORY, a.g.e., s.81

¹⁰ Sevgi AKTÜRE, Anadolu’da Demir Çağı Kentleri, İstanbul, 2003, s.55

¹¹ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.79

bilinmektedir. Bu olgular, Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne neden Erken Hitit Dönemi de denildiğini açıklamaktadır.

Hititler, yalnız Anadolu'ya geldikleri zaman değil, hemen sonraki dönemde de, azınlıktaydılar. Buna karşılık Orta ve Kuzey Anadolu'da, kendilerinden önce kurulmuş bulunan küçük kent devletlerini yönetenler, her türlü silahı kullanmayı ve üretmeyi biliyor, aynı zamanda da, zengin ve etrafı surlarla çevrili, korunaklı kentlerde oturuyorlardı. Bu nedenle, sayıca daha az olan Hitit göçmenlerinin, bu kadar kısa zamanda ve her yerde, biranda bütün varolan kentleri yakıp yıkmaları pek olası değildir. Onların başarısı, yerli uygarlığı kabul etmeleri ve buna uyum göstermeleri, sonra da kendi katkılarını yapmaları olsa gerektir. Elde edilen bulgulara göre, Orta Anadolu'da, her Eski Bronz Çağı kenti veya köyü üzerinde bir Hitit kenti, bir Hitit köyü kurulmuştu. Aradaki yangın tabakası, o höyüklerin Hititler tarafından iskan edilmesine engel olmamıştır.

Anadolu'nun yerli kavimlerinden olmayan Hititler' in nereden geldikleri konusunda çeşitli görüşler vardır. Bu varsayımların kaynağını, 1906 yılında Boğazköy'de başlatılan, günümüzde de devam eden arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan, çivi yazısı ile yazılmış 10.000'den fazla kil tablet oluşturmaktadır¹². İ.Ö. 2000'den bir süre önce başlayıp Hititleri Orta Anadolu'ya getiren kavimler hareketi üzerine çok şeyler söylenmiş, çok tartışmalar yapılmıştır. Ama artık bunların, Karadeniz'in batı ucundan güneye doğru ilerleyip İstanbul Boğazı'ndan geçerek Anadolu'ya girdikleri konusunda çok az kuşku duyuluyor.¹³ Daha önce 1887 yılında Mısır'da, Tell El-Amarna' da bulunan 350' den fazla tablettten de, Hititler' in tarihiyle ilgili bazı önemli bilgiler elde edilmişti. Bütün bu yazılı belgeler üzerinde yapılan sistematik araştırmalardan sonra, Hititler' in bir Hint-Avrupalı kavim olduğu, Anadolu'dan Hatti Ülkesi olarak söz ettikleri Boğazköy'ün/Hattuşa' nın da Hatti ülkesinin başkenti olduğu da kesinlikle anlaşıldı. Aynı kaynaklara dayanarak Hititler' in Anadolu'ya nereden geldikleri konusunda 1930'larda öne sürülen varsayım, diğer bütün Hint-Avrupalı kavimler gibi onların da batıdan, boğazlar üzerinden gelmiş olduklarıdır. Aynı konuda, 1940'larda öne sürülen bir diğer varsayım ise, Hititler' in Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden girmiş oldukları ve bir süre Yeşilirmak havzasında oturduktan sonra, daha batıya geç ederek Kızılırmak' ın çizdiği yay içinde yerleşmiş

¹² Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997,s.134

¹³ S.LLOYD, Türkiye'nin Tarihi, Ankara, 2000, s.28

olduklarıdır. Hititler' in kullandığı çivi yazısının en eski Hitit yerleşmesi sayılan Neşa (Kaniş) Karumu' nda oturan Asurlular' ın kullandığı çivi yazısından daha eski olması ve Eski Babil öncesi M.Ö. 2150–2050 yıllarında hüküm süren III. Ur hanedanının kullandığı yazıya benzemesi nedeniyle, üçüncü bir varsayım olarak, Hititler' in Anadolu'ya yerleşmeden önce Kuzey Mezopotamya'da oturdukları 1950'lerde öne sürülmüştür. Ancak, Hititler' in Sümer yazısını nereden öğrendikleri konusu henüz kesinlik kazanmadığı gibi, Anadolu'ya nereden geldikleri hakkında kesin bir görüş de yoktur. Buna karşılık, yerli Anadolu kavimlerini, özellikle Hattiler' i ve Hurriler' i hoşgörü ve anlayışla yönettikleri, başlangıçta kendilerinden uygarlık yönünden üstün olan bu kavimlerden büyük ölçüde yararlandıkları, onların geleneklerine, dinlerine saygı gösterdikleri, ülkenin adını bile değiştirmeden sürdürdükleri, Mezopotamya'dan çivi yazısını alarak kullandıkları ve kendi çağlarının teknoloji düzeyi açısından en ileri toplumsal örgütlenmelerinden birini gerçekleştirdikleri biliniyor.

Hititler, Anadolu'ya geldikten sonra, başlangıçta küçük kent devletleri halinde yaşadılar¹⁴. Asur metinlerinde adı Hattuşa olarak geçen Hattuş da, bu küçük kent devletlerinden biriydi. Hitit öncesi, İ.Ö. 19. ve özellikle 18.yüzyıllarda, bundan önceki alt bölümde de değindiğimiz gibi, Hattuş' ta, yerli Hatti halkının yanı sıra, Asurlu tüccarlar konaklamaktaydılar. Hattuş' taki Asur kolonisi, Kaniş' tekine bağlı idi. Kentin bu dönemi ile ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, Hattuş kralının büyük kalede oturduğu, Hattuş Karumu' nun ise, Büyükkale' nin kuzeybatısında bir teras üzerinde yerleşmiş olduğu görüşü vardır. Burası, daha sonra büyük Hitit tapınağının inşa edildiği yerin hemen kuzeyinde bulunmaktadır.

Hattuş' taki Asur ticaret kolonisi, yaklaşık 50 yıl işlevini sürdürmüş ve bir yangınla sona ermişti. Eski Hitit dilinde yazılmış bir metinden anlaşıldığına göre, Kussara (yeri belli değil) ve Neşa Kralı Anitta birçok kenti yakıp yıkarken, Hattuş da, İ.Ö. 1720 yıllarında aynı kral tarafından oturulmaz hale getirilmişti.

İ.Ö. 17.yüzyılın başlarında, Orta Anadolu'daki küçük kent-devletleri, bir federasyon şeklinde örgütlenerek, Hitit Devleti'ni kurdular. Bu örgütlenmenin en önemli özelliği, büyük kralın yanı sıra, başlangıçta, bir asiller meclisinin Anadolu'nun ilk siyasal birliğini kurmada ve yöneticilerin seçiminde söz sahibi olmasıdır. Kısa bir süre sonra, yönetimdeki Kussara kralları Hattuş' u başkent yaptılar. Hitit kökenli bu krallar döneminde, Hitit dili Orta Anadolu'ya yerleşti. Kentin Hitit öncesi adı olan

¹⁴ C.W.CERAM, "The Secret of Hittites", Newyork, 1956, s.257-260

Hattuş, Hititçe' de Hattuşa' ya çevrildi ve burada oturmaya başlayan ilk Hitit kralı da, “Hattuşalı” anlamına gelen “Hattuşili” adını aldı. Hititler I. Hattuşili döneminden başlayarak oldukça yayılcı bir politika izlediler ve İ.Ö. 14.yüzyıla gelindiğinde, çok geniş bir alanın denetimini ele geçirdiler. Kuşkusuz, bu politikayı belirleyen temel etmen, bölgeler arası uzun mesafe ticaret yollarını denetim altında tutmaktır¹⁵.

Tarım ve hayvancılık öğelerini taşıyan, yerleşik yaşam biçimine geçiş olarak açıklanabilecek Neolitik Dönem başlarından, M.Ö. 3. bin yılın sonuna dek geçen zaman dilimini kapsayan zengin arkeolojik belgeler, Anadolu halkının etnik bileşimini anlamaya yarayan verileri içermezler. Anadolu'nun en geç M.Ö. 3. binde belirli yöneticilerin “kralların” yönettiği çeşitli bölgelere ayrıldığı, sonraki dönemlerin yazılı kaynaklarından çıkarılabilmektedir. Bu durumun Mezopotamyalı hükümdarlar Sargon ve Naramsin (24/23. yüzyıl) etrafında örülü edebi metinlere yansıdığı da görülür; metinler bölgelerarası ticari ilişkilere ve bir dizi yönetim bölgesinin varlığına işaret etmektedir. Aynı yazılı gelenek, bazı Anadolu yerleşmelerine saldıran, “canavar” olarak adlandırılan yabancı insan gruplarının varolduğu, güvensiz şartlardan da söz eder. Sözü edilen yabancı halk gruplarının Kuzey Karadeniz Bölgesi'nden Anadolu'ya giren ve sonradan Hitit adını alan Hint-Avrupa kavimleriyle ilişkisinin bulunup bulunmadığı belirsiz kalmaktadır. Kesin olan, Kültepe/Kaniş'te Asurlu tacirlerin arşivlerinde bulunan ve M.Ö. 2. binin başlarına tarihlenen Eski Asur metinlerinde, günümüzde Hititler olarak adlandırdığımız halkın varlığına işaret eden Hint-Avrupa adları ve deyimlerinin görüldüğüdür. Bunlardan bazıları sarayda bazı memurlukları yürütüyordu ve yüksek bir sosyal sınıfa dahildiler. M.Ö. 1800'lere tarihlenen Kültepe metinlerinde adı geçen Pithana' nın oğlu kral Anitta' nın, Hint-Avrupa kökenli yada yerli Hatti halkından olup olmadığı ise tartışmalıdır. Hitit dilinde günümüze kalan bir metinde, Anitta döneminde Neşa/Kaniş' in bir krallık merkezi olarak yeniden yükseldiğinden söz edilir. Bunun yanı sıra, Eski Asur metinlerinde, içlerinde sonraları Hitit Devleti'nin başkenti olan Hattuş(a)' un da adının geçtiği, en az 20 küçük krallık merkezinden daha bahsedilmektedir. Bir yandan birbirleriyle rekabet içinde olan ayrı ayrı bir dizi krallığın varlığı, öte yandan yerel kralların Asur ve Suriye merkezleriyle yapılan ticaretten elde ettikleri zenginlik, Anadolu merkezlerinin arasındaki askeri anlaşmazlıkları körüklemiş olmalıdır. Neşa' lı Anitta da Hattuşa' yı kuşatmış, şehri açlığa terk ettikten sonra ele geçirip, yakıp yıkmıştır. Kendi tabiriyle “yerine yaban otu

¹⁵ Sevgi AKTÜRE, a.g.e.,s.136

ektim”, diyerek, buraya asla yeniden yerleşilemeyeceğini göstermek istemiştir. Ancak yaklaşık bir yüzyıl sonra, Hattuşa yeniden Hitit Devleti’nin payitahtı olmuştur¹⁶.

Anadolu dillerinin ilk ortaya çıkışlarına dair iki düşünce okulu olduğunu gördük. Bazıları, Balkanlar üzerinden bir batı girişini tercih ederken diğerleri, Hint-Avrupa dili konuşanları Pontus güneyinden Kafkaslar’ a ve Doğu Anadolu’ya taşıyan bir istilayı seçmektedirler. Her ne kadar doğu girişi hassas bazı sorunlar içeriyor gibi görünse de, ki Hint-Avrupa dili konuşan Luviler’ in, tarihsel mekanlarına dek izini sürmek açısından tümüyle yetersizdir, bazı dilbilimciler için cazip olagelmıştır. Bunlar, Anadolu dillerinin Kafkas dilleri ile belli bazı özellikleri (ya da Kafkas dillerindeki gibi, diğer Hint-Avrupa dillerinde görülen belli özelliklerin eksikliğini) paylaştıklarını vurgulamışlardır. Üstelik bazı dilbilimciler, Kartveli gibi bazı Kafkas dillerinin, Hitit ve Luvi dillerinin atalarından bekleyebileceğimiz gibi, tahminen arkaik bir Hint-Avrupa dili ile yakın temasta olduğunu iddia etmişlerdir¹⁷.

Pontus bozkırından Kafkaslar’ ın içine doğru bir istila, esas olarak Marija Gimbutas tarafından savlanmıştır. Kanıtları temel olarak, Kura ve Arakses nehirlerinin birbirine karıştığı bozkır bölgesindeki kurgan mezarlarının ortaya çıkışı üzerine kurulmuştur. Bu kurgan mezarları arasında, Üç Tepe’de üçüncüsü kazılan, üç büyük höyük bulunmaktadır. İ.Ö. 3500 dönemine ait bu muazzam höyük, 17 metre yüksekliğinde ve 130 metre çapındadır ve içinde çatısı, yaşları İ.Ö. yaklaşık 3500’e uzanan ahşap putrellerle kapatılmış taş bir oda bulunmaktadır. Bu ve Bedeni’deki höyük mezarı örten diğer kurganlar, Pontus-Hazar bozkırından Kuro-Arakses yerel kültürüne nüfuz eden yönetici seçkinlerin mezarları olarak yorumlanmaktadır. Batı Gürcistan’da başka kurganlar da bilinmektedir. Marija Gimbutas, bir kurgan defin töreni olarak adlandırdığı şeye ilaveten, Minganchaur’daki yerleşimi de kuzeyden gelen istilacıların kanıtı olarak kabul etmektedir. Buradaki, yarısı yeraltında bulunan ahşap dikdörtgen evler, taştan yapılmış ve kil astarlı tipik yuvarlak Kuro-Arakses evleriyle tezat oluşturmaktadırlar. Son olarak, Kafkas metalürji türlerinin tüm Pontus-Hazar’da görülmesi, yeni teknikleri daha sonra bozkırdaki akrabalarına taşıyan kurgan halkının Kafkaslar’ ı istilasına yorulmaktadır. Buna Kuro ve Arakses’ in güneyindeki bozkırda bulunan Alıkemek Tepesi bölgesine ait, ehlileştirildiği zannedilen atların kalıntılarını ekleyebiliriz. Sovyet arkeologlar, bunu, Kafkaslar’ da ehlileştirilmiş atın

¹⁶ Horst KLENGEL, Hitit Tarihi (Hititler ve Hitit İmp.), Bonn, 2002, s.413

¹⁷ D.F.EASTON, Towards a chronology for the Anatolian Early Bronze Age, s.145

ilk kanıtı olarak göstermektedirler ve eğer daha erken değilse İ.Ö. dördüncü bin yıla ait olduğunu belirtmektedirler. At kalıntılarında Kuro-Arakses bölgelerinde devamlı olarak rastlanmaktadır.

Bu kanıtları Pontus-Hazar'dakilerle kıyaslayacak olursak, benzerlikler, höyük adetini, mezar odasını ve Üç Tepe'deki gibi bazı yerlerde toprak boya kullanımını kapsamaktadır. Bu materyali daha ayrıntılı biçimde çeşitli kez incelemesinin ardından Shan Winn onları, bozkırı, Kafkaslar ve Kuzey Anadolu'yu bir tür temas ilişkisine sokan Triateli, Maykop ve Alaca Höyük' teki daha geç kral mezarları ile bağlantılandırmaktadır. Winn, Kuro-Arakses bölgesini istilaya uğratan kurganlarının mirasçılarının, tarihsel bir Hint-Avrupa grubu olma ihtimallerinin pek bulunmadığını, fakat Hurriler olma ihtimalinin daha akla yakın olduğunu belirtmektedir. Ancak gene de Winn, Hint-Avrupalıların Doğu Anadolu'yu istila etmek amacıyla, ki buradan çıkıp daha sonradan Hititler' i oluşturmak üzere Orta Anadolu'nun Hattilerini aşamalı olarak asimile etmişlerdir, Kafkaslar' dan geçmiş olabilecekleri olasılığı üzerinde ciddi biçimde kafa yormaktadır¹⁸.

M.Ö. 16. yüzyıla tarihlenen bir Eski Hitit çivi yazılı metin şu sözlerle başlar :
 “Neşa kraliçesi tek bir yılda 30 oğlan doğurdu. ‘Nasıl da doğaüstü şeyler doğurdum ’ dedi. Kraliçe sepetleri yağ ile yalıtı, oğullarını sepetlere koydu ve nehre bıraktı. Nehir bebekleri Zalpa Ülkesi’ne denize kadar taşıdı. Ama tanrılar, oğulları denizden çıkardılar ve büyüttüler. Yıllar geçtikten sonra kraliçe yine doğurdu. Bu kez 30 kızı oldu. Kraliçe kızlarını kendi yetiştirdi.”

Metin 30 erkek çocuğun büyüdükten sonra yine Neşa' ya geldiklerini anlatır. Tanrılar bu çocuklara başka bir görünüm verdiğinden, anneleri onları tanımadı ve 30 erkeğe 30 kızını eş olarak verdi. Yaşları büyük olan oğullar bir şey fark etmediler; ancak en küçük oğul durumu fark ederek kardeşlerini kızlara dokunmamaları için uyardı. Burada metin kesilmektedir. Metin kırık olduğu yerden sonra şöyle devam etmektedir : “Sabah olunca Zalpa' ya gitti(ler).” Bundan sonra metin Güneş Tanrısı'nın Zalpa' yı kutsamasıyla devam etmektedir. Arkasından metin tarihi zamanlara geçer ve Zalpa ile en eski Hitit krallığı arasındaki çatışmaları anlatır. Bu çatışmalar Zalpa' nın yıkılmasıyla son bulmuştur.

¹⁸ J. P. MALLORY, a.g.e., s.267

Zalpa, Kızılırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde olmalıydı, buna karşın Neşa Hititler' in Kızılırmak' ın başlangıcında yer alan eski merkezidir. Söz konusu efsanenin tarihi gerçekleri yansıttığına inanılırsa, Zalpa' lı 30 oğlun doğdukları şehir olan Neşa' ya geri dönüşlerini göç olarak değerlendirmek olasıdır. Geri dönüşlerle ilgili bilgiler halkların yeni bölgeleri istilasını ya da bu bölgelere göçlerini ahlaksal açıdan haklı çıkarmak için düşünülmüş öykülerdir. Bu nedenle yukarıda anlatılan üstü kapalı bilgi, Hitit boyunun Karadeniz'den İç Anadolu'ya, yani Neşa' ya yaptığı erken göçle ilgili bir efsane olabilir.

Ancak burada Hititler' in bir iç göçü anlatılsa gerek. Efsanenin Hint-Avrupa kavimlerinin Anadolu'ya göçleri ile ilgili olduğu konusunda ise hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

Hititler' in menşei ile ilgili diğer bir kaynak, kişi ve tanrı adlarının dil yapısıdır. Bu durumu anlaşılır kılmak için konuyu biraz genişletmek gerekir. Dil açısından Hititler bugünkü bazı Avrupa dilleriyle akraba bir Hint-Avrupa dili konuşmaktaydılar. Örneğin Hititçe'de “su” vadar (Almanca “Wasser”), “yedi” ise siptam (Almanca “sieben”) demektir. Hint-Avrupa dil grubu olasılıkla Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bir bölgeden, içinde Batı Avrupa ve Hindistan'ın da bulunduğu diğer bölgelere yayılmıştır. Ancak bu dil grubu içinde kaynaklara sahip olduğumuz en eski dil Hititçe'dir. Anadolu'nun eski halkları diyebileceğimiz Hititler' in ataları Anadolu'ya çok erken devirlerde göç etmiş olmalıydılar.

M.Ö. 1600'lerde Hititçe, Hattuşa kentinde ve Neşa' da konuşulmaktadır; bölgenin kuzeybatısında Palaca, batısında ise Lidce konuşulmaktaydı¹⁹. Lidce M.Ö. 1. binde İzmir'in doğusunda konuşulmaya devam etmiştir. Hititler' in güneyinde ve Anadolu'nun tüm güney yarısında konuşulan dil Luvice' ydi.

M.Ö. 1800'de Hititçe ve Luvice birbirlerinden ayrılmış bulunuyorlardı. Bu durum Asur ticari belgelerinde aktarılan çok sayıda özel ad yoluyla açıkça anlaşılmaktadır. Farklılıklarına ve başka eski dillerin gelişim hızıyla karşılaştırılmalarına bakarak, M.Ö. 1800 yılı ile, konuşulan dillerin birbirinden pek de farklı olmadıkları en eski Anadolu dili evresi arasında, en az 500 yılın bulunduğu söylenebilir. Bu durumda “en eski Anadolu dili” en geç M.Ö. 2300 civarında konuşuluyor olmalıdır. Bunun yanı sıra diğer Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırıldıklarında Anadolu dilleri oldukça birbirine benzerler. Bu durum Anadolu

¹⁹ Norbert OETTİNGER, Anadolu Dillerinin Oluşumu (Hititler ve Hitit İmp.), Bonn, 2002, s.407

dillerinin birbirlerinden uzaklaşmalarının ilk kez Anadolu topraklarında gerçekleştiği savını destekler. Hint-Avrupa kökenli erken Anadolulular büyük olasılıkla en geç M.Ö. 2300'lerde Anadolu'ya göç etmiş olmalıdırlar; bu olgu arkeologların tartışma konuları arasına henüz tam girememiştir²⁰.

²⁰ Norbert OETTİNGER, a.g.e., s.408

2. Hititlerin Anadolu'da Ortaya Çıkışı

Anadolu yerleşmelerinin Erken Tunç Çağı'ndan beri sürdürdüğü barış yaşamı M.Ö. 2000 yıllarına doğru korkunç bir saldırı ile son bulmuştur. Alacahöyük'te ve Boğazköy'de Erken Tunç Çağı uygarlığı kalın bir yangın tabakası ile örtülmüştür. Alişar'da Erken Bronz Çağı'ndan sonra oturma yalnız Akropolde sürdürülmüş, şehirde ise bütünüyle son bulmuştur. Orta Anadolu'daki Bitik, Karaoğlan, Düdartepe ve Karahöyük gibi yerleşmelerde ise Erken Bronz Çağı tabakası bir düşman saldırısının belirgin yangın izlerini gösterir. Ankara'daki Ahlatlıbel ve Etiyokuşu yerleşmeleri de Erken Tunç Çağı'ndan sonra terk edilmişlerdir. Böylece Erken Tunç Çağı'nın Anadolu'da silah zoru ile kapandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yangın tabakasının üzerine kurulmuş olan yeni uygarlık Hint-Avrupalı dil grubuna giren Hititlere aittir²¹.

Tarihi “Hatti Ülkesi”, bildiğimiz kadarıyla İ.Ö. 2. bin yılda bu dağlık istihkamlardan iktidarlarını sürdüren krallarca oluşturulmuş, daha sonra ise bir imparatorluğa dönüştürülmüş bir devlettir. Bu krallığa ve onun resmi diline “Hitit” adını verildiğini bilmekteyiz ki, bu ad artık böylece kabul edilmeli²². Ancak “Hitit” dili, Anadolu'nun yerli dillerinden biri değildi ve ülkeye Hatti ismi, Hititlerden önce bu topraklarda yaşayan ve bizim Hattililer olarak adlandırdığımız bölge halkı tarafından verilmişti. Hint-Avrupalı Hitit dili, istilacı bir halk tarafından Hint-Avrupalı olmayan Hatticeye rağmen kullanıldı. Büyük bir olasılıkla aynı tarihlerde, Anadolu'nun diğer kısımlarında Hint-Avrupa kökenli Luvi ve Pala dilleri konuşuluyordu. Dolayısıyla bu Hint-Avrupalı göçmenlerin Hatti bölgesine gelmeden önce kendilerine Hititler veya buna benzer bir isim vermediklerinden yeterince emin olabiliriz²³.

Hititlerin izlerine ilk önce Neşa'da, yani bugünkü Kültepe'de rastlamaktayız. Sedat Alp, Kültepe'nin Asurca metinlerindeki Anadolulu şahıs adlarındaki “ala”, “ili” ve “ula” biçimindeki takıların, Hattice “al”, “il” ve “ul” eklerinin Hitit diline uygulanmış şekilleri olduğunu belirtmiş ve böylece Hititlerin Kültepe II tabakasında, yani 19.yüzyılda yaşadıklarını ortaya koymuştur. Sedat Alp bundan başka daha önce Güterbock tarafından öne sürülen Neşa=Kaniş varsayımını yeni delillerle pekiştirmiştir. Böylece Asurlu tüccarların tabletlerinde Kaniş olarak bilinen kentin,

²¹ E. AKURGAL, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1998, s.35

²² D.F. EASTON, a.g.e. , s. 148

²³ O. R. GURNEY, a.g.e., s.27

Boğazköy’de ele geçen yazılı belgelerde Neşa olarak adlandırılan yerleşme ile bir olduğunu saptamıştır. Nitekim yeni bulunan bir Boğazköy metninde Sedat Alp’in bu görüşü doğrulanmıştır²⁴.

Yaklaşık İ.Ö. 1400 yıllarına ait bir hikayeye göre, Akad Hanedanlığı’nın dördüncü kralı (y. İ.Ö. 2200), Naram Sin, 17 krallıktan oluşan bir ittifaka karşı savaştı ve bunların arasında Hatti, Kaniş ve belki de Puruşanda kralları da vardı. Fakat Anadolu tarihi asıl, Asurlu tüccarların yaklaşık İ.Ö. 1900 yıllarında platoya gelmeleriyle başlar. Bu tarihlerde Asurlular, Babil çivi yazısını biliyorlardı ve kendi başkentleriyle yapılan günlük ticari yazışmaları kil tabletler üzerine yazıyorlardı. Bu tabletler, başta antik ismi Kaniş olan Kayseri yakınlarındaki Kültepe olmak üzere, birçok bölgede bol miktarda bulunmuştur. Bu belgelerde, Asurca olmayan birçok isim arasında az da olsa Hititçe isimler mevcuttu. Sayıları az da olsa bu Hititçe isimler, Hititlerin bölgede yerleşik olduklarını kanıtlamaya yeterlidir.

Bu tabletlerden yerli halk ve tarihleri hakkında pek az bilgi edinilebilmiştir. Yine de bazı yerel prenslerden ve saraylarından söz edilmektedir. Ülke küçük prensliklere ayrılmış durumdaydı. Bunlar arasında yer alan Kaniş, Buruşatum (Hititçesi Puruşanda), Zalpa ve Hatti diğerlerine hakim durumdaydı. Bu bölgesel prenslerden pek azını ismen biliyoruz. Ama şans eseri fark edilen üç tablette Pithana ve oğlu Anitta’nın isimleri geçmektedir. Bunlar, şu anki haliyle yaklaşık İ.Ö. 1600 yıllarına ait olduğunu sandığımız ve içeriğini bildiğimiz dikkat çekici bir Hitit metninden tanıdığımız isimlerdi. Kuşşara kralı Pithanaş’ın oğlu olan Anittaş (Anitta isminin Hititçesidir) –görünüşe göre kendi kelimeleriyle- kendisinin ve babasının, rakip kentler Nesa, Zalpuva, Puruşanda, Şalativara ve Hatti’ye (veya Hattuşa) karşı iktidar mücadelesi verdiklerini anlatmaktadır. Bu kentlere başarıyla boyun eğdirilmişti. Bu saydıklarımızın sonuncusu olan (Hitit Krallığı’nın başkenti olarak bildiğimiz) kent yerle bir edilmiş ve lanetlenmişti. Bütün rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra Kral Anittaş başkentini, üzerinde adının kazılı olduğu bir kamanın keşfedildiği Kaniş (Kültepe) ile tanımlanan, Neşa’ya taşıdı. O halde, hükümdarlığının sonuna doğru bu kral Kappadokia platosunun büyük bir kısmını hakimiyeti altına almış olmalı. Bununla birlikte, yazıtların daha sonraki bir zamanda derlenmiş ya da en azından bir bölümünün sahte olabileceği üzerine kimi göstergeler de vardır.²⁵

²⁴ E. AKURGAL, a.g.e., s.36

²⁵ O. R. GURNEY, a.g.e., s.28

Anadolu'ya gelen Hititler kısa sürede Kızılırmak kavisi içine yerleştikleri gibi bölgedeki Hatti şehirlerini ele geçirmişler veya yeni şehirler kurmuşlardır. Daha sonra o güne kadar küçük krallıklar biçiminde yönetilen Anadolu'da bu beylikleri bir otorite altında birleştirme gayreti de yine ilk dönem Hititler' inden olan Neşa Kralı Pithana ile onun oğlu Kuşşara Kralı Anitta tarafından gerçekleştirilir. (M.Ö. 1700'ler) Anitta' dan sonra belgelerde üç kuşak kral adı geçmekle birlikte bunlar hakkında yeterli bilgi yoktur. Dolayısıyla M.Ö. 1700'lerden M.Ö. 1650'ye kadar ki dönem karanlıktır. Ancak bu dönemde en azından Hitit krallarının Orta Anadolu'da siyasal birlik sağladıklarını ve oldukça güçlü bir devlet kurduklarını söylemek mümkündür²⁶.

Bir yüzyıldan fazla bir zaman içinde gelişen Kappadokia'daki Asur tüccarlarının faaliyetleri, büyük olasılıkla Anittaş'ın hükümdarlığı sırasında aniden sona erdi. Bunun, Anittaş'ın fetihlerinden dolayı mı, yoksa bu sırada Asur kentini büyük bir yıkıma götüren bir felaket yüzünden mi meydana geldiği bilinmemektedir. Yerli yöneticilerin Asurlulara karşı tutumlarının dostanelik dışında başka bir şekil aldığı düşünülürken hiçbir neden yoktur. Aslında, yerli prenslerin, kendilerine Mezopotamya vadisinin yüksek uygarlık düzeyini sunmakta olan bu yabancı tüccarları iyi karşıladıklarını var sayabiliriz²⁷.

Hititçenin Anadolu'da en geç M.Ö. 18.yüzyılda kullanılmaya başlandığına Mari'deki bir belge de tanıklık etmektedir. Mari kralı Zimrilim'in babası kral Jahdunlim'e yazdığı anlaşılabilir bir mektupta Hitit Devleti'nin başkenti, Hattice şekli "Hattuş" olarak değil, Hitit eki "a" ile yani "Hattuşa" biçiminde gözükmektedir. Böylece Hattuşa'nın en geç Kültepe Ib katına rastlayan dönemde Hititlerin idaresinde olduğu açığa çıkmaktadır.

Kültepe höyüğünde bulunan ve kral Anitta'ya ait olan bronz kamacık üzerindeki yazıt, bugün için Hitit siyasal tarihinin en eski yazılı belgesidir. Boğazköy'de bulunan bir metin paleografi yönünden, yani yazısının şekli yönünden belki de daha geç döneme ait bir kopyadır. Ancak belge Heinrich Otten'in belirttiğine göre dil bakımından Hattuşili I'in vasiyetnamesinden de eski olup bugün için Hitit dilinde yazılmış en eski yazılı belgedir. Hitit Devleti'nin kuruluşundan önceki Anadolu'nun tarihi hakkında ilginç bilgiler veren bu metin şöyledir: "*Pitha'nın oğlu, Kussara Kralı Anitta! O göğün fırtına tanrısının katında sevilirdi. Kussara Kralı*

²⁶ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.81

²⁷ O. R. GURNEY, a.g.e., s.28

güçlü birliklerle kentten inerek Neşa kentini geceleyin yaptığı bir saldırı ile aldı. Neşa Kralını yakaladı, ancak Neşa'nın hiçbir kentlisine kötülük yapmadı, tersine onlara annelere ve babalara yapılması gereken davranışta bulundu. Babamdan sonra, (krallığının) ikinci yılında savaşa savaş yaptım. Güneş'in yardımı ile karşı gelen her ülkeyi, hepsini yendim... İkinci kez olarak yine Hatti Kralı Pijusti geldi ve yardımcılarından hangisini bana karşı yolladı ise onu Şalampa kenti yanında yendim... Daha önce Zalpuva Kralı Uhna, Neşa'nın Şiuşummi heykelini Zalpuva'ya götürdü. Arkasından ben büyük kral Anitta, Şiuşummi'yi Zalpuva'dan Neşa'ya götürdüm ve Huzziya'yı Zalpuva Kralını, canlı olarak Neşa'ya götürdüm... Nihayet Hattuşa'da büyük açlık olunca Şiuşummi onu tanrı Halmaşuitta'ya teslim etti ve ben onu (yani Hattuşa'yı) geceleyin yaptığım bir saldırı ile aldım. Onun yerine yaban otu ekdim. Benim ardından kim kral olur ve onu bir daha iskan ederse göğün fırtına tanrısı onu çarpsın..."²⁸

Metinde belirgin olduğuna göre Anitta'nın en belirgin rakibi Hattuşa Krallığı'dır. Bu nedenle orasını yerle bir etmiştir. Metinde kendisini Kussara Kralı diye tanıtan Anitta, artık hükümet merkezini Neşa kentindeki höyüğe nakletmiştir. Şimdi Louvre Müzesi'nde bulunan bir Kültepe-Karum tabletinde "Prens Pithana ve merdiven büyüğü Anitta" (Yani Kral Pithana ve veliaht Anitta) ifadesi geçmektedir. Böyle olduğuna göre ya Kültepe'deki Karum II yerleşmesinin yakılıp yıkılmasından sonra boş kaldığı kabul edilen 30–40 yıllık dönem ya da Karum Ib, Anitta yerleşmesi ile çağdaştı ve o Karum'un bitişiğindeki höyükte oturuyordu.

Kültepe Karum'unu, yani Asur tüccarlarının yerleşmesini büyük bir başarı ile kazan Tahsin Özgüç son yıllarda o yerleşmeye bitişik höyükte yaptığı araştırmalarda önemli sonuçlar elde etmiştir. Özgüç bu tepede büyük bir saray ve bu arada yukarıda sözü edilen ve üzerinde Anitta adını taşıyan bir kamacık ile tablet üzerine eski Asur dilinde yazılmış bir mektup bulmuştur. Kamada "e-gal A-ni-ta ru-ba-im" (Kral Anitta'nın sarayı) sözcükleri yazılıdır²⁹. Kemal Balkan tarafından örnek biçimde yayınlanan ve çok önemli bir belge olan mektup, Beylikler Dönemi'nin siyasal durumu üzerine ilginç bilgiler vermektedir. Mektup Doğu Anadolu'da egemen olan Mama (Ma'ama) Kralı Anum Hirbi'den Neşa Kralı Varşama'ya yazılmıştır. Mama Kralı şöyle söyler: "*Kaniş Kralı Varşama'ya de ki sen bana mektup gönderdin ve (bu*

²⁸ E. AKURGAL, a.g.e., s.37

²⁹ E. AKURGAL, a.g.e., s.38

mektubunda dedin ki) *kölem Taişama'lıyı ben teskin edeceğim fakat sen kölen Şibuha'lıyı teskin ediyor musun? Mademki Taişama'lı senin köpeğindir, ne için başka prenslerle münakaşa ediyor. Benim köpeğim Şibuha'lı diğer prenslerle münakaşa ediyor mu? Taişama'lı bir kral, bizim aramızda üçüncü bir kral olmalı mı? Taişama'lı memleketime akın edip on iki şehrimi tahrip etti. (Bu şehrin) sığırlarını ve koyunlarını alıp götürdü. O şöyle dedi : “Kral yenilmiştir”...Bana İnar, Harsamna şehrini dokuz yıl boyunca muhasara ettiği zaman benim memleketim senin memleketine akın edip tek bir sığır veya tek bir koyun öldürdü mü? Bugün sen bana mektup yazıyorsun ve şöyle diyorsun : “Ne için yolu benim için serbest bırakmıyorsun?” Yolu senin için serbest hale getireceğim... Şimdi bir mektup yazdın ve şöyle dedin: “Yemin edelim”. Önceki yemin kafi değil mi? Senin haberin bana gelsin ve sonra benim haberim sana muntazam gitsin. Tarikutana gümüş yerine taşları mühürleyip (burada) bıraktı. Bu hareketler Tanrılar nazarında iyi midir?”*

Mektupta Neşa Kralı olarak anılan Varşama ve babası İnar, Kemal Balkan'ın önerdiği gibi Anitta'dan önce Neşa Kralı olmuşlardır. Böylece İnar ve Varşama, Kültepe'deki Karum II yerleşmesinin yıkılmasından sonra bu kentin boş kaldığı kabul edilen 30–40 yıllık döneminde, Anitta ise ya bu dönemin sonunda yada Karum Ib süresinde olmak üzere Kültepe höyüğü üzerinde kurulu olan kentte, yani Neşa'da krallık etmişlerdir.

Yukarıda ele alınan yazılı belgelerden Beylikler Dönemi'nin yarım düzineden çok krallığını öğrenmiş bulunuyoruz: Kuşşara, Neşa, Hattuşa, Zalpa, Puruşanda, Mama, Taişama, Şibuha. Bunların ve daha bildiğimiz ve bilmediğimiz düzinelere krallığın birçokları Hatti döneminden kalmaz, Puruşanda ve Hattuş kentleri gibi. Bazıları, sözgelimi Mama Krallığı bir Hurri prensliğidir. Bir bölümü de, örneğin yukarıda gördüğümüz Hattuşa ve Neşa krallıkları, belirli bir dönemden sonra, Kültepe Ib döneminde artık Hititleşmiş kentlerdir. Orta Anadolu'daki diğer krallıkların da giderek Hitit prenslerinin eline geçmeye başladığı şüphesizdir. Ancak idare edilen halkın çoğunluğunu Orta Anadolu'da Hattiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise Hurriler oluşturuyordu. Şu var ki Hititler uyguladıkları yerlilerle uzlaşma tutumlarından dolayı hem kentlerin eski adlarını olduğu gibi kullanmakta hem de kendilerine Hatti yada Hurri adları aldıklarından birçok durumda hangi prensliğin gerçekten Hatti yahut Hurri yada Hitit olduğunu saptayabilmekten yoksunuz. Böyle olmakla beraber siyasal gelişme, Eski Hitit Krallığı'nın kuruluşuna ulaştığı için

Beylikler Dönemi'nde olagelen savaşmanın genellikle yeni gelenlerle yerliler arasında yapılmış olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir³⁰. Hititlerin Anadolu'ya girişi, geride viraneler bırakan bir fetih hareketi değil, askeri yeteneği ve diplomatik zekası üstün bir kavmin adım adım Anadolu toplumunun içine sızmasıdır. Bu gelişmeyi daha açık bir biçimde görebilmek için Hititlerin ilişki kurdukları Hatti halkı ve yöneticileri hakkında daha fazla bilgiye sahip olmak gerekir. Ne yazık ki ilk çivi yazıları konuya ilişkin pek az ipucu veriyor³¹.

³⁰ E. AKURGAL, a.g.e. , s.39

³¹ S.LLOYD, a.g.e. , s.28

3. Hititlerin Kurulduğu Coğrafyanın Özellikleri

Hititlerin nereden geldiklerini araştırma serüveninin Filistin'den Suriye'ye doğru uzanışını ve 1907 yılında da, "Hatti Ülkesi"nin başkentinin Anadolu'nun kuzeyinde yer alan Boğazköy olduğunun keşfedilişini gördük. Hititlerin ana yurdu olan bu yükseltisi fazla olan bölge ile Suriye'nin düzlükleri arasındaki zıtlık, keşfin bu son adımının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Anadolu, batıda Ege sahillerinden başlayarak doğuya doğru uzanan yüksek bir platodur. Fiziksel olarak önce doğuya ardından da güneydeki Hindistan sınırlarına kadar ulaşan bir dağ silsilesinin parçasıdır. Suriye ovalarından bakıldığı zaman, Romalılar tarafında Taurus (Toros) Dağları olarak bilinen ve kuzeyde kalan bu dağlar heybetli bir duvar gibi yükselir. Antik dönem coğrafyacılarına göre, dünyanın Akdeniz'in doğusunda kalan kısmını iç ve dış (kuzey ve güney) yarı olmak üzere ikiye böler. Anadolu platosundan bakıldığı zaman ise, Torosların sadece güney ufkunu kaplayan batı uzantısıdır. Doğuya doğru diğer dağlar manzaraya hakimdir. Bunların en önemlisi sönmüş bir yanardağ olan Erciyes Dağı'nın konisidir. Antik ismi Argaeus ve yüksekliği 3.917 m. olan dağın gerisinde, Toroslardan gelen ve kuzeydoğuya doğru bir yay çizerek ilerleyerek Doğu Anadolu yüksek platosuna karışan Anti-Toros dağ zinciri yer alır³². Anti-torosların bu uzantısı doğudaki Mezopotamya ile güneydeki Kilikya nehir platoları arasında bir set oluşturur. Anadolu platosunun orta kısmı, akarsuların denize akacak yol bulamayarak bir tuz gölüne (Tuz Gölü) döküldüğü çukurca bir havzadır. Kuzeyinde ise, doğudaki büyük kara kütesinden başlayıp batıya doğru Karadeniz boyunca yükselerek dağ yamaçlarına dökülen yağmurların beslediği sık ormanlar bu bölgeye eskiden beri geçit vermez.

Klasik dönem üzerine uğraşan araştırmacıların Halys olarak tanıdıkları, Hititler tarafından da Marassantia olarak bilinen Kızılırmak, Doğu Anadolu dağlarından çıktıktan sonra, uzun bir mesafeyi kat ederek güneybatı yönüne ilerler ve Tuz Gölü'ne yaklaşırken önüne çıkan irili ufaklı dağlar nedeniyle öylesine büyük bir yay çizer ki, geldiği yöne doğru geri döner ve sahile paralel dağları kuzeydoğu yönünde keserek Karadeniz'e dökülür. Öncelikle ilgileneceğimiz Hitit bölgesi, Halys ile tanımlanan yay içinde kalan alan ile gölün güneyindeki ovayı kapsar. Söz konusu bu bölge doğuda

³² R. MATTHEWS, Ancient Anatolia, Ankara, 1998

Anti-Toroslar ve uzantısı olan dağlar, güneyde Toroslar, batı ve kuzeyde dağınık haldeki dağlarla çevrilidir. Kuzeydeki ve güneydeki sahil bölgeleri Hitit yerleşim alanına dahil değildir. Anadolu yarımadasının batı yarısı ise, uzun dönemler boyunca Hititlerin rakibi olan Arzava Krallığı'nın yerleşim alanı olmuştur.

Hititlerin başkenti olan Hattuşa, Karadeniz'e doğru platonun parçalanmaya başladığı yerdeki dağlardan birinin kuzey yamacında yer alır. Sarp kayalık yataklar içindeki bu sıradağlardan kuzeye doğru coşarak akan iki akarsu, en eski yerleşim alanı Hattuşa'yı aralarına alarak, artık modern bir köy olan Boğazköy yakınındaki bir yamaçta birleşir. Yerleşim yeri, 24 km. uzağındaki Pontus dağlarının sınır çizdiği kuzeye doğru uzanan bir vadiye hakimdir ve doğal bir müstahkem konuma sahiptir. Aynı zamanda, biri Ege kıyılarından gelip aşağı Halys'ten geçerek Sivas'a ve Doğu'ya yönelen, diğeri ise Karadeniz'deki Amisus (Samsun) limanından Kilikya'ya ve güneydoğuya uzanan iki antik ticaret yolunun bulunduğu yerin yakınındadır. Kenti, stratejik yollar ağının merkezi haline getirmek için, sadece bu güzergahla bir bağlantı kurmak yeterliydi³³.

Anadolu'nun ilk dönem tarihi üzerinde coğrafyanın karmaşık etkisini daha açık bir biçimde anlayabilmek için, önce İç Anadolu platosunun iklimine ve yaşama koşullarına bakalım. Bir kere Tuz Gölü'nün çevresinde oldukça geniş bir alan aslında çöldür, daha büyük bir kısım ise bozkırdır. Burada koyunun keçinin otlayacağı kadar yeşillikten fazlası pek yetişmez. Havanın çok sıcak olmadığı yaz aylarında nehir vadileri dışında su kıttır. Kara kışın ayazı, kar havası köylünün yaşamını zorlaştırır. Bir Avrupalı gezginin Ege kıyısından platoya yaklaşırken edindiği izlenimleri 1909 yılında Gertrude Bell şöyle kaydetmiş: *“Önünde geniş düzlükler uzanıyordu: Yağmurun, kaynakların elverdiği yerde tahıl yetişmiş, burcu burcu kokan kuru çalılar dışında, bu kıraç topraklar millerce uzayan parlak tuz birikintileriyle benek benek olmuştu. Sıra sıra çıplak dağlar bu anlamsız boşluğun başında nöbet tutuyor. Tepelerin eteklerinde sıralanmış, rüzgara ve güneşe karşı korunmasız tek tük köyler kar sularının beslediği derelerden su bekliyordu. Köylerin altındaki düzlükte yama yama duran ekili araziye bu derelerin suları zor yetiyordu. Bütün genişliğiyle yaşamaya, rahata, yaşamın hoş yanlarına aldırmayan bütün yabanıllığıyla bu ülke Asya'ydı. Bu, insanın binlerce yıllık çabasından sonra doğal ıssızlığına dönmüş Eski Doğu'ydu.”* Bu betimlemeye bakıldığında, imparatorluğunun büyüklüğü ve gönenci

³³ O. R. GURNEY, a.g.e., s.26

konusunda kuşkuyla yer bırakmayacak kanıtlarıyla bildiğimiz tek Tunç Çağı ulusunun niçin yurt diye ve yönetim merkezi olarak Anadolu'nun çekiciliği olmayan bu bölgesini seçtiğini anlamak kolay değildir. Hititlerin tarihinde ve sanatında görülen karakterinin kimi yönlerini, platonun süslü olmayan eril doğa görünümüyle içli dışlı olmaya, giderek böylesine çetin çevrenin kabul ettirdiği dünya zevklerinden el çekme anlayışına yorası geliyor insanın³⁴.

Siyasi olarak M.Ö. 17–15. yüzyılların “Hitit Krallığı”, aldığı topraklarla 14–13. yüzyılların “Hitit İmparatorluğu”na dönüştü. Ne var ki başlangıçta “Hatti Ülkesi” Anadolu yaylasının merkezinde bulunuyordu. Bölge, bozkırlarla, otlaklarla kaplı, kuzeyde ve güneyde ormanlık Karadeniz ve Toros Dağları'yla çevriliydi. Orta Anadolu düzlüğü doğuda yüksek yaylalara uzanıp Yukarı Fırat'a varırken, batıda Tuz Gölü, Sakarya Nehri'nin orta kesimi ve Porsuk Çayı'nın yukarı bölgesi arasında yükselti gitgide azalır. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar yağışlı ve soğuk, yüksek bölgeler (örneğin Boğazköy'de) kar yağışlı olduğuna göre, yörede yaşam oldukça zorluydu. Hititler, krallıklarının merkezinden çıkıp, Anadolu'nun ve hatta güneyinde Mısırlıların hüküm sürdüğü Suriye'nin kuzeyinin büyük bölümünü egemenlikleri altına almış, bundan başka, Kıbrıs adasını topraklarına katmışlardır. M.Ö. 12. yüzyılın başlarında, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, Fırat'ın batısında daha önce imparatorluğa dahil olan bölgenin tümü, yani Geç Asur metinlerinde “Hatti Ülkeleri” olarak adlandırılan bölge, M.Ö. 7. yüzyıla dek varlıklarını sürdüren “Geç Hitit” krallıklarına dönüştü³⁵.

Hitit Devleti, üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu yarımadasının ortasında yer aldığı halde, bir kara devleti özelliği gösteriyor, denizlerden yararlanabilecek ulaşım tekniklerini bilmiyordu. Bunun sonucu olarak, askeri ve ticari her türlü ulaşım karayoluyla yapılıyordu. Aynı dönemde Mezopotamya'da ve Mısır'da, genelde nehirler üzerinde suyolu taşımacılığı yapılmaktaydı. Hitit tarihinin en parlak dönemlerinde bile, liman olanakları çok uygun olan Batı ve Güney Anadolu sahilleri gelişmemiş, buna karşın Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'yu birbirine bağlayan karayollarının kavşak noktası olan Kuzey Suriye, İ.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında, o dönemin en büyük devletleri olan Mısır, Hitit, Babil ve Asur için elde edilmesi gereken bir siyasal ve ekonomik hedef haline gelmişti. Bu nedenle de, Asur Ticaret

³⁴ S.LLOYD, Türkiye'nin Tarihi, Ankara, 2000, s.6

³⁵ Eric JEAN, “Giriş”, Boğazköy'den Karatepe'ye İstanbul, 2001, s.7

Kolonileri Dönemi'nde çok işlek bir yol olan Kaniş-Asur yolunun, Hitit döneminde de kullanıldığına, kesin gözüyle bakılabilir. Bu yol, başkent Hattuşa' dan başlıyor, Kaniş (Kültepe), Tegarama (Gürün)- Darende- Melit (Malatya)- Samusat (Samsat) üzerinden Urşu' ya (Urfa) varıyor, burada ikiye ayrılarak, bir kolu batıya, Kargamış (Cerablus) ve Halpa' ya (Halep), diğeri ise Nisibin (Nusaybin) üzerinden Asur ve Babil' e ulaşıyordu. Bu varsayımın temel dayanağı, bu kentlerin hepsinde Hitit Dönemi ile ilgili yapıtlar bulunmuş olmasıdır. Anadolu'yu Kuzey Suriye'ye bağlayan bir diğerk yol da Gülek Boğazı üzerinden Halep ve Kadeş' e bağlanan yol olmalıdır.

Anadolu'da Hititler zamanında kullanılan yolları gösteren en iyi kanıtlar, Hitit kaya anıtlarıdır. Bu anıtlar yardımıyla, Hitit başkentini Batı Anadolu'ya bağlayan yolları da saptamak olasıdır. Bunlardan biri, Ankara-Haymana-Sivrihisar üzerinden güneye inen yoldur. İzmir yakınındaki Nif kaya anıtı ile Beyşehir Gölü yakınındaki Fasıllar, Eflatunpınar, Köylütoğlu anıtları da İzmir'i Konya'ya bağlayan bir yolun varlığını göstermektedir. Konya ile Kaniş, Kaniş ile Bor ve Adana arasında da bir yolun varolduğı, Fraktin ve Sirkeli kaya anıtlarının konumundan anlaşılmaktadır³⁶. Bu yolların büyük bir kısmı, Hattuşa-Kültepe bölümü dışında, doğal yollarla çakışmaktadır.

Buraya kadar saptadığımız gibi, Hitit diplomasisinin odak noktası güney sınırındaki Kuzey Suriye iken, başkent Hattuşa'nın tam ters yönde kuzey sınırına yakın bir yerde bulunması, kentin yerleşim yerinin özellikleriyle ilgilidir. Hattuşa'nın konumu, üç önemli koşulu yerine getiriyordu: Kentin ilk kurulduğı yer olan Büyükkale'nin bulunduğu tepe dış saldırılara karşı kolay savunulabilir bir yerdi; tepenin çevresinde yerleşmenin gereksinimine yetecek kadar bol su ve işlenebilecek tarım toprağı bulunuyordu. Bu üç koşula ek olarak, düşman ordularının erişemeyeceğı kadar sınırlardan uzak olması, iklim ve topografya açısından güç doğa koşullarını dengeleyen bir özelliktir. Denizden yüksekliğinin ortalama 1100 m.den fazla olması, Hattuşa'nın, Hitit Dönemi'nde, Anadolu'nun en büyük kenti olmasında olumsuz bir rol oynamadı³⁷.

³⁶ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.144

³⁷ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.145

4. Hitit Siyasi Tarihi

4.1. Eski Hitit Dönemi

Hatti- Hitit Beylikleri dönemindeki büyük prenslikler biçimindeki gelişme, güçlü bir krallığın ortaya çıkmasına doğru ilk adımdı gerçekten. Anadolu'nun daha uzun süre dağınık ve küçük prensliklerin elinde kalması, dışardan gelebileceklerle elverişli ortam yaratıyordu. Böylece dış tehlike karşısında Anadolu beyliklerinden bazılarının birlik olmaları kabul edilebilecek bir oluşmadır. Nitekim beyliklerin birbirleriyle yaptıkları savaşın sonunda Hattuşa'da Eski Hitit Krallığı'nın kurulduğunu görüyoruz³⁸.

Hititler' in tarihinde, İ.Ö. 1660–1640 dönemine “Eski Krallık” dönemi, İ.Ö. 1460–1190 dönemine ise “İmparatorluk” dönemi denilmektedir. Hattuşa, gerek Eski Krallık gerekse İmparatorluk dönemlerinde, başkent olarak işlevini sürdürmüştür. Hitit Devlet arşivlerinde bulunan çok sayıdaki çivi yazılı tablette, çeşitli konulara değinilmesine rağmen, başkentin 400 yıllık tarihini aydınlatacak çok az bilgi elde edilmiştir. Kazılarda ortaya çıkarılan bir belgede, İ.Ö. 1600–1570 yıllarında Hitit Kralı olan I. Hantili şöyle demektedir : “Hatti ülkesinde hiç kimse kentlerde sur inşa etmemişti. Ben, Hantili, bütün ülkede duvarlarla korunmuş kentler yaptım ve Hattuşa kentini de duvarlarla çevirdim.” Bu söz, kentin varolan surlarının onarılması veya genişletilmesi anlamında kullanılmış olmalıdır. Çünkü Hantili' den çok önce, İ.Ö. 1660–1630 yılları arasında krallık yapan I. Hattuşili' nin, savunma sistemi olmayan bir kentte oturmuş olması, zayıf bir olasılıktır. Hattuşa I. Hattuşili tarafından başkent olarak seçildiği zaman, kentte en az iki tapınağın bulunduğu yazılı bir belgeden anlaşılmaktadır. Yine aynı belgeye göre kral Hattuşili, Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya yaptığı seferlerden elde ettiği ganimeti bu tapınaklara getirmiştir³⁹.

Eski Hitit Devleti'nin bilinen ilk büyük hükümdarı Labarna (Labarnaş) dır. Labarna döneminde (M.Ö. 1660–1630) Hitit Devleti (karşı koymalara rağmen) Anadolu'daki siyasal bütünleşmeyi genişletmiş, Kapadokya bölgesi alınarak devletin sınırları Karadeniz kıyılarından Toroslar' a kadar uzatılmış ve Toroslar' daki geçitler üzerinde denetim kurulmuştur. Böylece o güne kadar Anadolu Mezopotamya'nın saldırısına maruz kalırken ilk defa bu durum tersine çevrilmiş ve Anadolu'ya Mezopotamya'dan gelen saldırıların geldiği geçitlere hakim olunarak o günün uygar

³⁸ E. AKURGAL, a.g.e., s.53

³⁹ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.145

dünyası olan Ön Asya dünyasına katılmak için önemli bir adım atılmıştır. Gerçekleştirdiği bu başarılar yüzünden Labarna' nın daha sonra muhtemelen (muhtemelen Hattuşaş' ı başkent yaptıktan sonra ve Hattuşaş' lı anlamında) Hattuşili(ş) adıyla hüküm sürdüğü anlaşılıyor (Bu yüzden uzun süre Labarna ile Hattuşili' nin farklı kişilikler olduğu sanılmıştır)⁴⁰.

Hattuşa kentinin lanetiyle ilgili Anittaş yazıtı, Hititler tarafından kendi arşivlerinde, en az üç kopya olmak üzere, özenle korundu. Anittaş'ın Peruvva veya Pirva isimli bir oğlu olduğu bilinmekteyse de, bugün sadece hükümdarlığını takip eden olaylarla ilgili tablet parçaları kalmıştır. Hiçbir Hitit kralı Anittaş'ı atası olarak sahiplenmemiştir. Her ne kadar kralın kenti Kuşşara, onlar için başlarda bir kraliyet ikametgahı olmuşsa da, ne zaman ve neden Hattuşa'nın yeniden işgal edildiği ile oradan hükümdarlık yapan kralların onun ardılı olup olmadığı belirsizdir. Tarih araştırmacıları Hitit Krallığı'nın başlangıcını sonraki Kral Telipinu'nun, kendinden önceki krallık dönemlerinde yapılanların bir özetiyle başlayan metnine (iyi korunmuşsa da daha geç tarihli bir kopyadır) dayandırmaktadırlar. Şöyle ki: *“Bir zamanlar Labarna kraldı ve o zaman oğulları, kardeşleri, kendi kanından olanlar, akrabaları ve askerleri birleştiler. Ve ülke küçüktü; fakat her nereye savaşmaya gittiyse, düşmanlarının topraklarına kudretiyle egemen oldu. Ülkeleri yerle bir etti, onları güçsüz bıraktı ve denizi topraklarına sınır yaptı. Ve savaştan geri döndüğünde oğullarının her biri ülkenin bir yerine, Hupışna'ya, Tuvanuva'ya, Nenaşsa'ya, Landa'ya, Zallara'ya, Parşuhanda'ya ve Luşna'ya gittiler ve ülkeyi yönettiler ve büyük kentler zenginleşti (?)”*.

Sonra Hattuşili kral oldu ve onun da oğulları, kardeşleri, kendi kanından olanlar, akrabaları ve askerleri birleştiler. Ve her nereye savaşmaya gittiyse, düşmanlarının topraklarına kudretiyle egemen oldu. Ülkeleri yerle bir etti, onları güçsüz bıraktı ve denizi topraklarına sınır yaptı. Ve savaştan geri döndüğünde oğullarının her biri ülkenin bir yerine gittiler ve onun ellerinde de büyük kentler zenginleşti (?)”

Bu yazıt, krallığın gücünün, kraliyet ailesi mensupları arasında uyumlu ilişkilerin var olmasında yattığı biçimindeki ahlaki bir kaideye işaret etmek için yazılmıştı. Güçlü ve birbirine tutkun bir kavmin her yönde ihtiraslı bir biçimde, temellerinin atılmakta olduğunun bir anlık görüntüsü gözümüzün önüne gelmektedir.

⁴⁰ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.81

Sözü edilen yedi şehirden Tuvanuva'nın Klasik Tyana olduğu açıktır⁴¹. Hupışna, genellikle Kybistra ile eşitlenir. Luşna, belki, Aziz Paulus'un seyahatinden çok iyi bildiğimiz klasik Lystra'dır. Zallara ve Nenaşsa'nın nerede olduğu kesin olarak meydana çıkarılamamıştır. Parşuhanda (yukarıda geçen Puruşhanda ile aynıdır) da aşağı yukarı aynı bölgede olmalı, çünkü başka bir bölgede onun, Torosların çizdiği yayın içinde kalan Tuz Gölü'nün güneydoğusundaki ovada bulunup Aşağı Ülke olarak adlandırılan bir eyalette olduğundan söz edilir. Büyük bir olasılıkla kuzeyde bulunan Landa hariç, bu kentler böylece Hattuşa'dan epeyce uzakta yoğun bir grup oluşturmaktaydı.

Bununla birlikte, Hitit tarihinin, başarıları hemen hemen aynı olan Labarna ve Hattuşili isimli krallarla başladığı çıkarımı bira kuşkuyla değerlendirilmeli. Labarna ile ilgili hiçbir yazıt yoktur ve öyle görünüyor ki, o tarihlerde Labarna bir şahıs ismi olmaktan çok bir kraliyet unvanıdır. Bu krallıktaki erken döneme ait en güvenilir yazıtlar Kral Hattuşili'ye ait olanlardır. Daha sonraki dönemlerde bir Kuşşara Kralı olarak hatırlanan Hattuşili, krallığın erken döneminde görülen siyasi koşullar hakkındaki ana kaynağımız olan konuşmasını bu kentte yapmıştı. Bununla birlikte, yine aynı belgeden, en azından hükümdarlığının sonlarına doğru idari merkezinin Hattuşa olduğu anlaşılmaktadır.⁴²

Hattuşili bu metinde kendisini kesin bir biçimde kraliçenin erkek kardeşinin oğlu olarak tanıtmaktadır. Bu söyleyiş biçimi kendisinin birinci Labarna'nın kanından olmadığını açığa vurmaktadır. Hattuşili'nin Kuşşaralı oluşu ve tavanannanın yeğeni olduğunun bildirilmesi, kendisinden önce bir kralın hüküm sürdüğünü açığa vurmaktadır. Ancak metinde söylenmemiş olmakla beraber Hattuşili'nin babasının eniştesi herhalde Kuşşara şehrinde kraldı. III. Hattuşili'nin 400 yıl sonra kendisini Kuşşaralı olarak tanıtmayı, Hattuşa'da ortaya çıkan sülalenin Kuşşara kökenli olduğunu ve ilk kralın Labarna adını taşıdığını açığa vurmaktadır. Kuşşara'daki Labarna aynı zamanda Büyük Kral adı ile anılıyordu. Labarna adı sonradan Hitit Krallarının sevdiği ve önem verdiği bir san olacaktır, tıpkı Caesar adının kendisinden sonra gelen bütün Roma İmparatorları tarafından benimsenmesi gibi.⁴³

I. Hattuşili(ş)'den sonra yerine iktidar konusunda ana-baba ve kardeşiyle çatıştığı bir mücadelenin ardından I. Murşili(ş) (M.Ö. 1620–1590) geçti. I. Murşili(ş),

⁴¹ O. R. GURNEY, a.g.e., s.29

⁴² Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.81

⁴³ E. AKURGAL, a.g.e., s.56

öncelikle ayrılan beylikleri yeniden itaat altına alıp Anadolu birliğini sağladı. Daha sonra Amurrular'ın elindeki Halpa 'ya (Halep) yürüyerek burayı aldı. Murşili (ş)'nin Kuzey Suriye'yi ele geçirmesi hem ticaret yollarını ele geçirmesine yaradı hem de bölgedeki küçük krallıkları kendine bağlayarak Mezopotamya (Babil Devleti) karşısında siyasi güç dengesini kendi lehine değiştirdi. Böylece kendisine Babil yolunu açtı. Nitekim daha sonra Kargamış'ı da alarak M.Ö. 1600 yıllarında Babil'i istila etti. Hititler gerçi Babil'de uzun süre kalmadı ama Babil'deki Hammurabi sülalesinin yıkılarak Kassit Krallığı'nın kurulmasına neden olması ve Hititler'in Mezopotamya kültürü ile yakından temasa geçmesini sağlaması açısından bu olay önemlidir. Hitit dil, kültür ve sanatındaki Babil etkisi bu dönemin eseridir. I. Murşili(ş) daha sonra Hurriler üzerine yürümek üzereyken çıkan iktidar çatışmasında öldü.

I. Murşili(ş)'nin ölümünden sonra Hitit tarihinde yaklaşık 100 yıllık bir iç karışıklık görülür. En sonunda iktidarı ele geçiren Telipinu(ş) (M.Ö. 1530–1500) önce hanedan mücadelesine son verdi ve o güne kadar Hitit başkentini tehdit eden Gaşka (Kaşka)'ları yendi. Hitit Devleti Konfederasyonu'na bağlı küçük krallıkların ayrılmalarını önlemek için onlarla yeni anlaşmalar yaparken, hanedan üyeleri arasında ülkeyi bölünmeye götüren iktidar çekişmelerini önlemek için de bir takım temel ilkeler (bir çeşit ekberiyet usulü) oluşturdu. Ayrıca Pankuş Meclisi'ne (Soylular Meclisi) kralın yetkilerini hayli sınırlayan ve gerekirse onu yargılama hakkını bile veren bazı yetkiler verdi⁴⁴. Telipinu bunu yaparken anlaşılacak dış yayılma yerine iç barışı ve birliği sağlamayı kendine temel ilke edinmiştir.

Hattuşili'nin ve ondan sonra gelen kralların hükümdarlığı süresince, Hitit Krallığı'nın sınırları güneye ve doğuya doğru genişlemeye başladı. Bu ise, Hitit ordularının ülkelerini çevreleyen ve aşılması zor bir engel oluşturan ülkelerinin dışına çıkarak çok az geçit veren Torosları aştıklarını gösteriyordu. Belki de, güneydeki ovaların zenginliği ve onların daha eski olan uygarlıklarına karşı duyulan ilginin cazibesi sonucunda bu zor yolculuğa çıkmışlardı. Hattuşili ilk önce, o tarihlerde Kuzey Suriye'yi kontrolü altında tutan ve başkenti Halep olan (Hititçesi Halap) zengin Yamhad Krallığı'yla çarpışmış görünüyor. Fakat bu girişimi başarısızlıkla ve belki de ölümüyle, sonuçlanmış olmalı. Çünkü kendinden sonraki kral I. Murşili'nin, babasının

⁴⁴ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.82

kanının intikamını aldığı ve Halap'ı yerle bir ettiğinden söz edilir. Urşu kuşatması da bu sefer sırasında yapılmış olmalı. Bu kuşatmayı anlatan metin halen elde mevcuttur.

Murşili, Kuzey Suriye fethiyle tatmin olmayarak, Fırat Nehri boyunca aşağıya doğru ilerlemiş ve çöküşe geçmiş olan Babil'in büyük Amori Krallığı'na saldırmıştır. Babil tarihinde –Birinci Babil Hanedanlığı'nın sonunu getiren ve en şöhretli siması Hammurabi olan- bu olay şöyle yer alır : “*Samsuditana zamanında Hatti'nin erkekleri Akad Ülkesi'ne doğru yürüyüşe geçti.*” Yeni bir devir açan bu zafer, Hitit tarihini sıkı bir biçimde Babil tarihine bağlamaktadır. Fakat ne yazık ki, bu ikincisinin de hala kuşkulu yanları vardır⁴⁵. Akla yatkın bir olasılık, Hititlerin Babil'i fetih tarihi İ.Ö. 1600'den hemen sonraki bir tarihe rastlamasıdır. Kimileri bunu 60 yıl öne veya geriye almaktadır.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Hitit Krallığı'nın iç örgütlenmesi henüz böyle zorlu bir maceranın zahmetini kaldıracak kadar yüksek bir düzeye gelmemişti. Bu istikrarsızlığın belirtileri daha Hattuşili zamanında kendini göstermeye başlamıştı. Kraliyet sarayının prensleri, Hattuşili'nin kendisinin yerine geçeceğini ilan ettiği oğlunun önderliğinde isyan etmişlerdi; ancak kral bunu bastıracak güçteydi. Yerine geçmesi gereken oğlu evlatlıktan reddedilmiş, Hattuşa'dan uzaklaştırılmış ve onun yerine yaşça küçük olan Murşili getirilmişti. Fakat bu genç kralın uzak ülkelerde askeri seferlere çıkmış olması nedeniyle, uzayan yokluğu aleyhinde bir fesat hazırlanmasına davetiye çıkarmış oldu ve Babil'den dönüşünde, kız kardeşiyle evlenmiş olan Hantilin tarafından öldürüldü. Üzücü bir saray entrikaları ve cinayetler dönemi işte böylece başladı ve bu nesillerce sürerek krallığı anarşiye benzer zayıf bir duruma düşürdü.

Hantilin'in krallığı dışarıdan kaynaklanan felaketlerle şekil almıştır. Van Gölü civarındaki dağlık arazide oturan ve Murşili'nin bir saldırısına maruz kalmış olan Hurriler, Hitit Ülkesi'nin doğusunu istila ettiler. Başkentin kuzeydoğusuna yakın bir mesafede bulunan Nerik ve Tiliura istilacılar tarafından tahrip edildi, bunun üzerine kral, Hattuşa'nın istihkamlarını güçlendirmeyi gerekli buldu. Hantili güneyde Labarna, Hattuşili ve Murşili tarafından fethedilmiş olan toprakların tamamına yakın bir kısmını kaybetti.

⁴⁵ O. R. GURNEY, a.g.e., s.30

Saraylı bir prensesin kocası olan Telipinu, İ.Ö. 1525'te tahtı ele geçirip bütün hak iddia edenleri uzaklaştırarak kendi pozisyonunu sağlama aldığı zaman, durum bir noktaya kadar düzeltilebildi. Elli yıldan beri süregelen kaotik durum tahta geçiş koşullarının bir kanuna bağlanması ve Hitit devletinin sağlamaştırılması gerektiğini açıkça göstermişti. Öyle görünüyor ki, Telipinu bunu başarabilmeyi amaç edinmişti. Hitit tarihinin kısa bir incelemesini içeren ayrıntılı bir metin hazırladı. Sıkı bir bağlılık ve uyum eksikliğinin yaratacağı tehlikeleri örnekliyor, tahta çıkışın kesin bir kanuna bağlanışının ve kral ile soyluların uymaları gereken bir dizi kuralın ilanıyla devam ediyordu. Bu biçimde vaaz edilmiş olan kanunlara, Hitit İmparatorluğu'nun son günlerine kadar uyulduğu görülür⁴⁶. Telipinu adındaki kral (Eski Krallığın belki de son kralı), devletin kuruluşu ile ilgili iradesinde ilk krallar zamanındaki gönenç ile kendisinin başa geçtiği sırada devletin içinde bulunduğu gerilemeyi karşılaştırmaktadır⁴⁷.

Dış siyasette, Telipinu sınırları güven içinde ve savunulabilir bir biçimde tutmakla yetindi. Başkent'in kuzey ve doğusundaki barbar istilacılar, ülkenin emniyetini bozmayacak kadar uzak yerlere sürüldüler ve hatta ellerinden, belli bir toprak parçasını geri aldılar. Batıda ve güneyde ise, Arzava'nın ve Suriye dahil Torosların ötesindeki toprakların elden çıkmasına razı oldular. Yabancı bir ülke ile bir antlaşma yapan ilk kral oluşunun ifade edilmesi belki de bu kralın en belirgin özelliğidir. Bu antlaşma Kizzuvatna (Roma döneminin Kataonia'sıdır) ile yapılmıştı. Bu tarihte Kizzuvatna, Kilikya ovasının doğusunu ve Pyramus Nehri vadisinin bir kısmını içine alıyordu. Bu antlaşma metni günümüze kadar ulaşmadığı için metnin içeriğini bilmiyoruz. Fakat Kizzuvatna hükümdarı kendini "Büyük Kral" olarak kabul ediyordu ve sonraki yüzyılda Kizzuvatna'nın güçlü bir devlet haline geldiği için, Telipinu'nun Kizzuvatna Krallığı'nı kendisi ile eşit şartlarda bir krallık olarak tanımış olduğu söylenebilir.

Telipinu Eski Krallık'ın son kralı olarak bilinir. Hükümdarlığının ortalarından itibaren tarihi kaynaklar hızla azalmaktadır ve kendinden hemen sonra gelen kralların isimleri kesin olarak bilinmemektedir. Oldukça belirsiz olan bu dönem Telipinu ile I. Tudhaliya arasında kalan boş dönemi doldurmaktadır. Tudhaliya ile yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Çünkü bu boş kalan yaklaşık yarım yüzyıllık dönemde,

⁴⁶ O. R. GURNEY, a.g.e., s.31

⁴⁷ S.LLOYD, a.g.e., s.32

hükümdarlığın sürekliliğinde ciddi bir kopma olduğuna dair arkeolojik bir delil mevcut değildir. Aslında, yazılı belgeler, pek az da olsa mevcuttur ve hiç yok denemez, çünkü birçok tapu belgesi, üzerinde kraliyet mührü olan tapu kayıtları bu dönemin karakteristik özelliğidir⁴⁸.

Telipinu' dan sonraki Hitit tarihi karışık ve karanlıktır. Bunun nedeni yeni bir kavimler göçünün yarattığı dalgalanma olsa gerektir. Bu karışık ve karanlık dönemde sınırların hayli gerilediği (Kızılırmak' a kadar), ülkenin büyük bir kısmının Hurriler' in egemenliğine girdiği sanılmaktadır. Fakat I. Murşili(ş)'den sonraki iç karışıklıklara rağmen ve ülkenin sınırı zaman zaman değişmekle birlikte Hitit hükümdarları Kuzey Suriye' yi elde tutma ilkesini asla terk etmemişlerdir. Çünkü Anadolu'nun Mezopotamya ve Mısır uygarlık ürünlerinden yararlanması ancak bu yolla mümkün oluyordu⁴⁹.

I. Hattuşili ve I. Murşili'nin 60 yıllık parlak döneminden sonra gelen 9 kralın 100 yılı aşan egemenliği boyunca Hitit Devleti gücünü yitirmiş, özellikle güney ve güneydoğudaki Hitit etkisi büyük ölçüde azalmıştır. Bu durumdan yararlanan Hurriler, Mitanni Devleti'ni kurmuş ve bu krallık, I. Şuppiluliuma'nın tahta çıkış tarihine değin, yüz yıla yakın bir süreç içinde Mısır'dan sonra dönemin ikinci büyük siyasal gücü olmuştur.⁵⁰

⁴⁸ O. R. GURNEY, a.g.e., s.32

⁴⁹ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.83

⁵⁰ E. AKURGAL, a.g.e., s.69

4.2. Hitit İmparatorluk Dönemi

Hitit Devleti'nin daha çok iç çekişmelerden kaynaklanan bu karanlık ve küçülme dönemi fazla sürmez. M.Ö. XV. yüzyılın ortalarında Hititler' in başına yeni bir hanedan geçer. Bu hanedana mensup krallar (II. Tudhalia, I. Arnuvanda, III. Tudhalia) öncelikle elden çıkmış bulunan Kuzey Suriye'yi yeniden ele geçirmeye çalışmışlardır. Böylece Hitit Devleti yeniden büyük devlet olmaya başlamıştır. Ancak yine de zaman zaman çıkan iç karışıklıkların devletin bütünlüğünü tehdit ettiği görülür⁵¹. M.Ö. ikinci binin ortalarında Yakınoğu'nun Mısır'dan sonra en büyük siyasal gücü Huri-Mitanni Devleti idi. Ancak kısa bir süre sonra onun yerini Büyük Hitit Krallığı aldı.⁵²

İ.Ö. 15. yüzyılın ortalarında, Hattuşa'da yeni bir hanedanlık iktidara gelmiş gibi görünüyor. Tarihi belgeler eksik olmasına rağmen, kraliyet ailesi mensupları arasında Hurrice isimler geçmektedir. Şaşırtıcı bir biçimde bu ailenin Kizzuvatna orijinli olduğuna dair inandırıcı nedenler vardır. Kral isimleri belirgin olarak Hititçedir, ancak bunlar çoğu durumda taht isimleriydi ve tahta çıkmadan önce kral Hurrice isim taşırdı. Kayda geçmiş ilk Hurrice isim taşıyan kraliyet ailesi mensubu, Tudhaliya'nın kralı Nikalmati'dir. Bu kral, geçici olarak, yeni hanedanlığın kurucusu olarak kabul edilebilir.

Tudhaliya ve Arnuvanda bu hanedanlıkta yinelenen isimlerdir ve son zamanlarda yapılan çalışmalara göre, 13. yüzyılın sonunda IV. Tudhaliya ve III. Arnuvanda'ya atfedilen ve kesinliği olan tarihi metinler çok daha erken dönemlerde aynı isme sahip krallar olduğunu, belki de bu hanedanlığın kurucusu olan ve kendisine ve oğluna ait olduğunu kanıtlamıştır⁵³.

Bu 15. yüzyılın Tudhaliya'sı, Hititlerin talihini canlandıran ve kaybedilmiş kraliyet topraklarının çoğunu geri alan güçlü ve enerjik bir hükümdar olarak ortaya çıkar. Anadolu'nun batısında Arzava'nın fethedildiği, Assuva isimli bir ülkeye boyun eğdirdiği Tudhaliya'nın yıllıklarında kayıtlıdır. Assuva, Roma'nın Asya Eyaleti'nin eski ismidir. Güneyde ve doğuda ise Halep'e saldırarak tahrip ettiği ve Hurrili Mitanni Krallığı'nı mağlup ettiğinden söz edilir. Bu olay bildiğimiz Suriye'nin o zamanki tarihine uymaktadır.

⁵¹ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s. 83

⁵² E.AKURGAL, a.g.e., s.69

⁵³ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 32

Hititler kendi platolarına çekilmiş olduğundan, Hurriler bir Ari hanedanının öncülüğünde, Kuzey Mezopotamya’da güçlü bir krallık kurmuş ve Kuzey Suriye’yi işgal etmişlerdi. Hititlerin, fethetmiş oldukları için, hükümlerlik hakkının kendilerinde olması gerektiğini ileri sürdükleri Halep kenti, bir süre, ya Mitanni ya da Hanigalbat olarak bilinen bir krallığa bağlı kaldı. Hurrilerin gücü ilk defa, enerjik firavun III. Tutmosis devrinde Mısırlılar tarafından kırıldı. Hurrileri Fırat’ın gerisine sürdüler ve Suriye’ye yirmi yıl hakim oldular. Ancak Tutmosis’in ölümünden kısa bir süre sonra, Mısırlıların Suriye’deki hakimiyeti zayıfladı ve Hitit kralı, Halep kentini hatasından dolayı “cezalandırma” fırsatını yakalamış oldu.

Ancak Hititler bir kez daha Suriye üzerindeki hakimiyetlerini sağlamlaştıramadı. Hititlerin bu arenada tekrar ortaya çıkması karşısında, Mitanni Kralı, aralarında bir ittifak kurmak için firavun II. Amenofis’e bir barış heyeti gönderdi. Bu temas çok geçmeden diplomatik bir evlilikle desteklendi. Suriyeli prensliklere göre, bu ittifak Hititlerin aleyhindeydi ve sınır eyaletleri birer birer rakip güçlerin tarafına geçti.

Anadolu’da bile, Tudhaliya, yeni ve güçlü bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Çünkü öyle görünüyor ki, hükümdarlığı esnasında kuzeydoğu sahil bölgeleri Kaşkalar tarafından işgal edilmişti. Kaşkaların nereden geldikleri bilinmemekte ve onlara karşı kazanılmış bir zaferin kayıtlı olduğu Tudhaliya’nın yıllıklarından daha öncesine ait hiçbir dokümanda onlardan bahsedilmemektedir. Artık bundan sonra Hititler Karadeniz sahil bölgelerini bir daha kontrol altına alamayacaklardı. Aynı tarihlerde, batıda da yeni güçler ortaya çıkmıştı. Attarissiya isimli bir kişi, “bir Ahhiya adamı” – muhtemelen Akhalı bir Yunan lideri – Hitit egemenliğindeki toprakların en batısından müdahale etmeye başladı. Attarissiya tarafından ülkesinden kovulmuş Madduvatta isimli biri ki ismi Lydia’nın erken dönem kralları olan Alyattes ve Sadyattes ile ilişkilendirilebilir, Hitit kralının huzuruna çıktı ve kendisine Anadolu’nun batısında bir yerde küçük bir vasal krallık verildi⁵⁴. Anlaşılan Tudhaliya bundan sonra durumunu muhafaza edebildi. II. Tudhaliya Hitit İmparatorluğu’nun Yakındoğu’daki çıkarlarını güvence altına aldı. Yazılı kaynaklarda I. Hattuşili, I. Murşili ve I. Şuppiluliuma gibi en önemli dört Hitit kralından biri olarak yer alır.⁵⁵

⁵⁴ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 33

⁵⁵ E.AKURGAL, a.g.e., s.69

Halefi Arnuvanda zamanında, buna rağmen, durum hızla kötüye gitti. Kaşkalılar, başkentin kuzeyindeki birçok merkezi Hitit kentini istila etti. Batıda ise Madduvatta, Attarissiya ile anlaştı ve Arzava ülkesinin tamamını işgal etti. Bu ve bundan sonraki dönemlerde krallık, daha sonraki bir kralın geçmişine bakarak anlattığı, bir krizin içine girdi:

“Çok eskiden, Hatti kentleri sınırlarının ötesinden gelen düşman tarafından yağmalandı (?). Düşman Kaşka’dan geldi ve Hitit ülkesini yağmaladı ve Neneşsa’yı kendine sınır yaptı. Aşağı Ülke’nin ötesinden, Arzava’dan düşman geldi ve o da Hatti kentlerini yağmaladı ve Tuvanuva ile Uda’yı kendine sınır yaptı.

Daha öteden, Araunna’dan düşman geldi ve Gassiya topraklarının tamamını yağmaladı.

Yine çok uzaklardan, Azzi’dan düşman geldi ve Yukarı Ülke kentlerinin hepsini yağmaladı ve Samuha’yı kendine sınır yaptı. Ve İşuva ‘dan düşman geldi ve Tegarama topraklarını yağmaladı.

Çok uzaklardan, Armatana’dan da düşman geldi ve o da Hatti kentlerini yağmaladı ve Kizzuvatna Kenti’ni kendi sınırı yaptı. Ve Hattuşa kenti yakılıp yıkıldı.”

Bütün bu saldırıların peş peşe meydana gelmiş olabileceği pek akla yatkın değildir. Öyle olsaydı, krallık Halys Nehri’nin güneyinde çıplak bir araziden ibaret kalmış olacaktı. Fakat anlatılanlar, Tel el-Amarna arşivleri arasında yer alan, firavunun Arzava kralına göndermiş olduğu mektupların varlığı Arzava’nın bağımsızlığını ve yayılımını teyit ederken, Hatti’nin doğusundaki komşularının saldırılarının Mitanni’yi desteklemek amacıyla yapıldığını düşündürten zamanın gerçekleriyle uyuşmaktadır.

Bu iktidarsızlık döneminin sonu ve yeni bir dönemin başlangıcı, Kral Şuppiluliuma’nın tahta çıkışı ile belirginleşir. Tudhaliya’nın oğlu olması ve bazı seferlere babasıyla birlikte çıkmış olmasına rağmen yaklaşık İ.Ö. 1344’te tahta çıkışı olaylara neden olmuş görünüyor.

Yeni Hitit Devleti’ni tarih sahnesine çıkaran Şuppiluliuma’ dır. (M.Ö. 1380-1340 ?) Şuppiluliuma öncelikle Anadolu’da birliği yeniden sağladı. Daha sonra Suriye’yi ele geçirmek üzere harekete geçti. Önce Amurru Prenslığı ile anlaştı. Mitanniler’ le savaşarak Halep’ i aldı. Daha sonra yeniden Anadolu’da bir kez daha çıkan karışıkları bastırdı. Sonra yeniden Suriye işlerine karışarak bazen diplomasi ile (özellikle evlilik ilişkileriyle) bazen savaşla Fırat Nehri’nden Akdeniz’e kadar olan

Suriye ve Lübnan topraklarını ele geçirdi. Böylece hem Suriye'ye hakim Mitanni Devleti'ni kendisine bağlı güçsüz bir devlet haliyle giderek güçlenen Asur ile Hitit İmparatorluğu arasına tampon devlet olarak koymuş hem de Suriye'deki Mısır varlığına son vermiştir⁵⁶.

Hatti Ülkesi'ndeki durumu sağlamlaştırma mücadelesinin yirmi yıl sürdüğünden söz edilmektedir. Büyük bir olasılıkla, Hattuşa kentinin güneyindeki büyük surları ve aşağıda açıklanan başkent diğer istihkamlarını yaptıran Şuppiluliuma'ydı. Bundan sonra hükümdarlığının ana görevi olarak gördüğü bir meseleyle, krallığının bir kuşak öncesinde güçlük içine girmiş olmasından sorumlu olan bir düşmanla, yani Mitanni ile hesaplaşmaya kendini adadı⁵⁷.

Toroslar üzerinden Suriye içlerine yapılan ilk saldırı ağır kayıplarla geri püskürtüldü. Mitanni Kralı Tuşratta, elde ettiği ganimetin bir kısmını müttefiki olan Mısır kralına gönderdi. Bu yüzden, bundan sonraki saldırı daha dikkatli bir biçimde hazırlandı. Herhalde, Mitanni'nin ana savunma hattı Kuzey Suriye'de bulunuyordu. Yeni saldırı planı Fırat'ı Malatya tarafından geçmek ve Mitanni'yi arkadan vurmaktı. Bu güzergah, kuzeydeki dağlık bölgelerde yaşayan vahşi kavimler nedeniyle tehlikeliydi ve önce bu kavimleri teslim olmaya zorlayacak bir sefer gerekiyordu. Azzi veya Hayaşa denilen ne yapacağı belli olmayan bir krallıkla bir antlaşma yapıldı ve bu antlaşma kralın kız kardeşiyle bu krallığın lideri arasında yapılan bir evlilikle perçinlendi. Böylece sol yaka güven altına alınmıştı. Fırat'ı geçerek, Şuppiluliuma, elden çıkmış eyalet olan İşuva'yı hiçbir güçlükle karşılaşmadan geri aldı ve aniden Mitanni'nin başkenti Vassukkani (Vaşuganni) üzerine yürüyerek kente girdi ve yağmaladı. Mitanni Kralı, görünüşe göre, karşı koymadı ve savaşa girmekten kaçındı. Şuppiluliuma, sonra Fırat'ı geçerek Suriye'ye girdi. Mitannilerin desteğinden mahrum kalan yerel prenslikler, hemen teslim oldu. Mısır ile bir ihtilafa düşmek planının bir parçası değildi ve Orontes Nehri'ni kendine sınır yaparak tatmin olacaktı. Fakat Kadeş Kralı (Mısır'ın nüfuzu altındaki bir ileri karakol durumundadır) savaşmayı tercih etti, ancak Hititlerin savaş arabalarına karşı koyamadı. Hitit ordusu güneye doğru Damaskos yakınlarında Abina'ya (Tekvin XIV.15'teki Hobah) kadar ilerledi. Şuppiluliuma, Lübnan'ı kendine sınır yaptığını iddia etmektedir. Bu tarihlerde Mısır krallarının imparatorluklarının savunmasını bir kenara bırakıp, dini bir reform ile

⁵⁶ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s. 83

⁵⁷ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 34

meşgul olmaları ise onun için bir şanstı.⁵⁸ Suriye’de çok zayıf Mısır direnişi ile karşılaşmış olması Şuppiluliuma’yı şaşırtmış olmalıdır. Çünkü Mısır, dininden dönmüş firavun Akhenaten döneminde geçici olarak imparatorluğun savunmasına olan ilgisini yitirmişti⁵⁹.

İ.Ö. 1340 olarak tarihlendirilen bu parlak sefer sonucunda Halap (Halep) ve Alalah (Açana) Hititlerin eline geçti. Nuhaşşi ve Amurru krallarıyla yapılmış ve Lübnan bölgesi ile sahil şeridinin çoğunu içine alan eski antlaşmalar, belki de, bu tarihte sona erdirildi. Ancak Fırat’ın ana geçiş yolunu tutmakta olan Karkamış ve Hititler tarafından Astata diye bilinen, Karkamış’tan Habur’un ağzına kadar olan toprakları içine alan, bölge düşmanlığı sürdürmekte ve yenilmemiş fakat itibarını kaybetmiş olan Tuşratta’nın kuvvetlerinden hala destek beklemekteydi.

Tam bu sırada, ülkesinde meydana gelen bazı sıkıntılar nedeniyle başkente geri çağrıldı. Bir rahip olan oğlu Telipinu’ya bıraktığı Suriye’yi koruma görevi kolay bir iş gibi görünmüyordu. Suriyeli prensliklerin bir kısmı Hititleri ve bir kısmı da Mitannileri tutmak üzere hiziplere bölünmüş ve her biri merakla büyük güçler arasındaki mücadelenin sonucunu bekliyordu. Hititler şanslıydılar, çünkü Mitanni kendi içinde hiziplere bölündü. Kral Tuşratta ve selefleri Mısır kralları ile ittifak kurmuş ve iki hanedanlık diplomatik evliliklerle birbirine sıkıca bağlanmışsa da Mısır, artık güvenilmez olduğunu kanıtlamıştı ve Mitanni kraliyet ailesi içinde muhalif bir grup kendisinin iktidar olma şansının Tuşratta’nın devrilmesinde yattığını görüyordu. Atalarının Mitanni krallarına bağlılık göstermiş olduğu bu grup, hırslı Asur kralı Asur-Uballit’ten yardım ve destek bekledi. Olaylar öylesine gelişti ki, Tuşratta suikasta kurban gitti ve yeni kral Artatama ve ondan sonra gelen oğlu Şutarna, Asurluların egemenliğini kabul ettiler ve Asur kralını, saraydan zengin hediyeler göndererek memnun ettiler.

Dicle Nehri kenarında, aniden böyle güçlü bir devletin ortaya çıkması, ne gibi tehlikeler doğurursa doğursun, Mitanni Devleti’nin çöküşü, hiç kuşkusuz, Hititlerin Suriye’yi fethetmesini kolaylaştırdı. Şuppiluliuma İ.Ö. 1328’de görevini tamamlamak için geri döndüğünde, büyük Karkamış kalesini teslim almak için sekiz günlük bir kuşatma süresi yeterli geldi ve Fırat Nehri’nden denize kadar olan Suriye toprakları Hitit egemenliği altına girdi. Telipinu Halep karlı ve kralın oğullarından Piyassili

⁵⁸ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 35

⁵⁹ S.LLOYD, a.g.e., s.38

Karkamış kralı yapıldı. Kizzuvatna ise Hitit krallığına bir eyalet olarak bağlandığından beri yalnızlığa itilmişti.

Şuppiluliuma'nın kazanmış olduğu şöhreti hakkında, Karkamış önlerinde karargah kurduğu sırada meydana gelen bir olay değerlendirilerek bir karar verilebilir. Mısır kraliçesinde bir mektupla bir haberci gelir. Mektupta şu sözler vardır : *“Kocam öldü ve bir erkek çocuğum yok, fakat senin birçok oğlun olduğu söyleniyor. Oğullarından birini bana gönderirsen, benim kocam olabilir. Tebaamdan hiçbirini almak ve kocam yapmak istemiyorum. Çok korkuyorum.”* Bu teklif karşısında Şuppiluliuma öylesine şaşırır ki, Mısır sarayına, aldatılıp aldatılmadığını anlamak için kendi elçisini gönderir. Elçi beklenildiği zamanda ikinci bir mektupla geri döner : *“Niçin beni kandırıyorlar diyorsun? Eğer bir oğlum olmuş olsaydı, bir yabancıya kendimin ve ülkenin sıkıntısını açar mıydım? Böyle konuşmakla beni aşağıladın. Asla kendi tebaamdan birini almam ve kendisi ile evlenmem. Senden başka kimseye yazmadım. Herkes senin birçok oğlun olduğunu söylüyor; birini bana ver ki kocam olsun.”* Bu mesajları gönderen Mısır kraliçesi, büyük bir olasılıkla, Anhesenamen'di. Heretik kral Ahenaton'un üçüncü kızıydı ve henüz genç bir kız olmasına rağmen, genç yaşta kral olan ve daha on sekiz yaşında ölen Tutanhamon'un dul eşiydi. Çocuğu olmadığı için, en azından teorik olarak, ikinci kocasını seçme hakkı vardı ve böylece Mısır tahtının varisini belirlemiş olacaktı. Şuppiluliuma böylesine olağanüstü bir fırsatı kaçırarak bir adam değildi ve oğullarından birini yolladı⁶⁰. Fakat plan gerçekleşmedi. Anlatıldığına göre, Hitit prensi Mısır'a vardığı zaman yolda, muhtemelen Anhesenamen ile evlenen saray rahibi Ai'nin adamları tarafından öldürülmüştü ve böylelikle tahtı gasp edişi meşru hale gelmişti. Kuşkusuz, Anhesenamen'in Hitit kralına başvurmasının nedeni kendisini korumayı düşündüğü bu evlilikti.

Bundan kısa bir süre sonra, Mitanni'nin katledilmiş Tuşrattası'nın canını zor kurtarmış olan oğlu yalvararak Şuppiluliuma'nın huzuruna çıktı. Bu, büyüyen Asur tehlikesine karşı tampon bir devlet kurmak için kurnaz Hitit kralının yakalamakta gecikmediği bir fırsattı. Genç adam Karkamış kralı Piyassali'nin kumandasına verildi ve birlikte Fırat'ı geçerek, sahip oldukları güçlü kuvvetlerle, Mitanni'nin başkenti Vasukkani'ye tekrar girdiler. Yeni bir Mitannili vasal krallık kurulduysa da bu krallık, Şuppiluliuma'nın ölümünden kısa bir süre sonra Mitanni krallığının kontrolünü ele

⁶⁰ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 36

geçiren ve böylelikle Fırat'ın karşısındaki Hititlerle karşı karşıya gelen, Asurluların ilerleyişine karşı koyamayacak kadar zayıf kaldı⁶¹. Goetze, Şuppiluliuma'nın, İ.Ö. 1346 yılında Kuzey Suriye'den dönen askerlerinin getirdikleri vebaya kurban gittiğini düşünmektedir. Şuppiluliuma çok büyük işler başarmıştı ve başta bulunduğu dönemin sonunda, çağdaşı olan kralların hepsinden güçlüydü. Ama devlet işlerinin sorumluluğu tek kişide toplandığında çoğu kez olduğu gibi, onun ölümü de imparatorluğu bir arada tutan bağları gevşetti, bunu da birbiri ardına gelen siyasal felaketler izledi⁶².

Bununla birlikte, Hititlerin Suriye üzerindeki hakimiyeti bir daha ciddi bir biçimde hiç sarsılmadı. Şuppiluliuma ve kısa bir süre sonra da en büyük oğlu II. Arnuvanda veba nedeniyle ölüp taht genç ve tecrübesiz olan II. Murşili'ye kaldığında, Halep ve Karkamış prensleri kraliyete sadık kalırken, meydan okuma asıl imparatorluğun batı tarafındaki eyaletlerden geldi. Söz konusu yerlerin isimlerinin çoğu belirlenemediği için birçok şey anlaşılamamaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi, bir zamanlar Tudhaliya tarafından boyun eğdirilen güçlü Arzava Krallığı Hititlerin gerileme devrinde bağımsızlığını ilan etmiş ve hatta Mısır kralıyla dostluk ilişkileri içinde yazışmalarda da bulunmuştu. Arzava Krallığı, Şuppiluliuma tarafından tekrar fethedilmişse de, şimdi bir kez daha bağlaşıkları olan Mira, Kuvaliya, Happala ve Şeha Nehri Ülkesi ile birlikte baş kaldırdı.

Şuppiluliuma' dan sonra yerine küçük yaştaki oğlu II. Murşili(ş) geçer. (M.Ö. 1345-1310) Onun gençliğine ve tecrübesizliğine bakarak konfederasyondan ayrılmalar olursa da II. Murşili(ş) kısa sürede birliği yeniden sağlar. Onun bu enerjik tutumu sadece birliği sağlamakla kalmaz; komşu Mısır ve Asur krallıklarının kendisine saygı duymasını sağlar. II. Murşili(ş)' den sonra oğlu Muvattali(ş) tahta geçer. (M.Ö. 1310/1305-1282) Onun saltanatının ilk yıllarında yeniden isyan ve karışıklıklar çıktı. Hatta başkent Hattuşaş tahliye edilmek zorunda bile kalındı. Muvattali(ş) kardeşi Hattuşili(ş)' yi ordunun başına geçirdi ve böylece onun yardımıyla Hitit birliğini yeniden kurdu, İmparatorluğa bağlı beyliklerle olan ilişkileri yeniden düzenleyerek kuvvetlendirdi⁶³.

Genç Murşili, buna rağmen, babasının oğlu olduğunu ispat etti. İki yıl süren büyük bir seferle ki bunun ayrıntılı kayıtları elimizde mevcuttur, Arzava tamamıyla yerle bir edildi, kralı katledildi ve Hititlerin önerdiği isimler bazı krallıkların

⁶¹ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s. 84

⁶² S.LLOYD, a.g.e., s.40

⁶³ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s. 84

yöneticileri olarak göreve getirildi. Bu liderlerden en az birinin, bir Hitit prensesiyle evli olmasıyla zaten Hitit tahtıyla bir bağı vardı. Kurulan bu düzen Murşili yaşadığı sürece devam ettiyse de, Hitit İmparatorluğu batı yönünde hiçbir zaman emniyette olmadı ve tahta geçen her kral, burada meydana gelen bir isyanı bastırmak zorunda kaldı⁶⁴.

İmparatorluğun en başarılı krallarından biri idi. Kargamış'a kardeşini, o ölünce yerine onun oğlunu; Halpa'ya (Halep) yeğenini kral yaparak Yakınoğu'daki Hitit egemenliğinin gücünü sürdürdü. Ayrıca Mitanni ve Amurru gibi tampon devletlerle yapılan anlaşmalarla Hititlerin Mısır'a karşı güçlü durumunu pekiştirdi. Veba duasında dile getirdiği anlatısı Hititçenin en güzel yazın örneklerinden biridir.⁶⁵

Kuzey sınırı da, bir başka nedenden dolayı, sürekli bir endişe kaynağı oldu. Burada, batıdaki Arzava gibi güçlü bir rakip yoktu; güçlük, antlaşma yapılabilecek hiçbir biçimde oturmuş bir devletin bulunmayışından kaynaklanıyordu. Hitit garnizonları ana merkezlere yerleştirildi. Fakat garnizonlar, kuzeydeki bu Pontus vadilerinde yaşayan Kaşka halkını bastırmakta yeterli olmamış gibi görünüyor. Ancak, bu kabilelerin Hitit İmparatorluğu'nun sınırlarının ötesinden herhangi bir yardım aldıklarına dair bir belirti yoktur. Buna rağmen, Hitit kralı birkaç yıl da bir imparatorluk ordusuna kuzeydeki tepelerde barışı sağlamak için komuta etmeye kendisini zorunlu hissediyordu. Murşili, hükümdarlığının 1, 2, 5, 6, 7, 9, 13, 24, 25 ve 26'ncı yıllarında yaptığı böylesi seferleri (yine ayrıntılı bir biçimde) kaydetmiştir. Her sefer başarılı olmuşa benziyor, ancak hiçbirinden kesin netice alınamamış. Kabileler, en ufak bir zayıflama emaresi gördüklerinde derhal harekete geçmek için hazır beklemekteydi. Huzursuzluğun nedeninin, Hititlerin bildiğinden daha derin kökleri olduğundan kuşku duymamak mümkün değil.

Daha doğuda ise, Azzi-Hayaşa Krallığı, Murşili'nin hükümdarlığının yedinci yılında huzursuzluk çıkarmış ve tümüyle yeniden fethedilmesi gerekmişti. Murşili bu askeri seferi generallerinden birinin kumandasına bıraktı. Çünkü kendisini Kummani'deki (Klasik Komana) dini törene katılmaya zorunlu hissetti.

Bu sırada Suriye'de General Haremhab'ın yönetimi sırasında kendini göstermeye başlayan, anlaşılan Mısır'ın kışkırtmasıyla, bir isyan çıktı. Karkamış kralı Piyassili on yıl süresince krallığının topraklarını sıkı bir biçimde kontrol altında

⁶⁴ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 37

⁶⁵ E.AKURGAL, a.g.e., s.83

tutmuştu. Şimdi ise, dini törene katılmak üzere Kummani'ye geldi ve oradayken hastalanıp öldü. Karkamış, kralının yokluğu süresi içinde, görünüşe göre Asur kuvvetlerince tehdit edildi. Kralın müdahalesi gerekliydi ve bu nedenle hükümdarlığının dokuzuncu yılında Suriye'ye yürüdü. İmparatorluk ordusunun sadece ortada görünmesi Suriyeli prenslerin dize getirilmesine yeterli oldu. Murşili'nin Azzi-Hayaşa'ya karşı düzenlenen operasyonları sonuçlandırmak üzere kuzeye yöneldiği yıl Şar-Kuşuh, Karkamış Krallığı'na getirildi. Kralın diğer seferlerini nerelere yaptığı tam olarak bilinmemektedir.

Murşili, halefi olan oğlu Muvattali'ye vasal krallıklarla çevrili ve sağlam temellere oturtulmuş bir imparatorluk bıraktı. Yeni kralın tahta çıkışı esnasında ciddi bir olay olmadı. Batıda bir güç gösterisi yapılması gerekmiş, ancak hangi düşmana karşı yapılması gerektiğine dair bir belge günümüze kadar gelmemiştir. Arzava Ülkesi'nin vasal prensliklerinin durumları sağlama bağlanmış, Viluşa kralı Alaksandu ile Viluşa burada Arzava topraklarının bir bölümü olarak geçmekteyse de, Hatti'ye Labarna zamanından beri sadık kaldığı belirtilmektedir, yeni bir antlaşma yapıldı⁶⁶. Bu yakada kendini güvene aldıktan sonra, Muvattali dikkatini güneyden gelebilecek yeni bir tehlikeye karşı yöneltme fırsatını buldu. Mısır, bütün haşmetiyle hareket halindeydi. XIX. Hanedanlık kralları, daha önce III. Tutmosis tarafından işgal edilip dini reform yapmak iddiasında bulunan Ahenaton'un ilgisizliği nedeniyle elden çıkmış olan Suriye'deki kraliyet topraklarını geri almak için ihtiraslıydılar. Yaklaşık İ.Ö. 1290'da, I. Sethos, ordusunu Kenan Ülkesi'ne sürdü, burada kanun ve düzeni tekrar sağladı ve Orontes Nehri üzerindeki Kadeş'e kadar ilerledi. Öyle görünüyor ki, bu harekate Hititler güçlü bir biçimde karşı koymuş ve I. Sethos'un bundan sonraki hükümdarlığı süresince barış korunmuştu. Fakat İ.Ö. 1279'da II. Ramses tahta çıktığında iki düşman imparatorluk arasında bir güç gösterisi yapılması kaçınılmaz olmuş ve bu nedenle Muvattali her müttefikinden askeri destek istemişti.

Mısırlı katipler bu kuvvetlerin bir listesini vermektedir (Hitit kayıtlarında rastlamıyoruz) ve burada ilk defa, Homeros'un İliada'sında adı geçen Dardanilerden söz edildiğini görüyoruz.

Bu sıralarda Mısır tahtına 19. Sülale geçmiş ve bu sülaleden ünlü II. Ramses Suriye'yi ele geçirmek istemekteydi. Mısırlıların Suriye sevdasına karşılık Hititler de geleneksel politikaları gereği Suriye'yi ellerinde tutmak istemekteydiler. Dolayısıyla

⁶⁶ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 38

çıkarları çatışan iki devletin Suriye yüzünden çatışması kaçınılmaz oldu. Suriye’de bulunan Amurru Prenslığı ile

Hitit Devleti arasında baş gösteren bir anlaşmazlık sebebiyle Amurru prensinin kendisinden yardım istemesini sebep ve Suriye’ye müdahale için bahane sayan II. Ramses Suriye’ye girdi. Bunun üzerine Muvattali(ş) de ordusu ile (ki Anadolu’daki müttefiklerinden yardım ve savaşçı kavimlerden ücretli asker alır) Suriye’ye girdi. M.Ö. 1296/1286’da Kadeş’ te karşılaşan iki ordunun ilk çatışmasında 4500 savaş arabası olan Hititler savaşın başlarında Mısırlılara karşı üstündür.

İki imparatorluğun orduları, İ.Ö. 1275-1274’te, Ramses’in tahta çıkışının beşinci yılında, Kadeş’te karşılaştı. Kasten Mısır istihbaratını yanıltan Muvattali nizami bir yürüyüş halinde kente doğru yaklaşmakta olan Mısırlıların üstüne beklemedikleri bir biçimde yüklendi. Ancak Hititler disiplinsizlik göstermiş ve Ramses bu sayede canını zor kurtarabilmişti. Firavun, Mısır tapınak duvarlarındaki resim ve yazılarda kahramanlığıyla övünmüşse de, Suriye’deki Hitit hakimiyeti sürdü. Muvattali daha da ilerledi ve Damaskos (Şam) yakınlarındaki Aba veya Abina bölgesini de fethetti. Böylece, hiç kuşkusuz, Kadeş Savaşı Hititlerin kesin zaferiyle sonuçlandı.

III. Hattuşili(ş) (M.Ö. 1280-1250) daha kardeşi Muvattali(ş) döneminde askerlik ve yöneticilik başarısını ispatlamıştı. Hitit Kralı olunca gittikçe güçlenen Asur tehlikesine karşı Babil Krallığı ve Mısır’la anlaşmayı tercih etti. Zaten Asurluların Mitanni Krallığı’nı alarak Suriye’ye yönelmeleri en az Hititler kadar Mısırlıları da ürkütmüştür. Bu ortak tehlike yaklaşık 17 yıldır süren Hitit-Mısır savaşının da bir barış antlaşması ile bitmesine yol açtı. M.Ö. 1280/1270 yılında III. Hattuşili(ş) ile II. Ramses arasında ve tarafların eşitliği esası üzerine bir antlaşma yapıldı: Kadeş Antlaşması⁶⁷. Tarihin hükümleri yazıya geçirilmiş bilinen ilk antlaşması olan Kadeş Antlaşması’na göre: Mısır Kuzey Suriye’yi Hititler’ e bırakırken; iki hükümdar birbirlerine karşılıklı yardım için söz vermekteydiler. Hatta III. Hattuşili(ş) bununla da yetinmez ve kızını II. Ramses’ e vererek ikili ilişkileri evlilik bağı ile de takviye eder. Bu önlemlere rağmen Hititler’ in bölgeden uzaklaşmasından hemen sonra Asurlular Hititler’ e bağlı Mitanni Ülkesi’ ne girecek ve III. Hattuşili(ş)’ in son döneminde Asur’ la olan ilişkiler gerginleşecektir⁶⁸.

⁶⁷ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s. 85

⁶⁸ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s. 86

Muvattali'nin hükümranlığı sırasında krallığın kuzeydoğu eyaletleri kralın becerikli ve hırslı kardeşi Hattuşili'nin yönetiminde, başkenti Hakpiş olan, krallığa bağlı bir tek eyalet haline getirilmişti. Kralın kendisi ise Suriye'deki askeri hareket sahasına daha yakın olabilmek için ikametgahını daha güneydeki Tarhuntaşşa isimli kente taşımıştı. Hattuşili böylece güçlü bir konum elde etti, ancak Muvattali'nin küçük oğlu Urhi-Teşup babasının yerine geçtiği zaman Hattuşili'nin elindeki toprakları küçültmek istemesi şaşırtıcıdır. Belki de amcasının tahtta gözü olduğundan kuşku duyuyordu. Ancak kendisinden geriye hiçbir yazıt bırakmadı, Hattuşili'nin taraf tutan kayıtları yoluyla öğrendiklerimiz hariç, kısa süren hükümdarlığının ayrıntıları hakkında çok fazla bir bilgimiz yok. Hattuşili bu kayıtlarda, yedi yıl boyunca Urhi-Teşup'un kendisine yaptığı hakaretlerden nasıl muzdarip olduğunu ve nihayet, açıkça yeğenine karşı savaş ilan ettiğini ve onu tahttan uzaklaştırdığını anlatır. Yaptığı hükümet darbesinin çok kolay başarıya ulaşması, Urhi-Teşup'un pek sevilmediğini veya pek akıllı olmadığını akla getirmektedir. Urhi-Teşup, Samuha (Malatya yakınında) Kenti'nde tutsak alınmıştı, ancak kendisine karşı anlayışlı davranılmış ve uzak bir eyalet olan Suriye'deki Nuhaşşi'ye şerefine uygun bir sürgüne gönderilmişti.⁶⁹ Hattuşili kendi yaşam öyküsünde “benim iskan ettiğim birçok kenti benden aldı ve beni küçülttü, ben ağabeyime olan saygıdan dolayı ona hiçbir kötülükte bulunmadım. Ona yedi yıl boyunca baş eğdim ama o kendi tanrılarının buyruğuna ve insanların sözlerine uyarak benim canıma göz dikiyordu” dedikten sonra şunları ekliyordu: “...ve Hakpişşaş'ı ve Nerik'i de elimden alınca artık ona uymadım ve ondan ayrıldım”. Belli oluyor ki III. Murşili'nin Hattuşa'daki tutumu ve davranışları başarılı değildi; çünkü “Hatti Ülkesinin” büyükleri de Hattuşili'yi destekliyorlardı. Aralarındaki çekişme en sonunda silahlı çatışmaya dönüştü. Hattuşili yaşam öyküsünde bunu dile getirmekte ve yeğeninin acı sonunu şöyle anlatmaktadır: “...*Bu işte de Tanrı kadın İştari'nin büyük yardımını gördüm. İştari, Urhi-Teşup'un herhangi bir yana kaçmasını önledi, onu Şamuha kentinde, kapana kısırlanmış bir domuz gibi sıkıştırdı.*” Hattuşili planlarını çok iyi hazırlamıştı: “*Büyük babalarımın düşmanı olan Kaşkalar bile beni desteklediler; bütün Hattuşa da benim arkamda idi.*” Böylece Murşili düşman amcasına yenik düştü. Öyle oldu ki kendi adamları III. Murşili'nin başını Hattuşili'ye vermeyi önerdiler. Ancak amcası bunu onaylamadı. Hattuşili yaşam öyküsünde Urhi-Teşup'u tutsak aldığını ve onu Nuhaşşa'ya gönderdiğini

⁶⁹ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 39

anlatmaktadır. Oysa satırlar arasından anlıyoruz ki Murşili kaçmış ve Mısır'a sığınmıştır. Nil Ülkesi ile uzun yazışmalar oldu, ancak onun geri getirilmesi sağlanamadı.⁷⁰

İ.Ö. 1264'te, savaş alanlarında deneyim elde etmiş bir kumandan olarak elli yaşlarında tahta çıkan III. Hattuşili ile birlikte Hitit İmparatorluğu'nda nispi bir barış ve zenginlik dönemi başladı. Hükümdarlığının başlangıcında, Mısır ile aralarında bazı sürtüşmeler oldu. Babil'deki Kassit kralı, Kadaşman-Turgu savaş çıktığı taktirde askeri destek vaadinde bulundu. Fakat sorun barış içinde çözüldü. Öte yandan birbirine düşman bu iki imparatorluğu birlikte hareket etmeye götüren şey büyüyen Asur gücü olabilir. Aralarındaki ilişkiler zamanla dostane bir hal aldı ve İ.Ö. 1258'de Doğu Akdeniz topraklarında barış ve güvenliği güven altına alan o meşhur antlaşmayla noktalandı. Sadece krallar değil kraliçeler arasında da karşılıklı kutlama mesajları oldu ki bunlardan biri bugüne kadar gelmiştir. Nihayet on üç yıl sonra bu antlaşma firavun Ramses'in bir Hitit prensesiyle yaptığı evlilikle perçinlendi. Hattuşili'nin altmış dokuz yaşında olmasına rağmen evlendirilecek bir kızının olabilmesi, yirmi dokuz yıl önce kardeşi Muvattali'nin Mısır seferinden dönerken, Kizzuvatnalı bir rahibin kızı olan Puduhepa ile evlenmiş olmasıyla açıklanabilir.

Hattuşili'nin yönetimi sırasında başkent, güneyde olan kardeşi Muvattali'nin yokluğunda, öyle anlaşılıyor ki Kaşkalar tarafından, yağma edildiği için Hattuşa'ya geri taşındı. Şehir yeniden imar edildi ve arşivdeki tabletlerin kopyaları çıkarıldı. Kral ve Kraliçe Puduhepa tarafından çıkarılmış fermanlar düzen ve zenginliğin hakim olduğuna dair bir izlenim vermektedir. Tarhuntaşşa küçük bir krallığa dönüştürüldü ve Hattuşili'nin yetiştirip delikanlılık çağına getirdiği, Muvattali'nin diğer oğlu Kurunta, Karkamış genel valisine eş düzeyde bir yönetici olarak başına getirildi.

Hattuşili'nin yıllıkları arasındaki küçük bir tablet parçası batıda işlerin pek de iyi gitmediğini düşündürmektedir. Şeha Nehri Ülkesi'ne karşı bazı operasyonlar gerekli olmuştu: Kral uzaklaştırılıp onun yerine bir başkası getirilmişti. Babil ile olan ilişkiler de yaklaşık İ.Ö. 1274'te Kadaşman-Turgu'nun ölümüyle birlikte kötüleşti⁷¹. Hattuşili'nin genç Kadaşman-Enlil'e yazmış olduğu bir mektup vardır ki bu mektubunda Kadaşman-Enlil'in tahta çıktığından beri Hatti'ye bir haberci göndermeyişişinden şikayet etmektedir. Sürgün olan Urhi-Teşup'un muhtemelen bunda

⁷⁰ E. AKURGAL, a.g.e., s.95

⁷¹ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 40

parmağı vardı. Çünkü Hattuşili'den öğreniyoruz ki, Urhi-Teşup, Nuhaşşi'de sürgündeyken Babillilerle birlikte entrikalara giriştiği tespit edilmiş ve Nuhaşşi'den alınarak “deniz tarafına” gönderilmiştir. “Deniz tarafı” açık olmayan bir ifadedir.

Bununla Kıbrıs Adası kastedilmiş olabilir. Urhi-Teşup'un sonradan bir başka ülkede yaşadığı diğer bir belgeden bilinmektedir ve bu yer Kıbrıs olabilir. Bulunduğu yerden Mısır kralıyla ilişki kurmaya çalıştığı anlaşılıyor. Fakat böyle davranmaktaki amacı, tahtını tekrar ele geçirebilmek için bir yabancından yardım sağlamaktıysa da belli ki başarılı olamamıştır.

Hattuşili'nin Kuzey Anadolu'da bir bölgenin kralı olduğu sırada yeğeni büyük kral III. Murşili'ye başkaldırması ve onu zorla devirerek yerine geçmiş olması, federal bir yapısı olan Hitit Devleti'nin diğer peyk krallarına kötü örnek olmuştu. Yasa çiğnenmiş, merkezi otorite yıkılmış, artık Büyük Krallık'ın dokunulmazlığı kalkmış, herhangi bir feodal beyin Hattuşa'ya karşı çıkması olağanlık kazanmıştı.⁷²

Kral Hattuşili önemli bir belgenin yazarıdır. Ana konusu tahtı ele geçirmekteki haklılığı ve kralı kovmaktaki meşruluğu üzerine kurulmuş görünmektedir. İleri sürdüğü iddia, büyük bir provokasyon altında böyle hareket etmek zorunda kalmış olduğu ve Şamuha tanrıçası İştar'ın da bu konuda emrinin bulunduğudır. Belli ki anlattıkları taraflıdır ve tamamıyla güvenilir değildir. Fakat hayli gelişkin bir politik bilincin bir delili olarak antik dünyada bir benzeri yoktur⁷³.

Hattuşili politik güce ulaşmak için dini buna alet etmiş, yeğenine açtığı savaşı “*Tanrı kadın İştar böyle istiyor*” diyerek dinsel bir nedene bağlamıştır. Siyasal amacına ulaşmak düşüncesiyle Hattuşili, Kizzuvatna rahibinin kızı Puduhepa ile evlenmiş, böylece dinsel çevrelerin desteğini kazanmak istemişti. Onun bu tutumu, yani her işi ve olayı dinsel, tanrısal güce bağlamak çabası aslında başarı kazanmış, ancak bu başkalarına da yol olmuştu. Böylece o güne değin geleneklere, yasalara, insan haklarına saygılı olan, özgürlükçü Hitit politikasında yerine, isteğe göre biçim alabilen tanrısal ve dinsel bir tutum geçerli olmaya başlamıştı. Karısı Puduhepa'nın, çevresine egemen olmak, insanlara buyurmak istekleri güçlü olduğu için, o da kocası ile birlikte Hatti Ülkesi'ni dinsel bir tutuma doğru götürüyordu. Ancak Puduhepa, Hititlerin dinini büyük ölçüde Huri örneğine ve anlayış bakımından Babil karakterine göre yeni bir biçime sokmuştur. Ayrıca Babil Tanrıçası İştar ve yeraltı tanrıçası

⁷² E. AKURGAL, a.g.e., s.100

⁷³ O. R. GURNEY, a.g.e., s. 41

Lelvani bu yenilenmiş Hitit dininde büyük rol oynuyor, realist Hitit dininin öteki dünyaya bağlayan bir eğilim olmasına neden oluyordu. Belki de Yazılıkaya'daki Tanrıça Hepatu'da kendisini, göğün fırtına tanrısında kocası Hattuşili'yi, Şarruma'da da oğulları Tuthaliya'yı görüyordu. Ras Şamra'daki bazı mühür baskılarında oğlu Tuthaliya'nın boynuzlu sivri külah taşması ve Yazılıkaya'da üç defa tasvir edilmiş olması, artık Hititlerde de Doğulu dinsel tutumun yani kralların yaşadıkları sırada da tanrılaştırılması gibi davranışların yer etmeye başladığını açığa vurmaktadır.⁷⁴

⁷⁴ E. AKURGAL, a.g.e., s.101

4.3. Hitit Devleti'nin Yıkılışı

III. Hattuşili(ş)' den sonra Hitit Devleti her yönden gelen tehlikelerle karşı karşıya kaldı. İçerde, bağlı prenslikler ayaklandı; dışarıda ise Asurlular Ön Asya'yı tehdide başladılar. Diğer yandan batıdan ise Mısırlılar' ın Deniz Kavimleri dedikleri kavimlerin göç dalgası başladı. Bu ortam içinde önce Asurlular Hitit ordularını yenerek Doğu Anadolu'yu ele geçirdiler. Ama Hititler' i yıkan asıl neden Trakya'dan gelerek Anadolu'ya geçen kavimler ve özellikle bunların başında bulunan Frigler olacaktır. Frigler Batı Anadolu'daki diğer kavimlerle birleşerek ani ve muazzam bir akın halinde gerçekleşen ve tarihe Ege Göçleri adıyla geçen kavimler hareketinin öncülüğünü yapmışlar ve siyaseten çökmekte olan Hitit Devleti'ni yıkmışlardır. (M.Ö. 1200'ler) Böylece başta Hattuşaş olmak üzere bütün Hitit şehirleri bu yağmacı ve barbar kavimlerce yağma ve tahrip edilmiştir⁷⁵.

Yaşı itibarıyla, Hattuşili, kızının Mısır kralıyla evlenmesinden kısa bir süre sonra ölmüş olmalıdır. Yerine oğlu IV. Tudhaliya geçti. Kralın annesi Puduhepa ise, devlet işlerinde aktif bir rol oynamaya bir süre daha devam etti. Tudhaliya, babası gibi, kendini genç bir insan olarak Şamuha tanrıçası İştar'ın hizmetine adadı. Dini görevlerine karşı özel bir ilgi göstermiş olduğu anlaşılıyor, zira festivaller ve diğer seremonilerle ilgili birçok reform yapmıştır. Yazılıkaya kabartmalarının yapılmasını kendisi emretmiş olabilir. Çünkü her iki galerideki "monogram"da kendisini temsil etmekte ve tanımlamaktadır. Bütün bunlar, en azından hükümdarlığının ilk döneminin barış ve zenginlik içinde geçtiğine işaret etmektedir.

IV. Tudhaliya ve ondan sonra gelen kralların hükümdarlıklarıyla ilgili tarihi belgelerin büyük çoğunluğu Hattuşa dışından bulunmuştur. Ugarit arşivleri (Ras Şamra), Suriye İmparatorluğu'nun sıkı bir biçimde Hititlere bağlı kalmış olduğunu göstermektedir. Tudhaliya'nın kuzeni olan Karkamış kralı, Ugarit'in ve küçük krallıkların politik sorunları hakkında gösterdiği kararlılığıyla güçlü bir genel valilik görevini yürüttü. Amurru, diplomatik evliliklerle Hitit kraliyet ailesine sıkı sıkıya bağlandı ve ona sadık kaldı⁷⁶.

Yukarı Fırat'ın ötesinde, İşuva sadık bir kabilenin üyesince yönetilen, Hititlere bağlı küçük bir krallık olarak kaldı. Fakat burada tehlikeli bir durum gelişmekteydi.

⁷⁵ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.86

⁷⁶ O. R. GURNEY, a.g.e., s.41

Işuva'nın güneyinde Mitanni-Hanigalbat en nihayetinde, Tudhaliya'nın tahta çıktığı sıralarda, Asur kralı Şalmaneser tarafından işgal edildi ve bir eyalet olarak Asur'a bağlandı. Onun ardılı olan Tukulti-Ninurta daha kuzeydeki Hurri topraklarına doğru bir sefer düzenlemekte gecikmedi.

Tudhaliya ise Tukulti-Ninurta'ya, özellikle uzlaştırıcı ve yatıştırıcı ifadelerle, Asur tahtına çıkışını tebrik eden bir mektup yazdıysa da, bir karşılaşmanın kaçınılmaz olduğunun farkına varmış olmalı. İlk adım, Asurluların Akdeniz limanlarına erişebilmelerinin engellenmesini sağlamak üzere Amurru kralının görevlendirildiği bir ticaret ambargosuydu. En nihayetinde de, öyle görünüyor ki, Tudhaliya bir askeri harekate ve Fırat'ı geçip kuzeydeki Asur ilerleyişini kapsayan bir hamle için ordusuna komuta etmeye karar verdi. Sonuç acı bir yenilgiydi: Işuva kralı tam ona ihtiyaç duyulduğu anda, Tudhaliya'yı desteklemekte başarısız olmuştu. Bu felaket Hitit Krallığı'nın varlığını sarsmış görünüyor. Ugarit kralı vergisini vermemiş ve Asur kralıyla yazışmaya başlamıştı. Evin yakınında komploların düzenlendiği anlaşılmaktadır ve tahtın, küçük krallık olan Tarhuntaşşa'nın kralı Kurunta tarafından ele geçirilmek istendiği üzerine bazı deliller bile mevcuttur. Ancak düzenin yeniden başarıyla sağlandığı da anlaşılmaktadır. Hükümranlığının bir kargaşa içinde son bulduğuna dair de hiç kuşku yok⁷⁷. Her ne denli Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1243–1207)'nin buyruğundaki Asur Devleti, Hattuşa için kaygı yaratacak bir düzeyde bulunuyor idiyse de, Tudhaliya duruma egemendi. Kesin olarak belirlendiğine göre Tudhaliya döneminde Mısır, Hitit, Babil ve Asur o on yılların dünyadaki büyük devletleri idi. Ancak Mısır ve Hitit Krallıkları bugünkü güncel deyimle o dönemlerin süper devletleri idiler. Boğazköy'de bulunan bir mühür baskısından öğrendiğimize göre, Tudhaliya kendisini Asurlular gibi “Evrenin Kralı” olarak anan ilk Hitit hükümdarıdır. Bu krallık sanı Asur'da I. Adad-Nirari'den (M.Ö.1295–1265) beri kullanılmaya başlanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Tudhaliya, çevresindeki güce ulaşan ve iddialı sanlarla egemenlik kurmaya çalışan krallardan aşağı kalmamak için, onların tutumunu uygulamak zorunda kalmıştı.⁷⁸

Kendinden sonra yerine geçen oğlu Arnuvanda hakkında hükümdarlığının çok kısa sürdüğü ve geriye hiçbir belge bırakmaksızın öldüğü dışında pek bir şey bilinmemektedir. Olageldiği gibi yerine kardeşi II. Şuppiluliuma (çok defa

⁷⁷ O. R. GURNEY, a.g.e., s.42

⁷⁸ E. AKURGAL, a.g.e., s.103

Şuppiluliuma diye yazılmaktadır) tahta çıktı. II. Şuppiluliuma varisler arasında, tahta çıkması mümkün olan en son kişiydi. Hükümdarlığıyla ilgili mevcut metinlerin az da olsa birkaçında Hitit halkı arasında pek sevilmediğine dair, genel ifadeler olmakla birlikte, bazı atıflar vardır. Karkamış kralıyla olan antlaşma olageldiği gibi yenilendi. Bazı yetkililere sadakat yemini ettirmek gerekiyordu, fakat Tudhaliya'nın hükümdarlığı sırasında karşılaştığı güçlüklerden sonra bu, sıradan bir tedbir olmaktan öteye gitmemiş görünüyor. Aslında Şuppiluliuma önemli bir inşa etme girişiminin sorumlusu olmalıydı; babasının, onuruna onun bedenine ait, mahfaza yapılmıştı ve burası, girişindeki yeniden inşa edilen tapınağın olduğu Yazılıkaya'nın küçük bölümüyle tanımlanan yer olabilir. Bu girişime dair anlatılanlarda güvensizlikle ilgili hiçbir işaret yoktur. Hatta bu arada, Alaşiya'da (Kıbrıs) üslenmiş bir düşmana karşı kazanılan bir deniz zaferinden de söz edilmektedir. Ancak bu, Hitit arşivlerindeki tarihi metinlerin sonucusudur⁷⁹. Peşinden gelen sessizlik tamdı ve kesindi. Kazılar, Hattuşa Kenti'nin büyük bir yangınla tamamen yanmış olduğunu göstermektedir. Ancak, arşivlerde bu tehlikenin gelmekte olduğuna dair de hiçbir ipucu yoktur. Hattuşa'da başyazıcının Şuppiluliuma'ya yaptığı bağlılık yemini dolayısıyla söylediklerinden anlaşılıyor ki karışıklık kendisini sarayda bile göstermeye başlamıştı. *“Ben sadece efendim Şuppiluliuma'nın çocuklarını koruyacağım...Hatti Ülkesi halkı başkaldırınca, efendim, majeste, babamı, annemi ve beni daha küçük bir çocuk iken yanına aldı...Majestenin ağabeyi kralken ben büyümüşüm ve onu korudum. Ona karşı hiç kusurda bulunmadım...Hatti halkı ona karşı güçlükler çıkarınca onu hiçbir zaman yalnız bırakmadım.”*sözlerinden ülkede ve hatta sarayda kötü olayların gelişmekte olduğunu anlıyoruz. Böylece Arnavanda döneminde su yüzüne çıkan başkaldırmaların, kardeşi Şuppiluliuma'nın krallık yıllarında yayılmış olduğu açığa çıkmaktadır. İki yazılı metin hem Güneydoğunun Hattuşa'ya bağlılığını hem de bütün Yakındoğu'yu tehdit eden büyük bir tehlikenin gelmekte olduğunu dile getirmektedir. Alaşiya yani Kıbrıs Kralı, Ugarit Devleti'nin Kralı Ammurapi'ye düşman gemilerinin saldırıya girişeceklerini ve bu nedenle kalelerin onarılmasını, savaşçıların ve savaş arabalarının hazır duruma getirilmesinin gerektiğini hatırlatmakta, Ammurapi ise bu sözlerle: *“Benim bütün savaş birliklerimin Hatti Ülkesinde olduklarını ve gemilerimin de Lukka Ülkesinde beklediklerini babam bilmiyor mu?”* diye karşılık vermektedir. Bu sözlerden belirdiği üzere Hattuşa sarayı, sınır beyliklerinin birliklerini bile iç tehlikeye

⁷⁹ O. R. GURNEY, a.g.e., s.42

karşı emre hazır tutmakta, ayrıca dış saldırıyı önlemek için de güney sınırlarını müttefiklerin gemileriyle korumaya çalışmaktadır. Ancak Hitit Devleti yaşamının sonuna gelmişti. Saray başyazıcısının Şuppiluliuma'ya yaptığı bağlılık yemini dolayısıyla yazdıklarının açığa vurduğu gibi halk başkaldırmıştır. Buna dışarıdan gelen düşman eklenince, yarım binyıldan beri süre gelen bu büyük siyasi düzen birden çöktü. Çünkü karadan ve denizden gelen bu yeni düşman öyle anlaşılıyor ki gerçekten güçlü idi. Öyle ki o yalnız Troya'yı ve Hattuşa'yı yıkmadı, aynı düşman karadan ve denizden olmak üzere bütün Yakındoğu'ya ve Mısır'a saldırdı.⁸⁰

Mısır kayıtlarında, III. Ramses'in hükümdarlığı sırasında, *“yabancı ülkelerin kendi aralarında bir komplo düzenlediklerinden.....hiçbir ülkenin orduları karşısında direnmesinin mümkün olmadığından”* bahsedilmektedir. Hatti, Kizzuvatna, Karkamış, Arzava ve Alaşya (Kıbrıs) yağma edilmiş ve Suriye'ye doğru ilerleyen bu “Deniz Halkları” ancak Mısır sınırlarına yaklaşırken durdurulabilmişti. Bu felaketin başlangıç aşaması Ugarit arşivlerinde yer almaktadır. Deniz akıncılarının yaklaşmakta olduğunu anlatan bu kil tabletler ile Hitit ve Kıbrıs krallarına ait, kıtlık nedeniyle acilen buğday taşıyacak gemiler talep ettikleri, mektuplar fırınlanmak üzere hazır halde bir fırının önünde bulundu. Ugarit'in son dönemlerine ait olan bu tabletlerde, Kıbrıs'tan, hala, her zaman olduğu gibi, dost bir ülke olarak bahsedilmektedir. Ancak bundan kısa bir süre sonra ada, istilacıların eline geçmiş olmalı. Öyleyse, II. Şuppiluliuma'nın bahsettiği deniz savaşında mağlup ettiği, bunlar olmalıdır. Demek ki Hititler, yeterince güçlüydüler ve en azından denizden gelen bu halkların ilk darbesinden etkilenmeyecek kadar uzaktaydılar.

Bununla birlikte birkaç on yıl sonra, Asur kralı I. Tiglat-Pileser doğudan, yukarı Dicle'nin civarında, Kaşka ve Muşki kabilelerinin saldırısına uğradı. Eğer Muşki diye ifade edilenler, Grek efsanesine göre, yaklaşık Troia savaşı zamanında, Frigyalılar ile beraber Makedonia ve Trakya'dan gelerek Anadolu'ya geçen Mysialıların, belki Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına dair bir ipucu elde etmiş olabiliriz. Eski düşman Kaşkalılar, bu istilacılarla işbirliği yapmış olabilir. Son, aniden gelmiş olmalı⁸¹. Nil Ülkesi'ndeki bu büyük savaş II. Ramses'in sekizinci krallık yılında yapıldığına göre, olayın aşağı yukarı M.Ö. 1190–1180 tarihlerinde ortaya çıktığı söylenebilir. Mısır kaynaklarından elde ettiğimiz bu ortalama tarih, Asur ve

⁸⁰ E. AKURGAL, a.g.e., s.108

⁸¹ O. R. GURNEY, a.g.e., s.43

Hitit yazıtlarından ve Troia statigrafisinden çıkarabileceğimiz tarihlerle bağdaşmaktadır.⁸²

Bir kent-devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu, İ.Ö. 1800–1200 yılları arasında, 600 yıl gibi çok uzun bir süre, yaklaşık 300,000 km²'lik, geniş bir alanı yönetim altında tuttukten sonra, bir dış etmenle, çok kısa bir süre içinde dağıldı. Alishar, Alacahöyük, Hattuşa gibi Hitit İmparatorluğu'nun önemli kentlerinde yapılan arkeolojik kazılarda İ.Ö. 12. yüzyıla ait kültür tabakaları üzerinde kalın bir kül tabakası görülmesi, bu tarihlerde, batıdan gelen bazı kavimlerin, Anadolu'nun o dönemde varolan kentlerini yakıp yıktıktan sonra Suriye yönünde yollarına devam ettiklerini kanıtıyor. Bu göçler hakkında, Mısır'da bulunan bazı yazılı belgeler, bilgi vermektedir. İ.Ö. 1220'lere tarihlenen bir belgede Hitit ülkesinin barış içinde olduğu ifade edilirken, II. Ramses' e (İ.Ö. 1205–1174) ait bir kitabede, “deniz kavimleri”nin saldırılarından bahsedilerek, “Hatti ülkesi bunlara karşı duramadı. Kadeş, Karkamış, Arzawa ve Alaşya (Kıbrıs) yakılıp yıkıldı. Bunlar Amurru (Mısır'da) ülkesi civarında toplandılar ve buranın halkını bütünüyle yok ettiler” denilmektedir.

Sonuçta görülüyor ki, İ.Ö. 12. yüzyılda, yalnız Anadolu'yu değil, bütün Doğu Akdeniz havzasını kapsayan büyük bir kavimler göçü meydana gelmiştir. Bu kitlesel göçün izleri, İtalya'da, Yunanistan'da ve Ege Adaları'nda da, Anadolu'da olduğu gibi eski kent kalıntılarının İ.Ö. 12. yüzyıla rastlayan tabakalarında görülen büyük bir yangın iziyle kanıtlanmıştır. Ege Göçleri'nin birdenbire ortaya çıkmadığı, İ.Ö. 15.yüzyılda başladığı, ancak en yoğun döneminin İ.Ö. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşandığı, hem Mısır, hem de Asur yazılı kaynaklarından anlaşılmıştır. Bu tarihte, büyük dalgalar halinde Anadolu'yu talan etmeye başlayan Güneydoğu Avrupa kavimleri, uzun yıllar boyunca, Anadolu yarımadasında bir yerden ötekine göç etmişler, bu yüzden de, hiçbir yerde yoğun bir kalıntı bırakmamışlardır⁸³. Hattuşa'nın bu göçebe kavimler tarafından talan edilmesi, İ.Ö. 1180 yıllarında oldu. Bu tarihten İ.Ö. 750 yıllarına kadar geçen süre içinde kentin tarihine ilişkin herhangi bir belge bulunmadığı gibi, Hitit yazısının da, bu dönemde, Orta Anadolu'da unutulduğu anlaşılıyor. Aynı olgu, diğer Hitit yerleşmeleri için de geçerlidir. Bu nedenle Hititler ile İ.Ö. 750 yıllarında, Orta Anadolu'da bir krallık kuran Phrygler arasında, kent kültürünün sürekliliği açısından bir boşluğun bulunduğu, Orta Anadolu'da, özellikle

⁸² E. AKURGAL, a.g.e., s.108

⁸³ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.165

Kızılırmak'ın çizdiği yay içinde kalan yörelerin yaklaşık 400 yıl boyunca terk edilmiş durumda kaldığı, ya da göçebe kavimlerin burada bulunan kentleri talan ettikten sonra, sürekli oturmayıp ilkel, yarı göçebe bir yaşam sürdürdükleri varsayılmaktadır⁸⁴.

Tarihte “Ege Göçü” olarak da anılan bu müthiş karışıklıklardan sonra Hellas, yani Yunanistan, Anadolu ve Suriye korkunç bir biçimde tahrip edilmiş olmalıdır. Çünkü sayılan bu ülkelerin önemli bölümleri 200/400 yıl boyunca sessiz bir karanlığa gömüldü. Bu arada en çok Orta Anadolu zarar gördü. Kızılırmak dirseği içinde düzinelerce yerde yapılan kazılarda M.Ö. 1190–780 arasında yaklaşık 400 yıl boyunca hiçbir uygarlık izine rastlanmamaktadır. Bu Karanlık Çağ Batı Anadolu’da 200/400, Güney Anadolu’da 400, Suriye’de ise yerine göre 100/300 yıl boyunca sürmüştür. Hellas’ta da uygarlık yine yerine göre 200/300 yıl boyunca kesinti göstermektedir. Adı geçen ülkelerin hepsi M.Ö. ikinci bin süresince ya feodal beylikler, krallık ya da federatif devletler tarafından yönetilmişlerdi. Uygarlık özellikle yazma ve okuma, zenginlerin ve soyluların tekelinde idi, halk ise uygarlıktan yoksundu. Bu yüzden feodal beylikler ya da Hitit Büyük Krallığı gibi federatif devletler çözülünce her tür uygarlık hareketi de onlarla birlikte ortadan kalktı. Böylece Anadolu’da M.Ö. 1800–1200, Hellas’ta M.Ö. 1400–1200 yılları arasında kullanılan yazı da unutuldu. Her iki ülkede uygarlığın birinci koşulu olan yazı, tam 400 yıl sonra, M.Ö. 8.yüzyılda yeniden kullanılmaya başlanacaktır⁸⁵.

Askeri yükseliş döneminde Hititlerin büyüklüğü üzerine çok şey söylendiğine göre, son zamanlarda kimi yazarların, bu devletin tarihteki yerini değerlendirirken ileri sürdürdükleri çekincelerden söz etmemek haksızlık olur. Örneğin J. Mellaart, Hitit Devleti için “imparatorluk” demekten sakınmakta, Hititlerin siyasal sisteminin içindeki zayıflığa işaret ederek, varsıllığın birkaç büyük kentte toplandığını, kırsal bölgelerin ise yoksul bırakıldığını söylemektedir. Askeri başarı kazanan yöneticiler, ele geçirdikleri topraklarda yönetimin gereksinmelerini karşılayamamış, bunun sonucunda gönülsüz boyun eğmiş bağımlı devletlerin üzerinde egemenlik kuramamışlardır. Mellaart’a göre, “şu sonucu gözden kaçırmak olanaksızdır: Hititler hem İç Anadolu’yu hem de komşularının çoğunu yıkıma sürüklemeyi başarmışlardır⁸⁶.”

⁸⁴ Firuzan KINAL, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1991, s.232

⁸⁵ E. AKURGAL, a.g.e., s.110

⁸⁶ S.LLOYD, a.g.e., s.48

5. Geç Hititler

M.Ö. 2.binin ilk dörtlüğünde olduğu gibi Demir Çağı'nda da (M.Ö. 1200–750/700) Anadolu yarımadası çeşitli topluluklara ait büyüklü küçüklü beyliklerin yönetimindeydi. Güney Anadolu ve Suriye'de geç Hititler, Doğu Anadolu'da Hurilerin devamı olan Urartular, Orta Anadolu'da Phrygler, Lydialılar, Güneybatı Anadolu'da Lykialılar ve Ege'de İonlar üstün değerde uygarlıklar yaratmışlardır. Bu topluluklar Mısırlılar, Fenikeliler ve Babillilerle birlikte Helen uygarlığı üzerinde büyük ölçüde etki yaparak bugünkü dünya kültürünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Hattuşa'nın M.Ö.1200 sıralarında tahrip edilmesinden sonra Anadolu'da Hitit Kültürü yaşamını yitirir. Çünkü kültür faaliyeti halka mal olmamış, yalnız saraya ve dar bir aristokrasi çevresine sınırlı kalmıştı. Buna karşılık daha M.Ö. 2.binin ikinci yarısı boyunca Hitit uygarlığının etkisine girmiş olan Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Mezopotamya'da Hitit geleneği süre gider. Aslında Luvi kökenli halkın yaşadığı bu bölgede Hattuşa'da, Alacahöyük'te ve daha birçok Anadolu yöresinde tanıya geldiğimiz sanat eserleri değişik biçimlere bürünür⁸⁷.

Hitit Devleti M.Ö. 1190-1180'lerde yıkılınca gerek istila dalgasından kaçan ve Toroslar'ın doğusuna çekilerek burada aynı ırktan geldikleri Mitanni-Hurriler'le kaynaşanlar, gerekse istilacı güçlerin Suriye yönüne sarkması üzerine geri dönenler Güney Anadolu ve Kuzey Suriye'de bazı küçük krallıklar kurdular. Bunlara Geç Hitit Devletleri denir. Ancak bu devletler bir daha Hitit birliğini kuramadılar ve Urartular'ın ve daha çok Asurlular'ın egemenliğini tanıyarak yaşadılar. Nihayet başta Kargamış Prensiği olmak üzere bütün bu devletçikler M.Ö. VIII. yy.'ın sonlarında Asurlular tarafından tamamen ortadan kaldırıldılar. Bu devletlerden başlıcaları şunlardır⁸⁸ : 1- Tabal Krallığı (Kayseri, Niğde, Nevşehir, Ürgüp yöresinde) 2- Milid Krallığı (Malatya-Gürün) 3- Kummuh Krallığı (Adıyaman) 4- Gurgum Krallığı (Maraş, Antep) 5- Sam'al Krallığı (İslahiye) 6- Kargamış Krallığı (Suriye sınırındaki Kargamış ve civarı) 7- Hatema Krallığı (Hatay) 8- Que Krallığı (Çukurova)

Phrygler, Anadolu'ya İ.Ö. 11. yüzyılın ortalarında gelmiş olan, Balkan kökenli kavimlerden oldukları halde, onlara ait olduğu saptanan Hattuşa, Kültepe, Alishar, Alacahöyük ve başkentleri Gordion'da bulunan çok sayıda belgeden hiçbiri, İ.Ö.

⁸⁷ E. AKURGAL, a.g.e., s.195

⁸⁸ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.96

750 tarihinden önceye ait değildir. Bu nedenle, ilk Phryg topluluklarının nüfuslarının az olduğu ve daha çok, göçebe bir yaşam sürdürdükleri düşünülmektedir. Siyasal bir örgütlenme olarak ilk kez, İ.Ö. 750 yıllarından sonra ortaya çıkmışlar ve Kral Midas döneminde (İ.Ö. 725–695/675) bütün Orta ve Güneydoğu Anadolu'ya egemen olmuşlardır⁸⁹. Phryg Krallığı'nın yönetim merkezi olan Gordion, Sakarya Nehri yakınlarında olduğundan, başkentten oldukça uzakta olan Hattuşa' nın bu dönemde, bir askeri garnizon işlevi gördüğü, Büyükkale' nin yeni bir surla çevrilmesinden ve Eski Hitit sarayının ve yönetim yapılarının bulunduğu alanda İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda çok sayıda yeni yapı inşa edilmesinden anlaşılıyor. Ana ticaret yollarından konumu nedeniyle uzakta bulunması, kentin, Büyükkale dışında bir daha iskan edilmemiş olmasının temel nedeni olsa gerektir. Geç Hitit Dönemi olarak nitelendirilen, İ.Ö. 1200–650 yılları arasındaki süre içinde, Hitit İmparatorluğu' nun güney sınırında ve Orta Anadolu ile Yukarı Mezopotamya arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunan Sam'al (Zincirli), Gurgum (Maraş), Melid (Malatya), Kargamış (Cerablus), Hamat, Til Barsip (Tel Ahmar), Guzana (Tel Halaf) gibi kentler, imparatorluk yıkıldıktan sonra da, bağımsız birer kent devleti olarak varlıklarını sürdürdüler. Buna karşılık, imparatorluğun yıkılmasından sonra, Hattuşa' nın adı bile bir daha kullanılmadı. Büyükkale' deki Phryg Dönemi yerleşmesine ne ad verildiği ise, kesin olarak bilinmiyor⁹⁰.

Her şeye rağmen Hitit İmparatorluğu'nun güneydoğu eyaletlerinde Hitit kültürünün en az beş yüzyıl süren tuhaf bir parıltısı olmuştur. Asur kayıtlarında, Suriye ve Toros Dağları bölgesi “Hatti Ülkesi” ile temsil edilmeye ve krallar taşıdıkları Sapalulme, Mutallu, Katuzili ve Lubarna gibi isimlerle (Şuppiluliuma, Muvattali, Hattuşili, Kantuzzili, Labarna isimleriyle karşılaştırmız) belirtilmeye devam etmiştir. Benzer bir biçimde, bu Suriye prenslikleri, Eski Ahit'te de “Hitit Kralları” olarak geçmektedir (2 Krallar VII.6; 2 Tarihler I.17) ve bu kralların çoğu bıkip usanmaksızın, üzerlerinde Hitit hiyeroglifleriyle yazılmış uzun yazıların bulunduğu kaya anıtları diktiler⁹¹. Bütün bunlar gösteriyor ki, Hitit kültürü ve gelenekleri Malatya'dan Filistin sınırına kadar olan bölgede, bölgenin tamamı Asur İmparatorluğu'nun bir parçası oluncaya kadar devam etti.

⁸⁹ Ekrem AKURGAL, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul, 1988, s.139

⁹⁰ Sevgi AKTÜRE, a.g.e, s.168

⁹¹ O. R. GURNEY, a.g.e., s.43

Ancak, bu “Geç-Hitit” yazıtlarının dili ve dini, ne Hattuşalı Hititlerin ne de Hitit İmparatorluğu’na bağlı Suriyeli halka ait değildi. Çünkü bunlar Hurrilerdi. Öyle görünüyor ki Suriye, Hitit eyaletlerinden birinden gelen, Hitit uygarlığını benimsemiş başka bir halk tarafından istila edilmişti. Bu, tek bir önderin idaresinde örgütlenmiş bir istila değildi. Çünkü bu istila, İ.Ö. 12. yüzyıl boyunca çok sayıda bağımsız küçük krallığın ortaya çıkışıyla sonuçlandı. Bu krallıkların isimleri, elimizdeki belgelerin çok azında geçmektedir.

Toros Dağları ve Tuvana (Klasik Tyana) platosunun güney sınırlarındaki Tunna (Klasik Tynna), Hupışna (Klasik Kybistra), Sinukhtu ve İştunda kent-devlet denemeyecek kadar küçüklerdi. Bu bölgenin kuzeyinde ise Tabal (Kitabı Mukaddes’teki Tubal) konfederasyonu vardı. Öyle görünüyor ki, en azından İ.Ö. 8. yüzyılın sonunda, yukarıda ismi geçen kent-devletlerin bir kısmı Tabal’a dahildi. Günümüz modern Malatya’sı tarihte ilk kez Milid, Maraş ise Marqasi ismiyle geçiyordu ve Milid, Kammanu Devleti’nin, Marqasi ise Gurgum Devleti’nin başkentiydi. Milid’in güneyinde, aşağıda Fırat’a kadar genişleyen bir bölgede Kummukh (Klasik Kommagene) ve yine buranın güneyinde önemli bir kent ve krallık olan Karkamış vardı. Karkamış ile Gurgum Krallıkları arasında Arpad Krallığı bulunuyordu. Arpad’ın batısında Aleksandretta (İskenderun) Körfezi’ne kadar uzanan bölgede Sam’al olarak bilinen, fakat daha önceleri muhtemelen Ya’diya denen devlet yer alıyordu. Başkenti şimdi bir sit alanı olarak arkeologlarca çok iyi bilinen Zincirli’ydi. Amuk Ovası’nda bu dönemin sonuna doğru Unki vardı, ancak önceleri ismi Patina ve başkenti Kinalua’ydı (Kitabı Mukaddes’teki Kalneh). Halep bölgesi bir başka krallıktı. İsmi aynı kalmamış görünüyor. Muhtemelen Luhuti olarak adlandırılmaktaydı ve başkenti önceleri Halep’in kendisiydiyse de daha sonra Hatarika’ya taşınmıştı (Kitabı Mukaddes’teki Hadrak, Zekeriya IX.1). Hepsinin en güneyindeyse batı sahilinde kendine bağlı birkaç beyliği olan güçlü Hamat Krallığı vardı. Son olarak, Fırat Nehri’nin doğusunda, Karkamış’tan kısa bir mesafe ileride merkezi Til-Barsip olan ve şimdi Tel Ahmar dene yerde bir krallık daha bulunuyordu.

Bu isimlerden de anlaşılacağı gibi, Suriye’deki bu eski Hitit vasal krallıklarının, başkentleri istila edildikten sonra ayakta kalmaları imkansızdı⁹². İki dönem arasında ismi yer alan sadece Karkamış ve Tyanitis’in üç kentiydi (Hititlerin Tuvanua, Tunna ve Hupışnası). Hatti İmparatorluğu’nun kilit noktası olan kent ise

⁹² Muhibbe DARGA, Hitit Sanatı, İstanbul, 1992, s.148

Halep'ti ve ismi Halman'dı. Burası, kuzey komşu Arpad'dan daha az önemliydi. Diğer bütün isimler yenidir ve bu kentlerin çoğu da yeni yerleşimlerdir.

Bu krallıkların tarihleri ancak özet olarak komşu devletlerin –Asur (Assyria), Urartu (Ararat) ve İsrail (İsrail)- belgelerinden izlenebilmektedir. Hitit hiyeroglifli yazıtlarından kralların isimleri öğrenilebilmişse de, okunabilir hale gelmesinin gelişmesiyle bu yazıtların birtakım ithaflardan ibaret olduğu ve tarihi içeriğinin düş kırıklığı yaratacak kadar az olduğu ortaya çıktı.

Hattuşa'nın düşmesinden sonra Fırat Nehri'ne kadar gelen ilk Asur kralı İ.Ö. 1110'da nehri geçerek Milidia (Milid) Kenti'ne hücum eden I. Tiglat-Pileser oldu. Burası için “Büyük Hatti Ülkesi” içerisinde sözünü kullanmaktadır. Hükümdarlığının daha sonraki döneminde Akdeniz'e kadar uzanmış ve seferden dönüşünde İni-Teşup veya Nini-Teşup isimli bir “Hatti Kralı”ndan sadakat yemini almıştır. Muhtemelen bu Hatti Kralı, ülkesine dönüş yolu üzerinde bulunan Karkamış kralıydı. Öyle görünüyor ki, politik olarak “Hatti Ülkesi” artık Karkamış Krallığı anlamına geliyordu, ancak coğrafi olarak daha geniş anlamı vardı: Milid ve muhtemelen diğer yerleri de içine alıyordu.

Asur ordusu geri çekildi ve bir Asur kralı tekrar Fırat Nehri'ne kadar ilerleyinceye ya da nehri geçinceye kadar çok uzun bir zaman geçmişti. Asurluların zayıf düşmüş olduğu bu dönem süresince Arami aşiretleri doğudan bastırıp Suriye'de krallıklar ve hanedanlıklar kurdular. Bunların ilki ve en güçlüsü, Hitit nüfuz alanının daha güneyinde kalan Damaskos'tu (Şam). Daha kuzeyde ise, Aramiler yeni kurulmuş olan Hitit prenslikleriyle sürtüşmeye girişmiş olmalı. Til-Barsip, Ya'diya ve Arpad hanedanlıkları devrilip yerlerine Aramiler geçtiler. Ya'diya'nın ismi Sam'al olarak değiştirildi (diğer bir ismi Bit-Gabbari'ydi, bu “Gabbar'ın evi” anlamını taşıyordu ve yeni hanedanlığın kurucusunun isminden sonra geliyordu). Til-Barsip ve Arpad da aynı biçimde yeni krallıkların başkentleri oldular, Bit Adini ve Bit Agusi ismini aldılar. Bu Arami krallar ya kendi ana dilleri olan Aramiceyi ya da Fenike dilini kullandılar. Diğer Hitit hanedanları ise varlıklarını korudular ve yazıtlarında Hitit hiyerogliflerini kullanmayı sürdürdüler.

Karatepe yazıtları keşfedilinceye kadar bu dönemdeki Kilikya tarihi hiç bilinmiyordu ve yazıtların nasıl çözüleceği de hala belli değildir. Bu yazıtın yazarı Azativata'nın bir kral değil de bir vasal veya Adana kralının bir kumandanı olduğu

anlaşıyor⁹³. Fenike dilinde yazılmış olan versiyonunda (Hitit metninde geçtiği gibi) Adana kralı olarak değil de *Dnny*m kralı olarak geçmektedir. *Dnny*m kralı, Danunalar kralı olarak tercüme edilmiş ve seslendirilmiştir. Her iki versiyondaki paralellik göstermektedir ki, Danuna ismi Adana kentinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu, Danuna isminin, 12. yüzyıla ait Mısır yazıtlarındaki “Deniz Kavimleri” arasında ismi geçen Daniuna ismi ile bir ilişkisi olmadığı anlamına gelmez ve Daniuna ismi de antik Adana kentinden (Hititçesi Ataniya) kaynaklanmış olabilir. Homeros’un bahsettiği Danao ile bir ilişki kurmak ise daha zordur. Öyleyse, İ.Ö. 8. yüzyılda (bu, yazıtlar için en isabetli tarih olarak gözükmektedir) başkenti Adana olan bir krallık mevcuttu, ayrıca Kilikya ovasının büyük bir kısmını kapsamış görünüyor. “Adana Halkı” (Hititçe Adanavanai, Fenike dilinde ise *Dnny*m), III. Ramses zamanında, Kizzuvatna’nın Luvilerini Amanus Dağları üzerinden Suriye içlerine doğru süren göç dalgasından hayatta kalanlardı. Kilikya, Asurlular tarafından III. Şalmaneser zamanından beri bilinmekteydi ve Que veya Qave olarak adlandırılıyordu; ancak, henüz bu isim üzerine bir açıklama yapılamadı.

Bu değişikliklerin etkileri sonuçlandıktan sonra, Geç-Hitit krallıkları ve Arami komşuları sükuna kavuştular ve kısa bir süre bolluk ve refah devri yaşandı. Asur krallarının, onlardan vergi olarak bol miktarda altın ve gümüş almalarından bu sonuç çıkmaktadır. Hitit kültürü güneye doğru Filistin’e kadar nüfuz etti; Hitit paralı askerleri, örneğin Uriya (Eski Ahit, 2. Samuel XI.3 vd.) ve Ahimelek (Eski Ahit 1. Samuel XXVI.6), Musevi ordularında çalıştılar ve Hz. Süleyman’ın haremindedeki Hititli kadınlar vardı.

Asur’un kendini toplaması II. Adad-Nirari’nin (İ.Ö. 912–891) hükümdarlığı süresi içinde başladı ve ardılı II. Tukulti-Ninurta (İ.Ö. 891–884) zamanında devam etti. Fakat Suriye krallıkları tehlikenin yaklaştığını göremediler. Asur-Nasir-pal (İ.Ö. 884–859) seleflerinin fetihlerini hızla tamamladı ve hükümdarlığının ilk yedi yılında Fırat Nehri’nin doğusundaki toprakların çoğunun kontrolünü yeniden ele geçirdi. İ.Ö. 876’da Asur kralı, Karkamış önlerinde görüldüğü ve geçiş hakkı istediği zaman, kentin kralı karşı koymadı ve yirmi talent gümüşten (1.000 pound) oluşan ağır bir vergiyi vermeyi kabul etti. Asur ordusu Fırat Nehri’ni geçti ve Suriye’ye doğru denize kadar ilerledi. Diğer Hitit krallıkları da Karkamış örneğine uydular. Bu Hitit

⁹³ Hasan TAHSİN UÇANKUŞ, Arkeoloji I, Ankara 2000, s. 188

krallıklarının düşmana karşı birleşmemeleri, muhtemelen kendi aralarındaki yıkıcı rekabetten kaynaklanıyordu. Bu konuda daha fazla bilgi sahibi değiliz. On sekiz yıl sonra, III. Şalmaneser biraz daha kuzeyde Fırat'ı geçtiği zaman bazı birleşme girişimleri oldu ve karkamış, Patina, Bit Adini ve Sam'al birleşerek bu ilerleyişe karşı geldiler⁹⁴. Ancak bu dört küçük devletin direnci etkisiz kaldı. Kuzey Suriye yine Asurluların eline geçti ve sonraki yıl da Karkamış kuşatıldı ve işgal edildi. Asurluların gördüğü ilk etkili karşı koyma Hamat ve Damaskos krallarından geldi. Bu krallar, çoğu Fenike sahillerinden gelen kraliyete bağlı on iki prensliğin güçlerini bir araya getirerek İ.Ö. 853'te Qarkar'da 63.000 piyade, 2000 hafif süvari, 4.000 savaş arabası ve 1.000 deveyle Şalmaneser'in karşısına dikildiler. Bu savaşta müttefikler ağır kayıplar verdiyse de Asurluların seferden vazgeçmesiyle sonuçlandı. Besbelli bütün Suriye krallıklarının birleşmesiyle oluşan bir ittifak Asurluları şimdilik körfezde durdurabilirdi.

Ancak, Şalmaneser daha sonraki yıllarda Damaskos üzerine saldırılarını yineledi ve İ.Ö. 804'te ise güçsüz düşürdü. Birkaç yıl önce, bir Hitit kenti olan Hamat'ı kontrol altına almış olan Zakir isimli bir Arami'nin desteği ile III. Adad-Nirari Hamat'ı kendi topraklarına kattı ve Hatti, Amurru ve Palaştu'nun tamamını topraklarına kattığını ilan etti.

Bunun üzerine Asur baskısı yine gevşedi ve bu durum yarım yüzyıl sürdü. Bunun nedeni, kuzey dağlarında yeni bir rakip ortaya çıkmıştı: Urartu (Ararat) Krallığı. Kuzey Suriye Hitit Devletleri (Güney Suriye tamamen Aramilerin elindeydi) Urartu'ya karşı belli bir ırksal ve kültürel yakınlık hissetmiş olmalı ki, önce Milid sonra Gurgum, Sam'al, Unqi (Patina), Arpad, Karkamış, Kummukhi ve Que, hepsi Urartu Kralı I. Argistis'in ve II. Sarduris'in yandaşı oldu. Suriye böylece ikiye bölünmüştü. İç kısımlarla olan ticaret bağlantısı eskiden güney sahillerindeki Fenike'nin Tyre, Sidon ve Byblos limanlarına erişirken, artık yeni kurulmuş bir Grek yerleşim yerinin, Sir Leonard Woolley'in tanımladığı ve bugün Al Mina denen bir antik sit alanının bulunduğu Poseidon Kenti'nin, idaresinde olan Orontes Nehri'nin ağzına doğru kaydırılmıştı.

Bu durum, III. Tiglat-Pileser'in (İ.Ö. 745–727) hükümdarlığı sırasında Asurluların tekrar güçlenmesiyle aniden değişti. Krallığının üçüncü yılında (İ.Ö. 742), batıda ve tüm Suriye'de işleri bir kez daha yoluna koymak üzere bir kez daha batıya

⁹⁴ Erol SEVER, Assur Tarihi, İstanbul, 1993, s.123

doğru ilerledi. Sarduris de Suriyeli vasallarının yardımına koştu ve Urartu kuvvetlerinin tamamen bozguna uğratıldığı, Sarduris'in ise onuru kırılarak bir atın üstünde kaçtığı büyük bir meydan savaşı verildi. Arpad şehrinin dize getirilmesi için üç yıl daha gerekti. Fakat İ.Ö. 740'ta, bütün Suriye devletleri Asur ittifakına geçmişlerdi. Bundan sadece iki sene sonra Tiglat-Pileser, Suriye'de yeni bir isyanı bastırmak üzere geri çağrıldı. Karşı konulamaz Asur gücü, vasallarının böylesi bir istikrarsızlığına artık hoşgörü gösteremeyecek bir durumdaydı⁹⁵. Bu nedenle İ.Ö. 738'de, ilhak etme siyaseti Suriye'yi de içine alacak biçimde genişletildi. İlk ilhak edilen ve Asur eyaleti haline getirilen Hitit Devleti Unki olmuş görünüyor ve çok geçmeden diğer komşu devletler de aynı akıbete uğradılar. Tiglat-Pileser'in bu siyasetini, ardılları olan V. şalmaneser ve III. Sargon daha merhametsiz bir biçimde uyguladılar. Daha da önemlisi, Que ile Sam'al devletleri yaklaşık İ.Ö. 724'te ilhak edildi ve sonra da 720'de Hamat, 717'de Karkamış, muhtemelen 711'de Gurgum ve 709'da ise Kummukhi (daha önce Milid ile bir aradaydı) bunu izledi.

Kuzey Suriye'deki Hitit devletleri böylece son buldu. Grek gezginleri bu topraklara geldikleri zaman, sadece Asur İmparatorluğu eyaletleri ve Anadolu'daki destansı Lydia ile Phrygia krallıklarıyla karşılaştılar. Asıl Hatti ismi artık unutulmuřtu⁹⁶.

⁹⁵ Erol SEVER, a.g.e., s.125

⁹⁶ O. R. GURNEY, a.g.e., s.48

BİRİNCİ BÖLÜM

Yazının İcadı

1. Yazının İcadı

On binlerce yıldan beri resimler, göstergeler ve tasvirler aracılığıyla mesaj iletmenin sayısız yolu bulunmuştur. Ama yazının kendisi ancak, kullanıcıların düşündükleri ve hissettikleri ya da ifade edebildikleri her şeyi somutlaştırıp açıkça belirleyebilecekleri düzenli bir gösterge ya da simgeler bütünü oluşturulduktan sonra ortaya çıkmıştır. Böyle bir sistem bir günde oluşmamıştır. Yazının tarihi uzun, yavaş ve karmaşık bir tarihtir. İnsanlığın tarihine karışır, kimi sayfaları bugün hala eksik olan tutku dolu bir romandır. Her şey Mezopotamya’ da Dicle ve Fırat arasında başlamıştır. Basra Körfezi’nden Bağdat’a (günümüzde Irak’ın başkenti) kadar uzanan bu Ortadoğu bölgesi, İ.Ö. VI. ve I. yüzyıllar arasında güneyde Sümer, kuzeyde de Akad ülkeleri arasında paylaşılmaktaydı.

Hesap kaydı sözlü olarak tutulamaz. Yazı işte bu çok basit nedenden doğmuştur. Sümerler ve Akadlar coğrafi açıdan birbirlerine çok yakın olsalar da Fransızca ve Çince kadar farklı diller konuşuyorlardı. Epey ileri bir uygarlık geliştirmiş olan bu halklar, babil gibi kentlerin çevresinde küçük topluluklar halinde, birtakım koruyucu tanrılara inanarak, bir hükümdarın egemenliği altında yaşıyorlardı⁹⁷. Saray çevresinde yaşayan “memurlar”, din adamları ve tüccarların dışında halk çobanlar ve köylülerden oluşmaktaydı. Sümer Ülkesi’nde Uruk kentinin büyük tapınağının bulunduğu yerde keşfedilen ilk kil tabletlerin üzerindeki yazılar bu şekilde açıklanır. “Uruk tabletleri” tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvan listelerinden oluşup tapınağın bir tür muhasebesini sunmaktadır. Dolayısıyla ilk yazılı göstergeler ziraat hesaplarından oluşmaktadır. Elimizdeki başka tabletler Sümerler’ in toplum düzeni hakkında bilgi verir. Örneğin Lagaş tapınağının dini cemaatinde 18 fırıncı, 31 bira imalatçısı, 7 köle ve 1 demircinin çalıştığını bu tabletlerden öğreniyoruz. Ayrıca Sümerler’ in yalnızca parayı bulmakla kalmayıp aynı zamanda faizle ödünç verdiklerini de öğreniyoruz. Son olarak, tapınaklardaki Sümer okullarında bulunan ve bir yandan hocanın hazırladığı model, öbür yanda da öğrencinin kopyasının bulunduğu tabletler sayesinde çivi yazısının gelişiminin değişik evreleri de izlenebilmiştir. Uzmanlara göre daha çok belleğe yardımcı olmak üzere kullanılan bu

⁹⁷ Georges JEAN, Yazı İnsanlığın Belleği, İstanbul, 2002, s.12

yazının ilk kayıtları, bir öküzü ifade etmek için bir öküz başını, kadını ifade etmek için vulva çizgili pubis üçgenini belli bir üslup araştırmasıyla gösteren basitleştirilmiş çizgilerdir. Bunların her biri, bir nesneye ya da bir varlığa gönderme yapan piktogramlardır. (resimyazılar)

Birçok piktogram bir araya getirilince bir düşünce bile ifade edilebildiği için bunlara kimi zaman ideogram (düşünce yazısı) adı da verilir. Yüzyıllar geçtikçe piktogramlar gönderme yaptıkları nesneyi artık canlandırmaz olmuş, anlamlarını kendi bağlamlarından almaya başlamışlardır. Çok özel ve şaşırtıcı bir gelişimin sonunda, İ.Ö. 2900 yılına doğru ilkel piktogramlar ortadan kalkmıştır. Bunun da son derece basit ve somut nedenleri vardır: Irmaklar ve bataklıklarla dolu bu bölgelerde bol bol kil ve kamış vardı⁹⁸. Başlangıçta, kayıt tutan muhasebeciler betimlemek istedikleri varlıkları ya da eşyaları kil tabletler üzerine sivri uçlu kamış kalemlerle resimliyordular. Günümüzdeki hokka kalemler ve dolmakalemlerin atası diyebileceğimiz bu kamış kalemleri Sümerler zaman içinde yanlamasına yontma alışkanlığı edinmişler ve taze kil üzerine köşeli damgalar basmaya, ilkel resimleri canlandırdığı varsayılan çivi biçimli kalıp çizgiler çekmeye başlamışlardır. Latince’de “çivi” anlamına gelen cuneus kökünden türeyen “cuneiforme” (çivi yazısı) deyişi de buradan gelmektedir. Ne var ki yüzyıllar boyunca epey değişikliğe uğrayan göstergeler de artık gerçekçi bir yan kalmamıştır. Yine de piktogram çiziminin sanatçının keyfine bırakıldığı düşünülmemelidir⁹⁹. Yazıcılar tarafından hazırlanmış bir tür ilkel sözlük işlevi gösteren listeler, “dizgeler” bulunmuştur. Dolayısıyla her gösterge bağlamına göre değişik anlamlara gönderme yapabilmektedir. Ayak göstergesi “yürümek”, “ayakta durmak”, “bir yerden bir yere götürmek” vb. şeklinde okunabilir. Göstergeler yalnızca kendilerini göstermeye başladıklarında sayıları azalmış ve bir süre sonra 600’e kadar inmiştir. Bu bile okuma yazma bilenler için çok büyük bir bellek gayreti gerektirir.

Ama bundan sonra daha da sıra dışı bir özellik var; yazıcıların, daha sonra güneşte kurumaya bırakılan ya da fırına verilen yumuşak kil tabletlere kaydettikleri göstergeler, nesnelere ya da varlıkları ifade ediyordu. Göstergeler konuşulan dilin sözcüklerine gönderme yapmaya başladıklarında kesin bir ilerleme kaydedilmiş oldu.

⁹⁸ S. HIRÇIN, Çivi Yazısı: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü, İstanbul, 1998, s.35

⁹⁹ B. DEMİRİŞ, Eskiçağda Yazı Araç ve Gereçleri, İstanbul, 1995, s.81

Bütün gerçek yazıların temelinde bu önemli buluş yatmaktadır. Sesi temel alan göstergeler. Sümerler’ in olsun, Eski Mısırlılar’ ın olsun hayranlık veren incelikleri, bir çocuk oyunu kadar basit bir yöntemi kullanmaları olmuştur. Doğrudan doğruya nesneyi canlandıran bir resimden değil de, ses açısından ona yakın bir nesneden yararlanma düşüncesi böyle ortaya atılmıştır¹⁰⁰. Örneğin ok biçimli Sümer piktogramı “ti”, yine “ti” diye telaffuz edilen “hayat”ı anlatmış olur¹⁰¹.

Daha birçok örnek arasında en basitlerinden biridir bu, çünkü gelişimi uzun dönemlere yayılan ses temelli yazı çok karmaşık biçimde gelişmiştir. Öyle ki yazmayı ve okumayı daha kolay hale getirmek için Sümerli yazıcılar göstergenin bir nesneye mi yoksa bir sese mi gönderme yaptığının anlaşılması için “sınıflandırıcı” işaretler kullanmak zorunda kalmışlardır¹⁰².

Arapların ve İbranilerin Sami ataları olan Akadlar, sonunda bütün Mezopotamya’ya egemen olurlar. Üstünlükleri o kadar artmıştır ki bir süre sonra, İ.Ö. 2000 yılına doğru, ülkenin tamamında yalnızca Akad dili konuşulur olmuştur. Çivi yazısı o zaman gerçek bir yazıya dönüşmüş, yalnızca Akad dilini değil, kutsal bir dile dönüşmüş olan Eski Sümerce’ yi de (bugünkü kilise Latincesi gibi) kaydedebilmiştir. Bu yazı İ.Ö. 1760 yılından itibaren gelişen Babil Krallığı’nın, sonra da kuzeydeki Asur Krallığı’nın yazısı olacaktır. Uruk tabletlerinden beri epey yol katedilmiştir.

Basit muhasebe işlemleri için alçak gönüllü bir amaçla ortaya çıkan yazı Mezopotamyalılar için önce bir bellek yardımcısı, sonrada konuşma dilinin izlerini koruma yöntemi, hatta iletişim kurmanın, düşünmenin ve ifade etmenin farklı bir aracı olmuştur. Böylece eski Sümerler, Akadlar, Babilliler ve Asurlular mektuplaşmayı, posta sistemini hatta kilden zarfları icat etmişlerdir. Öteki binlerce önemli getirisi arasında çivi yazısı ayrıca, ilahilerin, duaların ve edebiyat ürünlerinin yazıya geçirilmesine olanak tanımıştır. Eski Sümerler Gılgamış Destanı’nı yazmış ve Asur Kralı Asubanipal’ in (İ.Ö. 669–627) Ninova’ daki kitaplığında saklanmış örneği başta olmak üzere bu yazıtın birçok parçası sonradan bulunmuştur¹⁰³.

Bu ilk yazının tarihindeki en önemli olay, kullanılan göstergelerin Akad dilinden başka dillere de uyarlanabilmiş olmasıdır. Örneğin, günümüzde İran sınırları

¹⁰⁰ Georges JEAN, a.g.e., s.16

¹⁰¹ Georges JEAN, a.g.e., s.17

¹⁰² Sedat ALP, Hitit Güneşi, s.7

¹⁰³ Sedat ALP, a.g.e., s.8

içerisinde kalan, başkenti Susa olan Elam ülkesinde, Elamca yazmak için çivi yazısı karakterleri kullanılmıştır¹⁰⁴.

Bu yazıyı Hititlerin benimsemiş olması daha da ilginçtir. İ.Ö. 1400–1200 arasında güçlü ve zengin bir uygarlık geliştiren bu Anadolu halkı, Sami kökenli Akad dilinden çok farklı bir Hint-Avrupa dili konuşuyordu ve aslında Sümerler’ inkinden farklı, özgün piktogramlar kullanan Hititler yine de çivi yazısını benimsemişlerdir.

Günümüz İran dilinin atası olan Eski Farsça için de aynı şey söz konusu olmuştur. Pers İmparatorluğu’ nda (aşağı yukarı bugünkü İran), İ.Ö. 500 yılına doğru altın çağını yaşayan çivi yazısı kullanılmıştır. Böylece III. ve I. bin yıllar arasında Dicle ile Fırat arasında doğmuş olan yazı, güneyde Filistin’e kuzeyde Ermenistan’a kadar yayılmış, sırasıyla Kenan ve Urartu dillerini kaydetmek için kullanılmıştır. Bu yazı yaygınlık kazanmasaydı, hiç kuşku yok ki uzmanlar onun gizemlerini asla ortaya çıkartamayacaklardı¹⁰⁵.

Çivi yazısının çözülmesi 1800–1830 yılları arasında bir araya gelip Eski Yakındoğu konusunda artarda gelen gerçek buluşlara temel hazırlayan bir bilginler topluluğunun macerasıyla koştur gider. Her şey Pers döneminden kalma çivi yazılarını çözdüğünü düşünen Göttingen’ li bir profesörün, Grotfend’ in (1775–1853) bildiriyle başlar. Rask, Burnauf, Lassen ve özellikle de Rawlinson (1810–1895), Grotfend’ i temel alarak araştırmalarını sürdürürler. Rawlinson İran’da Behistun kayalığında, Champollion’ un Rozetta Taşı karşısında yaşadığına benzer bir problemle karşılaşır : “Pers döneminden kalma bu üç dilli yazıtların üç sütunundan birincisi tamamen çözüldüğü için öbürlerini de okumaya çalışabilirdik.” Novis ikinci dilin Elamca olduğunu keşfederken, Rawlinson ve öbür bilginler, 1851 yılında, üçüncü sütunun 112 satırını çözüp okumayı başarırlar. Bu sütun Akad dilinde yazılmıştır. 1857’de, Londra Royal Asiatic Society, henüz keşfedilen aynı yazıtı dört ünlü Asurbilimci’ ye gönderir: Rawlinson, Hincks, Talbot ve Oppert. Aralarında asla iletişim kurmadan bu yazıtları inceleyen bilim adamları bir ay sonra çevirilerini birbirlerine gönderirler: Metinler birbirini tutmaktadır. Ve 1905 yılında François Thureau Dangin (1872–1944) ilk yazısının ilk çevirisini sundu: Sümerce’ yi okumayı başarmıştı¹⁰⁶.

¹⁰⁴ A.ROBINSON, Story of Writing, London, 1995, s.263

¹⁰⁵ A. ROBINSON, a.g.e. , s.264

¹⁰⁶ Georges JEAN, a.g.e., s.122

Böylece işaretlerin aynı zamanda hem düşünce yazısı açısından hem de bu kapsamda çok işlevli oldukları ortaya çıkıyor: Örneğin aynı işaret duruma göre, “tanrı” ya da “kutsal” anlamına gelirken aynı zamanda “gökyüzü” ve “yüksekte”, “üstün” vb. olan her şeyi belirtebiliyordu. Tıpkı Mısır’da olduğu gibi, düşünce yazı değerinden türeyen ve tıpkı onun gibi çok işlevli olan sesçil değer her zaman ikinci planda geliyordu. Bir kedi çiziyorsam bu hayvanı çağrıştırmayı isteyebilirim fakat aynı zamanda, sadece kendi dilimde kedi olarak telaffuz edilen isminin düşünülmesi için soyutlama yapabilirim. Böylece, nesnelere yazılmasından sözcüklerin yazılmasına geçilmiş olmalı: seçil, basit ya da çok işlevli. Çünkü ayak işaretinin bu uzvun işlev gördüğü her türlü duruşu ya da hareketi belirtmek amacıyla –ayakta durmak, yürümek, taşımak, aktarmak- düşünce yazı olarak kullanılması, bundan hareketle her bir yazının yaratıcılarının dilinde söz konusu duruş ya da hareketin belirtilmesine karşılık gelecek sayıda hecenin oluşmasını sağlıyordu: gub “ayakta durmak”, gin “yürümek”, tum “taşımak”... Çivi yazısının evrimi, mantıksal olarak bu şekilde olmalıydı; bu inanılmaz karakter çokluğu ve bunların kullanımındaki bu tuhaflıklar ve karmaşıklıklar, ancak bu şekilde açıklanabilirdi. Asurbilimciler, bu koşullar altında, söz konusu yazının Samiler tarafından- yerel Sami dilini, Akadca ya da bir diğer dili konuşanlar tarafından- icat edilmesinin mümkün olmadığını söylüyorlardı. Çünkü Asurlular da tıpkı diğer soydaşlarında olduğu gibi baş-res, dağ-shadü, ayakta durmak-izuzzu, yürümek-alaku ve taşımak, aktarmak-abalu şeklinde söyleniyordu¹⁰⁷. Öyleyse baş resmine sag, dağinkine kur ve bir yerde “ayakta durmak”, başka bir yerde “yürümek” ve yine başka bir yerde “(aktarmak) taşımak” anlamına gelen resme sırasıyla gub, du ve tum telaffuzunu, sesçil değerleri nasıl vermişlerdi? Çivi yazısını icat edenlerin açıkça Sami olmayan ve kullandıkları dilde ayakta durmak-gub, yürümek-gin, (aktarmak) taşımak-tum, dağ-kur ve baş-sag olarak telaffuz edilen bir başka halk, bir başka kültürel grup olduğunu düşünmek gerekmez miydi? ¹⁰⁸ Hatta Mezopotamya Samileri’ nin ataları ya da rakipleri sayılabilecek bu grubun hangi dilsel kola bağlanması gerektiği konusu bile sorgulandı ve –daha önce Elamca için yapıldığı gibi hepsi birbirinden hassas ve dayanıksız, sonu belli olmayan tanımlamalara girişildi: İskitler mi? Turanlılar (günümüzde bunlara Moğol Türkleri denmekte) mi? Daha başka ne olabilir? Bu öylesine hareketli ve uzlaşması güç bir

¹⁰⁷ Sedat Alp, a.g.e. , s.10

¹⁰⁸ Jean BOTTERO / Marie Joseph STEVE, Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, İstanbul, 2002, s.51

tartışmaya yol açtı ki bunlardan bazıları –özellikle aralarından biri Joseph Halevy- bu denli önemli bir keşfin atfedildiği halkın Sami olmadığına söylenmesine şiddetle karşı çıkıyordu. Diğerleri Mezopotamya’da Samiler’ den, Babilliler’ den ve Asurlulardan önce söz konusu yazının düşünce yazısının ve bunun sesçil uygulamalarının dayandığı dili konuşan ve bir kavmin varlığını, tutarlı bir biçimde, yılmadan savunuyorlardı.

Mezopotamya’da yeni gün ışığına çıkartılan ve bir yandan Sümerler diğer yandan Akadlar olarak anılan, ülkenin daha eski halklarına atıfta bulunulan belgelere dayanarak Sami öncesi bir kavmin varlığını öne sürenler, söz konusu dilin bunlardan birinin ya da diğerinin olması gerektiği hususunda birleşiyorlardı; bazılarına göre bu Akadca, diğerlerine göre bu Sümerce idi. Bu isim her ne olursa olsun ki geçerli sebeplere dayanarak bunun daha keskin olarak saptanabilmesi için henüz yeterli kaynaklar mevcut değildi, söz konusu Asurbilimcilerin konumu, bu sırada çifte bir dizi keşif sayesinde güçlendi¹⁰⁹.

Diğer yanda, bu kez ülkenin güney kesiminde ve daha derinlere yapılan yeni kazılar ki o zamana kadar ancak ülkenin kuzeyinde kazı çalışmaları yapılmıştı, daha önce bulunanlara kıyasla daha eski ve tamamen farklı bir üslupta olduğu açıkça görülen çok sayıda anıt ve belgelere ulaşılmasını sağladı: Bunların metinleri daha karmaşık ve arkaik bir üslupla süslenmiş olmasına rağmen, o ana kadar keşfedilenlerden çok daha farklı görünüyorlardı. Burada başka yerlerde sıkça rastlanan fakat bu dilde okunmayan Asurca sözcüklerin o bildik sesçil yazılımlarından hiçbir iz bulunmamasının yanında, her şeyin özellikle düşünce yazıları halinde işlendiği görülüyordu. Karakterlerin bu açıkça arkaik yazılımları ve aynı zamanda metinlerinin sunduğu şekil, bu anlaşılması güç yapıtları Samiler’ den önce kullanılan dilin belgeleri ve çivi yazısını icat eden halkın geride bıraktığı kalıntılar olarak kabul eden, Halevy’ nin karşıtlarının savdukları savı onaylamıyor muydu?¹¹⁰

Ayrıca titiz bir inceleme burada, tek ya da çok heceli belirli sayıdaki unsurların fark edilmesini sağlıyordu; bunların, farklı yerlerde ortaya çıkabilen bütün dillerde nesnelere değil bunlar arasındaki ilişkilerin belirtilmesi amacıyla kullanılan ve dilbilgisini yönlendiren o boş sözcükler işlevini üstlendiği görülüyordu.

¹⁰⁹ Jean BOTTERO / Marie Joseph STEVE, a.g.e, s.53

¹¹⁰ J.T. HOOKER, Reading the Past, London, 1993, s.107

1905'te Grotfend'in ilk dahice sezgileri ve ulaştığı sonuçların üstünden 102 yıl geçtikten sonra, büyük Asurbilimci François Thureau Danguin bu düşünce yazısı belgelerini ve yeni kazıların gün ışığına çıkardığı bunun benzerlerini daha derinlemesine inceledikten sonra ünlü *Les Incriptions de Sumer et d'Accad* (Sümer ve Akad yazıtları) adlı eserinde bunların arasında III. bin yılın ortalarından başlayarak, ülkenin bilinen en eski hükümdarlarının epigraflarını temsil edenlerin tutarlı bir çevirisini yayımladığında, Samiler, Mezopotamyalılar ya da diğerlerinden önce ve bunların dışında olan, ülkeye özgü yazının temelini oluşturan bu dilin tutarlılığını, işlemselliğini ve dolayısıyla mevcudiyetini ortaya koymuş oldu. Bu dile ve korunan Sümerce ismi bizzat bu yazıtlardan alınmıştır ki bunlar söz konusu toprakların, o zaman Bağdat civarından Basra Körfezi'ne kadar uzanan, "Akadlar" olarak anılan bilinen en eski Sami kavminin yaşadığı kuzey yarısı Akad ve öte yandan, günümüze dek Sümerler olarak anılan, yerli olmayan kavimlerin yaşadığı güney yarısı "Sümer" arasında, antik bir paylaşımı ortaya koyuyorlardı¹¹¹. Böylece üçüncü Persopolis yazısında ortaya çıkan son gizli, kararlılık ve dahice fikirlerle dolu bir yüzyıldan sonra doğru çözümü, sadece arkaik, tümüyle bilinmedik, hatta ilk başlarda varlığından kuşkuLANılmayan yeni bir dilin keşfedilmesini sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda, bu büyük ve saygın, ülkenin en eski tarihi hakkında geniş ve beklenmedik perspektifler açıyordu; bu, ilk yazı uzmanlarının ve ilk tarihçilerin başlangıçta ufkunu daraltan Akamenid, Babil ve Asurluların yaşadığı İ.Ö. I. bin yıldan çok daha eskilere dayanıyordu¹¹².

Uzun dönemeçlerle belirlenen bu yeniden keşif sürecinin gerçek anlamıyla nihai çözümünü oluşturacak son halkaya; ilk başta tamamen kapalı olan üç yazıda ve iki, üç, dört bin yıldır silinmiş birbirinden farklı ve beklenmedik dört dilde elde edilen sade anlayış, düşünce inceliklerinin kavranması sayesinde ulaşıldı. Thureau Danguin Sümerce' nin varlığını ve işlevini kanıtlamıştı, fakat bunun tasarımı sağlayacak bir sistemi geliştirmeyi yadsıyordu: bir dilbilgisi. Bu içinden çıkılması güç bir durumdu çünkü bir yanda tıpkı Elamca' da olduğu gibi, Sümerce diğer tüm bilinen dillerden tamamen tecrit edilmişti ve dolayısıyla bunun tümüyle kendine özgü işlevselliğinde ortaya çıkacak sorunlar karşısında başvurulacak, geçerli hiçbir dilsel kaynak bulunmuyordu; öte yandan dilbilgisindeki inceliklerin açıklanmasına, seslerin telaffuzunda hecelerin ötesine geçemeyen çivi yazısının sesçil belirsizlikleri engel oluşturuyordu; böylece özellikle tekrara dayalı ve son derece basitleştirilmiş iktisadi metinlerden çok, incelik kazanmış, zengin ve anlaşılması güç edebi metinler söz

¹¹¹ C.W.CERAM, a.g.e. , s.65

¹¹² S.HIRÇIN, a.g.e. , s.47

konusu olduğunda dilin biçimbilimsel telaffuzları hala açık ve kesin biçimde ifade edilemiyordu¹¹³.

Asurbilimci Arno Poebel, 1923'te "Sümerce Dilbilgisinin Temel Özellikler" adlı çalışmasında, son adımı atarak, Sümerce' deki dilsel karmaşıklığı yansıtan eksiksiz bir tablo oluşturdu. Bu tarihten itibaren Mezopotamya'nın tüm çivi yazılı belgelerinin anlaşılması ve işlenmesine, artık hiçbir şey engel olamazdı¹¹⁴.

Mezopotamya'da yazıyı M.Ö. 4. bin yıl sonlarına doğru, yani 3200 yıllarında, aslında Asya kökenli bir etnik zümre olan Sümerliler icat etmişlerdir. Eski Uruk kentinde (şimdiki adı Warka) yapılan kazılarda, IV. Tabakada ortaya çıkarılan kil tabletlerden anlaşıldığına göre, önce resim yazısı olarak başlayan bu yazı evrimleşerek, üzerine yazıldığı kil tabletlerin özellikle yuvarlak hatlı resimler çizmeye elverişli olmaması nedeniyle, düz çizgilerden oluşan işaretlere sahip bir yazı biçimini almıştır¹¹⁵. Kile batırılan, ucu kesik, *stylus* adını verdiğimiz yazı kaleminin, batırıldığı yerde üçgen biçimli bir iz, çekildiği zaman da düz bir iz bıraktığına bakılarak, kama yada çiviye benzeyen işaretlerden kurulu yazıya Latince "cuneus" kama ve "forma" biçim kelimelerinden bileşik "cuneiform" çivi biçimli yazı, çivi yazısı adı verildi. Bu yazı da kelime işaretleri ve fonetik hece işaretlerinden kurulu bir sisteme dayanmaktadır. Bu yazı bizim de kullanmış olduğumuz Arap alfabesi ve halen kullandığımız Latin alfabesi gibi, Eski Ön Asya' da birbirinden çok farklı dil ailelerine mensup dillere uygulanmış ve M.S. 74 yılına kadar geçerliliğini korumuştur.

İran'ın Mezopotamya'ya komşu Kuzistan bölgesinde, eski adıyla Elam' da da bu dönemde Proto-Elamit adını verdiğimiz piktografik yani resim karakterli bir hiyeroglif yazısı ortaya çıkmıştır. M.Ö. 3000 yılı dolaylarına tarihlenen bu yazı ile ekonomik içerikli olduğu anlaşılan yüzlerce tablet yazılmışsa da, sayı işaretlerinin dışında, ses değerleri kesin olarak saptanabilen işaret sayısının azlığı nedeniyle, sistem tam anlamıyla çözülememiştir. Bu yazı, kullanıldığı uzun süre içinde evrimleşmesiyle, M.Ö. 2200 yıllarında işaretlerinin daha basitleştiği, fakat piktografik karakterini kaybetmemiş bir yazı biçimi meydana geldi. Bu yazı da bir süre sonra yerini Mezopotamya'dan alınan çivi yazısına terk etti¹¹⁶.

¹¹³ C.W. CERAM, a.g.e. , s.71

¹¹⁴ Jean BOTTERO / Marie Joseph STEVE, a.g.e, s.59

¹¹⁵ DİNÇOL/DİNÇOL, Boğazköy'den Karatepe' ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi

"Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar", İstanbul, 2001, s.23

¹¹⁶ DİNÇOL/DİNÇOL, a.g.e. , s.24

2. Anadolu'da Yazının Kullanılmaya Başlanması

Anadolu'da ilk yazılı kaynaklar M.Ö. 2.binin başlarında ortaya çıktığı için daha önceki binyıllarda Anadolu'da hangi etnik grupların yaşadığı ve hangi dillerin konuşulduğu hakkında doğrudan bilgiye sahip değiliz. M.Ö. 2.binin ilk çeyreğine ait çivi yazılı Eski Asur dilindeki Kültepe metinlerinde geçen yerlilere ait kişi ve yer adlarının incelenmesinden Hattice' nin Erken Hitit Çağı dediğimiz bu çağda çok gerilediği ve kaybolma aşamasına yaklaştığı anlaşılmaktadır¹¹⁷. Anadolu tarihini aydınlatacak ilk yazılı belgeler üzerinde yapılan incelemelerde bu belgeler M.Ö. II. bine tarihlenmiş ve bunların Anadolu'ya Asurlu tüccarlarca getirildiği anlaşılmıştır. Bu belgeler daha çok sözleşme benzeri ticari ve ekonomik belgelerdir. Bu belgelerde bu dönem için Orta Anadolu'da Kaniş, Hattuş, Zalpa, Mama, Hahhum, Tamnia, Urşu, Ulama gibi kent ve kral adlarından bahsedilmektedir ki anlaşılan Anadolu'da küçük krallıklar biçimli siyasal yapılanma sürmektedir. Bu kentlerin temel işlevi Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticareti sağlamaktır. Kabaca Malatya-Konya arasına serpilmiş bu merkezler Kaniş' teki (Kayseri/Kültepe) ana koloniye Kaniş Karumu' na (pazar) bağlı idi ve bu merkezler arasındaki ticaret Asurlu tüccarlarca idare ediliyordu. Temel ticaret malı ise maden ve dokumadır. Asurlu tüccarlar tunç yapımı için gerekli olan ama Anadolu'da az bulunan kalay madenini ve dokuma ürünlerini Anadolu'ya getirirken karşılığında altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri götürmüşlerdir. M.Ö. 1800'lerde Asurlu tüccarlar henüz bilinmeyen bir nedenle Anadolu'yu terk ederler. (Muhtemelen Kafkasya üzerinden Anadolu'ya gelen yeni bir kavimler göçü buna neden olmuştur denilmektedir.) Kültepe ise M.Ö. 1700'lerde muhtemelen beylikler arası bir çatışmanın sonunda çıkan yangınla yok oldu¹¹⁸. Tarihsel kayıtlara girmiş, Hint-Avrupa dili konuşan en eski halk, ilk olarak İ.Ö. yaklaşık 19. yüzyılda yaşadıkları bilinen Anadolululardır. O dönemde Asurlu tüccarlar Orta Anadolu'nun güneyine nüfuz etmiş ve Kaneş'te (şimdiki Kültepe) Karum'larını ya da ticarethanelerini kurmuşlardır. Bu bölge ve diğer birçok Asur ticaret noktasındaki kazılar, Asur tüccarlarının günlük işlerinin Asur çivi yazısı ile kaydedildiği kil tabletleri ortaya çıkardı. Bu tabletlerde Hint-Avrupalı kabul edilebilecek insan isimleri ve yerlere de rastlandı. İ.Ö. yaklaşık 19. yüzyıl ortalarında, Hint-Avrupa dili

¹¹⁷ Sedat ALP, Hitit Çağında Anadolu, İstanbul,2001, s.2

¹¹⁸ Nazmi ÖZÇELİK, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara,2002, s.79

konuşanlar kendilerini birçok farklı Anadolu diliyle ifade ediyorlardı. Bu dillerden en iyi bilineni Hititçe'dir.

Hattuş'ın (şimdiki Boğazköy) başkentleriyle birlikte Hititler, bize İ.Ö. yaklaşık 1650–1200 arası döneme ait 25,000'den fazla kil tablet bıraktılar. Ayrıca arşivlerinde, Luvî ve Pala gibi başka iki Hint-Avrupa dilinde yazılmış tabletler de vardı. Bu tabletler bize, orta bölgeye Hititler' in hakim olduğu, kuzeyde Pala dilini konuşanların sindirildiği, batıda ve güneyde Luvîlerin geleneksel isyancı rolünü üstlendiği bir Anadolu fotoğrafı sunuyor. İ.Ö. yaklaşık 1200 yılında Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla Luvîlerin Güney Anadolu'ya büyük ölçüde hakim oldukları anlaşılmaktadır¹¹⁹. Anadolu'da M.Ö. 2.binde iki tür yazı kullanılmıştır: Çivi yazısı ve hiyeroglif yazısı. M.Ö. 4.binde Güney Mezopotamya'da Sümerler' in buldukları çivi yazısını ilkten M.Ö. 2.binin başlarında Asurlu tüccarlar Anadolu'ya getirmişler ve bu yazıyı kendi dillerinde yazdıkları ticari mektuplaşmalarda ve diğer işlerinde kullanmışlardır. Asur Ticaret Kolonileri'nin M.Ö. 2.binin ilk çeyreğinin sonlarında sona ermesi ile bu yazının Anadolu'da kullanımı da sona ermiştir. Koloni Çağı'nda Kültepe, Alishar ve Boğazköy kaynaklarında yerli halkın da bu yazıyı kendi dilleri için kullandıklarına dair elimizde bir kanıt yoktur¹²⁰.

İkinci tür çivi yazısı Hititlerin M.Ö. 1650 tarihinden itibaren kullandığı kabul edilen ve M.Ö. 1200 tarihlerinde Büyük Hitit İmparatorluğu' nun yıkılması ile kullanımı sona eren Eski Babil türündeki çivi yazısıdır. Bu yazının Kuzey Suriye yoluyla Anadolu'ya girdiği kabul edilmektedir. Her iki çivi yazısı türünün kullanımı arasında yüz yıllık bir boşluk varsa da son araştırmalar sonucunda bu boşluk kapanmaya başlamıştır. Hititler' in ilk başkenti Kuşşar' da Eski Babil türündeki çivi yazısını kullandıkları ve bu yazı ile yazılmış olan Koloni Çağı ve sonrasına ait olan belgeleri Kuşşar' dan Hattuş' ya taşıdıkları düşünülebilir. Koloni Çağı sona ermeden önce Kral Anitta' nın Hattuş' yı tahrip ettiği, orada insan bırakmadığı ve Hattuş' nın yeniden Hititler tarafından iskan edilene kadar boş kaldığı göz önünde tutulursa bu görüş üzerinde durulmalıdır.

Hiyeroglif yazısı eski Anadolu halkının kendi bulduğu ve geliştirdiği bir yazı türüdür. Bu yazı Koloni Çağı'nda semboller halinde başlamıştır. Başkanlığım altında

¹¹⁹ J. P. MALLORY, Hint-Avrupalıların İzinde, Ankara, 2002, s.31

¹²⁰ Sedat ALP, a.g.e., s.6

yürütülen Konya Karahöyük kazıları Anadolu'da yazının erken aşaması ile ilgili pek çok örnek vermiştir.

Eski Anadolu'ya ait yerleşim yeri adları için diğer önemli bir kaynak da Kayseri'nin 20 km. doğusunda bulunan Kültepe' de meydana çıkarılan Eski Asur dilinde yazılmış olan ve sayıları 15.000 ile 20.000 arasında bulunan çivi yazılı tabletlerdir. Bu tabletlere Alişar ile Boğazköy' ün Koloni Çağı tabakalarında bulunan tabletler de eklenmelidir. Önemli bir bölümü Asur ile Kaneş (Kültepe) arasında ticari mektuplaşmalardan oluşan Kültepe tabletleri, eski Anadolu'ya ait birçok yerleşim yeri adını da içermektedir. Bu tabletlerde geçen yer adları ile Boğazköy kaynaklarında geçen yer adları arasında büyük bir yakınlık vardır. Koloni Çağı'ndaki yer adlarının Hitit Çağı'nda da bazen ufak tefek değişikliklere uğrayarak aynen yaşadığı görülmektedir. Bu durum herhalde Koloni Çağı ile daha sonraki Hitit Çağı arasında etnik bakımdan büyük bir değişiklik olmaması ile ilgilidir. Diğer nedenleri de dikkate alarak uzun yıllar önce Koloni Çağı'nın Erken Hitit Çağı olduğunu ortaya koymuştuk¹²¹.

Anadolu dillerinin kendi bölgelerinde ne kadar eski olduğunu araştırmak, bizim amacımız açısından en önemli konudur. Dilbilimcilerin ve arkeologların genel görüşü, bu dillerin Anadolu'ya özgü olduğunu neredeyse tamamen reddederken, onları daha çok Hint-Avrupalı olmayan yerli halkı asimile etmiş Bronz Çağı işgalcilerine mal eder. İ.Ö. on dokuzuncu yüzyılın Asurlu tüccarları, metinlerine sadece Hint-Avrupalı insanların isimlerini kaydetmediler, bölgede Hint-Avrupalı olmayan bir dili konuşan büyük bir grubu da kesin olarak açığa çıkardılar. Bizzat Hitit arşivlerinin, Hatti dili olarak isimlendirilmiş bir dilde yazılmış metinler, metin tercümeleri ve bu dilden sıkça yapılan alıntılar içermesinden dolayı Hint-Avrupalı olmayan bu halkın varlığından kuşku duyulmamaktadır. Hattilerin, Hititçe ve Pala dili konuşanların dillerine dayanak oluşturan, Orta Anadolu'nun baskın alt öbeği ya da yerlisi oldukları kabul edilmektedir. Hititler, Hattiler' den sadece birçok kelime almakla kalmadılar, büyük ölçüde dinlerini, kültürlerini hatta Hitit adını bile onlardan aldılar. Hatti dili, Kuzeybatı Kafkas dilleri grubu (Abhaz) ya da belki Büyük Güney Kafkas dil grubu ve Kartvel (Gürcüce'nin yerel dildeki adı) ile bazı zeminlerde buluşsa da, dilbilimsel

¹²¹ Sedat ALP, a.g.e., s.48

açından kimi yakın bağlantılardan yoksun olması nedeniyle bir Hint-Avrupa dili değildir¹²².

Daha doğuda, Suriye'nin kuzeyinde ve Anadolu'nun eteklerinde, Hint-Avrupalı olmayan bir başka önemli grup, Hurriler, yer almaktaydı. Hitit arşivlerindeki Hurrice metinler, Luvi dilinde yazılmış olan ve Hurri dilinden alıntı kelimeler içeren metinlerle ve Hurriler' in Kuzey Mezopotamya'da bulunan ve İ.Ö. yirmi üçüncü yüzyıla kadar giden eski tarihlere ait kendi metinleri ve yazıtları ile bir arada düşünüldüğünde, Anadolu Hint-Avrupalılarının doğu sınırında bulunan, Hint-Avrupalı olmayan bir başka grubun varlığını doğrulamaktadır. Güneylerinde bulunan Samiler' in ve (eski) Sümerler' in topraklarında konuşulan dil de Hint-Avrupa dil grubu dışındadır. Bütün bunlardan çıkacak doğal sonuç şudur: Hint-Avrupa dili konuşan Anadolulular, Orta Anadolu'nun davetsiz misafirleriydiler ve bu bölgenin, içinde Hint-Avrupalı olmayan büyük toplulukların varlığı tarihsel olarak kanıtlanmış olan doğu ya da güneydoğusundan göç etmiş olmaları ihtimal dışıydı. Karma metinlerin, Hitit ve Luvi dilindeki yabancı kelimelerin bolluğundan ve metinlerin bağlamından çıkan türdeş kültürel fotoğraftan, Hint-Avrupalı Anadoluluların tarih sahnesine çıkmadan önce Hint-Avrupalı olmayan bir kültür tarafından önemli ölçüde asimile edildikleri de açıkça anlaşılmaktadır.

Hititçe ile karşılaştırıldığında elimizde hem Luvi hem de Pala dillerine ait son derece yetersiz miktarda kanıt varken, üç dilin ne kadar farklı olduklarını tam olarak tespit etmek güçtür. Bazı kelimeler karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklar kolayca görülebilir¹²³.

Ancak bunlar ve bunlardan daha çarpıcı olan başka bazı farklara karşın bu üç dil, öteki Hint-Avrupa dillerinden herhangi biriyle, hatta kökeninin Bronz Çağı'na kadar uzandığı doğrulanmış olanlarla bile karşılaştırıldığında, birbiriyle çok daha fazla benzeşmektedirler. Dilsel farklılaşmanın, ortak Anadolu lehçelerinin geniş hattı boyunca ortaya çıktığını gösterene her türlü kanıt mevcuttur. Bu dillerin farklılaşması, tarihsel olarak ortaya konuldukları en erken dönemden önce olmuş olmalı; ama çok da önce değil. Aksi taktirde çok daha büyük farklılıklar gözlemeyi beklememiz gerekirdi. Dilbilimciler, farklı Anadolu dillerinin atalarının kendi özel bölgelerine İ.Ö. üçüncü

¹²² J. P. MALLORY, a.g.e., s.33

¹²³ J.T.HOOKER, a.g.e., s.110

bin yıl ya da muhtemelen dördüncü bin yıl kadar erken bir zamanda nüfuz etmiş olduklarına ilişkin geniş bir tahmin yelpazesi sunmaktadır.

İlk olarak, Hint-Avrupa dili konuşan Anadolulular, onların Hint-Avrupalı olmayan komşularından ya da atalarından ayırmanın zorluğu vardır. Anadolulular, Anadolu'daki yerel Bronz Çağı kültürlerini tümüyle kucaklamış görünmektedirler ve kendilerinin belirgin biçimde Hint-Avrupalı olduklarına işaret eden bir kültürel davranış sergilememektedirler. Anadolu Bronz Çağı'nın temel toplumsal görüntüsünü, aynı maddi kültürde farklı dile sahip grupları kapsayan bir dizi kent-devleti şekillendirdiğinden, bu şaşırtıcı bir durum değildir. Hatta Hititçe' nin, egemen bir grubun dili olmaktan çok, eski Kaneş Hititleri' nin Anadolu'daki ilk okur-yazar insanlar olan ve Kaneş' i bir ticaret üssü olarak kullanan Asurlu tüccarlarla kurduğu yakın ilişkiden gelişen bir lingua franca olduğu ileri sürülmüştür.

Anadolu'ya ilişkin arkeolojik bilgilerimizin, Avrasya'nın diğer bölgelerine göre hala çok daha az olduğunu ve bu nedenle de etnik yayılmaya ilişkin her tartışmanın, genel olarak itiraf edildiği gibi, yetersiz kanıtlara dayandırıldığını hatırlamalıyız.

Etnik müdahaleleri araştırmaya yönelik 1,500 yıllık bir zaman aralığıyla, böyle bir olayın arkeolojik kayıtlar içinde izlenebileceğine inanan –doğudan ya da batıdan gelen- çok az arkeolog çok sayıda olası işgalciyi keşfetmekten uzak durabileceği için, bu durum, dilbilimcinin iyimser arkeologa sağladığı olanakla çözümlenemez.

İşgaller için belki de en yaygın kabul edilen dönem, nüfus hareketlerinde terk ve imhaların görüldüğü II. Erken Bronz Çağı sonuna, yani İ.Ö. yaklaşık 2700–2600 yıllarına rastlıyor. Batı Anadolu'nun ilk zamanlarında her büyük yerleşimde imha dönemlerine, daha küçüklerindeyse terk safhalarına rastlıyoruz. Batı Anadolu'daki kazı çalışmaları, 100 adet II. erken Bronz Çağı bölgesinden daha sonraki döneme sadece dört tanesinin kaldığını belirlediğinden, Konya Ovası bu konudaki en inandırıcı örneği sergiliyor¹²⁴. Bölgenin yerleşik ekonomisini tamamen değiştiren göçebe sızmasının bu değişiklikte rolü olabileceğini ileri sürenler de vardır. Ayrıca, kökeni Kuzeybatı Anadolu'dan (Troya V) gelen yeni seramik kanıtları, günümüzde Orta Anadolu'da Kaneş-Kültepe gibi bölgelerde ortaya çıkmaya başlayan klasik heykel biçimi ve geleneksel mimaride –Troya ve Beycesultan' da yaygın olan megaron-görüldüğü gibi süratle doğuya doğru yayıldı.

¹²⁴ J. P. MALLORY a.g.e., s.35

İstilacıların İ.Ö. üçüncü bin yıl ortalarında doğudan batıya yöneldiğine ilişkin iddialar, Anadolu dillerinin dağılımıyla ilgili bazı dilbilim kurallarına uygun düşüyor. Aslında yeni yaklaşım, varlıkları süresince doğudan batıya bir baskı unsuru olan Luviler' in daha sonraki tarihsel yerleşimlerini içine alıyor. II. erken Bronz Çağı sonundaki bu dönüm noktası, ilk Luviler' in ya da, hatta geç bir dilsel ayrıma maruz kalmış Hititler' in atalarını da kapsayan Anadolu dili konuşan ilk halkların bir tezahürü olabilir. Bununla birlikte değişik bir seramik ya da mimarı tarzı, doğrudan doğruya, yeni bir dil konuşan yeni bir halkı gerektirmeyeceğine göre, ayrılmalar ya da yıkımlar da sadece iklim koşullarından ya da bölgedeki afetlerden kaynaklanmış olabilir.

Bahsedilen bu yayılmaların çıkış noktası, elbette, Troya' yı da kapsayan Kuzeybatı Anadolu'dur. Bu bölge ve Güneydoğu Avrupa arasında seramik – heykelcikler de dahil- ve mimari alanındaki bağlar uzun zamandan beri bilinmektedir ve bu, son 20–30 yıla kadar yüksek Yakın Doğu kültürünün Avrupalı barbarlara doğru yayılması olarak değerlendirilmiştir. Daha yakınlarda ise bazı arkeologlarda, en azından Kalkolitik Dönem' den Bronz Çağı'na geçiş sırasında, etkinin yönünün tersine olabileceğine ilişkin bir düşünce geliştirmişti¹²⁵.

Bu, örneğin, Bulgaristan'daki Ezero gibi bölgelerde sergilenen, Troya' da ise daha sonra izlenen seramiklerde, mimaride ve metalürjide görülebilirdi. Kimileri bu benzerlikleri, Marmara Denizi'nin iki tarafını kucaklayan bir genel kültürel ufka mal ederken, kimileri de İ.Ö. 3500–3000 dönemlerinde Hint-Avrupalıların baskısı ya da yönetimi altında olan ve Kuzey Anadolu'ya gelmek için Balkanlar' ı terk eden muhtemel mültecilere, gerçek halk hareketlerine bağlandı. Demircihöyük gibi Anadolu bölgelerindeki –vahşi yada ehlileştirilmiş olduğu belli olmayan- at kalıntıları da ehlileştirilmiş atlara Anadolu'dan önce sahip olan Güneydoğu Avrupa kaynaklı istilaların kanıtı olarak alındı. Bu atların en eski Hint-Avrupalılara ait olduğu biliniyordu.

Kuzeydoğu kaynaklı bir Hint-Avrupa yayılmasına ilişkin çoğu tartışma, İ.Ö. dördüncü bin yılın sonu ile üçüncü bin yıl boyunca görülen yeni gömme töreniyle ilgilidir. O zamanlar, Rus-Ukrayna bozkırlarında, Karadeniz ve Kafkaslar da dahil olmak üzere, gömme genel olarak yeraltında bir mezar üzerine toprak yığılarak yapılıyordu. (Rusça' da Kurgan). İ.Ö. 3000'den önce Transkafkasya' daki (Kuro-

¹²⁵ J. T. HOOKER, a.g.e., s.111

Arakses) Milska bozkırı üzerindeki müthiş Üç-Tepe mezarları gibi mezarların olduğu bir kültür ortaya çıkmaya başladı. Höyük mezarlar bu bölgede daha önce bilinmediğinden, bazıları bunların varlığını Kafkaslar' dan göçen ve yerel Erken Bronz Çağı kültürünü bastıran bozkır insanların istilasıyla açıklamaktadır. Daha önemlisi, Doğu Anadolu'daki Korucu Tepe bölgesindeki toprak tepeciğın içindeki mezar biçimi, Kafkasya ve Rusya bozkırlarında bulunan kısmen benzer gömme biçimleriyle karşılaştırılmaktadır. Daha önce değindiğimiz gibi, Bronz Çağı'ndan önce Anadolu'da görülmeyen atın, Ukrayna ve Güney Rusya'da çok önceden bilinmesi nedeniyle, Norşun Tepe ve Tepecik gibi Doğu Anadolu'nun birçok bölgesinde bulunan at kemikleri bir bozkır yayılmasının varlığını doğrular görünüyor. Alaca Höyük'teki 13 mezar, Kuzey ve Orta Anadolu'daki kral mezarları ve Kafkaslar' da tarz olarak yada kullanılan malzemeler açısından bunlara benzeyen mezarlar arasındaki geç tarihli yakınlıklar, temasların sürmesi yada göçlerle açıklanmaktadır.

Bugün bir Kuzeydoğu istilası, tıpkı Kuzeybatı kuramı gibi, dilbilimsel açıdan pek uygun düşmemektedir. Yayılmanın kanıtı ya Doğu Anadolu ile –bu topraklar tarihsel olarak Huri yada Kafkas dillerine atfedilmektedir- yada açıkça başka bir Hint-Avrupalı olmayan dil grubuyla, Hatti yada Kaşka Dili olarak tahmin edebileceğimiz Kuzey-Orta Anadolu ile sınırlandırılmaktadır. Özellikle Güney ve Batı Anadolu'daki Luviler' de, genel olarak kurgan benzeri mezarlar bulunmamaktadır. Kurgana defnedilmiş hükümdarlar geleneksel Hitit topraklarına çok yakın olsalar bile, dilbilimciler, Hititler için bir Doğu girişine ve Luviler için ayrı bir Batı girişine şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Bu diller her birinin Karadeniz etrafında aksi yönde yol almaları iddiasının ima ettiği ayrışma derecesini yaşamak için fazla yakın bağlantılı, fazla benzer görülmektedirler. Üstelik Kafkasya'nın kuzey ve güneyindeki kral mezarları arasında ortaya çıkan benzerlikler, Erken Bronz Çağı döneminde her iki bölgede gelişen aşamalara uygun olarak, mezarların daha etkileyici biçimlerinin geliştirilmesi ihtiyacıyla ve değerli malların mübadelesiyle daha yakından ilgili olabilir. Şimdiki durumda Batı girişi daha ağır basmaktadır¹²⁶.

Etrafı yaklaşık 1000 yıldan beri çepeçevre yazı bilen toplumlarla dolu olmasına karşın, Anadolu'nun analfabet, “abecesiz” kalışı hayret vericidir. Yazının ekonomik faaliyetlere bağlı gereksinmelere çözüm olarak icat edildiği

¹²⁶ J. P. MALLORY, a.g.e., s.38

bilinmektedir¹²⁷. Anadolu maddi belgelere göre gerek tarım ve hayvancılık üretimi, gerek madencilik açısından geri olmadığına göre, acaba ne sebeple yazı kullanma gereği duymamıştı? Acaba yazı media' sı (yazının üzerine yazıldığı madde) olarak, zamanın yıpratmasıyla kaybolabilen bir malzeme, örneğin tahta, deri, bitki lifleri, üzerine belki de bir tür hiyeroglifle tutulan ekonomik kayıtlar elimize geçmemiş midir? Bu yönde hiçbir kanıt ya da ipucu olmamakla birlikte, kültür etkileşimlerine bu kadar açık bir coğrafyada yazıya geçilmemiş olmasını açıklayacak başka bir çözüm, şimdilik bilinmemektedir. Anadolu hakkında ilk yazılı bilgiler, Akadlı Sargon' un (M.Ö. 2340–2284) yaptığı “şar tamhari” (savaş kralı) adı verilen askeri sefere ilişkin anlatımdan elde edilmektedir. Burada Sargon' un Orta Mezopotamya'dan hareket ederek, Anadolu'da Aksaray yakınındaki Puruşhanda kentinde bulunan Akadlı tüccarları, baş gösteren bir tehlike –olasılıkla yerli yönetimin veya halkın düşmanca tutumu- karşısında korumak üzere gelişi hikaye edilmektedir. Uzun yıllar, bilim adamlarınca tam anlamıyla tarihsel gerçeği yansıtmadığı varsayılan, mitolojik nitelik taşıdığına inanılan bu metinden anlaşıldığına göre, Akad ülkesiyle Anadolu arasında ticaret ilişkileri bulunmaktaydı. 1996 yılında okunan ve Kayseri yakınındaki Kültepe' de ele geçirilmiş bir tablet, efsanevi olduğu düşünülen “savaş kralı” metninin doğru olduğunu ortaya koydu. Burada Sargon' un Anadolu seferi, esirleri nasıl öldürdüğüne ilişkin ayrıntılara kadar, gayet etraflı biçimde anlatılmaktadır. Anadolu'nun protohistorik çağına ait ikinci belge, yine Akad krallarından Naram-sin' e (M.Ö. 2260–2223) aittir. Bunda da kralın Anadolu'ya yaptığı bir askeri seferde, on yedi Anadolu' lu kraldan kurulu bir koalisyona karşı yapılan savaştan söz edilmektedir. Bu krallardan birisi de Hatti kralı Pamba' dır. Bu ad yerel Anadolu' lu bir addır.

1960'lı yıllarda sadece çizim olarak yayımlanan, fakat kendisi bir türlü ortaya çıkmayan, Manyas Gölü (eski adı Apolyont) yakınındaki Dorak' ta bulunduğu iddia edilen mezar buluntuları arasındaki, altın bir safiha üzerinde okunan, Mısır V. Sülale firavunlarından Sahure' nin (2475) Mısır hiyeroglifleri ile yazılmış adı, bu dönemde Anadolu'nun Mısır ile de ilişki içinde olduğu biçiminde yorumlanabilir. Bütün bu belgeler, Anadolu'nun en az 500 yıllık bir protohistorik dönem yaşadığını göstermektedir. Çünkü Anadolu M.Ö. 19. yüzyılda yazıya ve tarihi çağlarına geçmiştir¹²⁸.

¹²⁷ DİNÇOL,./ DİNÇOL,Boğazköy'den Karatepe' ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi”, **Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar**, İstanbul, 2001, s.24

¹²⁸ DİNÇOL,./ DİNÇOL,a.g.e., s.25

Anadolu'ya yazılarını getirerek, tarih çağlarını başlatan, M.Ö. 19. ve 18. yüzyıllarda Kuzey Mezopotamya'daki Asur kentiyile Anadolu arasında ticaret yapmak amacı ile Anadolu'da, kendilerinin de içinde yaşadıkları karum' lar (pazar yerleri) ve wabartum' lar (menzil istasyonları, konaklama merkezleri) kuran Asurlu tüccarlardır. Bu tüccarlar, kendi ticari kayıtlarını tutmak, senet ve kontratlar yazmak ve ülkelerinde bıraktıkları eşleri, aile fertleri ve ortakları ile mektuplaşmak için Eski Asur lehçesindeki dillerini ve çivi yazısının buna uygulanmış biçimini kullanıyorlardı. Yazı kullanmanın sağladığı avantaj ve kolaylıklar, Anadolu'lularını etkilemiş olmalı ki, yerel idarecilerden Mama Kralı Anum Hirbi ile Kaneş Kralı Warşama arasındaki mektuplaşma da, Eski Asur lehçesi ve Eski Asur çivi yazısı ile yazılmıştır. Burada ilginç olan şey, Mama kralının adından anlaşıldığına göre Hurri kökenli, Kaneş kralının ise, yine adından anlaşılacağı gibi Hint-Avrupa kökenli olmasına karşın, ikisinin de kendi dillerini değil de Asurlu tüccarların dilini ve yazısını kullanmış olmalarıdır. Bu, yazıyı yeni tanıyan toplumlarda çoğunlukla şahit olduğumuz bir olaydır. Bu toplumlar, yazıyı aldıkları insanlar hangi dili konuşuyorlarsa, yazıyla beraber o dili de, yazı dili olarak kabul ederler. Ancak, sonra yazıyı dilden ayırıp, yazı sistemini kendi dillerine uygularlar, daha sonra da yazı sisteminde kendi dillerinin ses yapısını daha iyi yansıtacak değişiklikler yaparak, sistemi kendi dillerine uyarlarlar. Bunu en güzel Hititler' de sonra da Urartular' da görüyoruz. Asurlu tüccarlar zamanında Anadolu'da bulunan birçok yerel kent devletçiklerinden birinin beyi iken, bunları egemenliği altında birleştiren Hitit soyundan Anitta' nın (yak. M.Ö. 1750) icraatını anlattığı metninin aslında Akadca olduğu anlaşılmaktadır¹²⁹.

¹²⁹ DİNÇOL,./ DİNÇOL,a.g.e., s.26

3. Hitit Yazılı Belgelerinin Tespiti

Eski Anadolu tarihinin en ilginç bölümü, kaynakları en zengin olan ve büyük bir çeşitlilik gösteren Hitit Çağı bölümüdür. Yüzyılımızda Anadolu toprakları üzerinde yapılan en önemli keşif Ankara'nın 150 km. doğusunda bulunan Boğazköy'deki arşivlerin gün ışığına çıkarılmasıdır. 1906 yılından beri günümüze kadar sürdürülen Boğazköy kazılarında 30.000'in üstünde çivi yazılı tablet ya da tablet parçası bulunmuştur. Bu tabletlerin kısa zamanda incelenmesi sayesinde Boğazköy'ün eski çağların süper gücü Hitit Devleti'nin başkenti Hattuşa olduğu anlaşıldı. Otuz bini aşan çivi yazılı kil tableten (ya da tablet parçasından) oluşan Boğazköy arşivlerinin en önemli dili, aşağı yukarı yüzde sekseni, Hititçe'dir. Hitit kanunları, kral yıllıkları, antlaşmaların büyük kısmı, ülke içi yazışmalar, mitolojik metinler, dinsel içerikli binlerce metin, yüzlerce fal metni bu dilde yazılmıştır. Hitit tabletlerinin Boğazköy'den (Hattuşa'dan) başka çok sayıda bulunduğu diğer merkezler; Maşathöyük (Tapigga), Ortaköy (Şapinuwa) – sayı bakımından Ortaköy, Boğazköy'den sonra ikinci sırayı almaktadır- ve Sivas yakınında Kuşaklı (Şarişsa) dır. Ayrıca münferit olarak Alacahöyük' te (Arinna), İnandık' ta (Hanhana), Tarsus'ta (Tarşa), Hatay'da Tel Atçana' da (Alalah), Suriye'de Ras Şamra' da (Ugarit), Meskene' de (Emar) ve Mısır'da Tel-el-Amarna' da Hitit Tabletleri bulunmuştur¹³⁰. Hitit ve Hititçe sözleri Hitit İmparatorluğu' nun merkezi olan Boğazköy (Hattuşa) keşfedilmeden ve Hitit Dili çözülmeden önceki kullanılışa dayanmaktadır. Hititçe tabletler okunduktan sonra Hititler' in kendi dillerine naşili, nişili ya da neşunnili “Neşaca” (Neşa Kentinin Dili), kendilerine de neşumna-Neşalı dedikleri anlaşıldı¹³¹.

Anadolu'daki ilk uluslaşmış halklar, yani kendileri aynı ulustan olmanın bilincine sahip bulunmasalar bile onları aynı ulustan saymamızı gerektirecek yolda, ortak bir kültüre sahip insan toplulukları, daha yurdumuzda yazının kullanılması öncesinde de vardı. Gerçekten, Türkiye'nin ilk uluslaşmış halkları üzerinde ayrıntılı denebilecek ölçüde bol bilgiyi ancak İ.Ö. 1700 sonrasında başlayarak çoğalan Hitit belgeleri bize sağlıyor ise de; Türkiye'de tarih dönemlerinin perdesini açan Kültepe Kaniş Karum' u buluntusu Asur belgelerinde; hatta çok daha eski dönemleri anlatan, örneğin Akad Kralı Sargon dönemini anlatan, Mezopotamya'da üretilmiş çivi yazılı

¹³⁰ Sedat ALP, a.g.e., s.4

¹³¹ Sedat ALP, a.g.e., s.5

belgelerde, eski yurttaşlarımıza, özellikle bunların kendilerinin ve kentlerinin adlarına ilişkin bazı bilgi kırıntıları bulabilmekteyiz¹³².

Sayıları 30.000'i aşan bu tabletlerde 1500'den fazla yerleşim yeri adı geçmektedir. Tarafımdan yayınlanmış olan Zile'nin güneybatısındaki Maşat tabletlerinde bulunan yer adları da bunlara eklenmelidir. Bunlardan bir kısmı Maşat tabletlerinde ilk defa geçiyor. Hitit Çağı'ndaki kentlerin büyük çoğunluğunun günümüzdeki yerleri henüz bulunamamıştır¹³³.

Kesin olarak bildiğimiz İ.Ö. 2500–1200 arası dönemde Anadolu'da uluslaşmış, kendilerine özgü birer kültür geliştirmiş toplulukların belli başlılarını Hatti, Hurri, Hitit ve Luvi halklarının oluşturduğudur. Bunların yanı sıra, Hitit belgelerinde anılan Gaska/Kaskalar, Palalar gibi daha az önemli bazı ulusal toplumların varlığını da bilmekteyiz¹³⁴.

İ.Ö. 1200 ile 400 yılları arasındaki 800 yıllık dönem, Anadolu kent tarihinin yazılı kaynaklarının mekansal dağılımı açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Trabzon ile Mersin arasında bir çizgi çekilecek olsa, bu çizginin batısında kalan alanda Hitit İmparatorluğu' nun dağıldığı İ.Ö. 1200 yılları ile İ.Ö. 750 yılları arasında günümüze kadar okunabilmiş yazılı belgelerin bulunmamasına karşın, çizginin doğusunda kalan alanda aynı dönemde Urartu, Tabal, özellikle de Asur toplumlarına ait oldukça zengin yazılı kaynaklara ulaşılabilmektedir¹³⁵. Bu durum aynı zaman kesitinde farklı toplumlar arasında karşılaştırmalı çözümlemeler yaparken, tüm Anadolu yarımadasını kapsayan bir mekansal bütünlük kurabilmekte önemli sınırlamalar getirmektedir¹³⁶.

A.H. Sayce' ın, Kitabı Mukaddes Arkeoloji Derneği'nde yaptığı konuşmasında, Hama (Kitabı Mukaddes' te Hamath diye geçer) ve Halep'te bulunan bazalt taşların üzerindeki belli bir yazı biçiminin Hititlere ait olabileceğine işaret ettiği 1876 yılına kadar durum böyleydi. Bu Hama taşlarından biri, 1812 yılında gezgin Burckhardt tarafından fark edildi. Burckhardt, *Travels in Syria* isimli kitabında, Pazar yerindeki bir evin duvarının köşesinde böyle bir taş gördüğünü ve üzerindeki bir çok figür ile işaretin bir tür hiyeroglif yazısını andırdığını, ancak bunun Mısır hiyeroglif

¹³² Bilge UMAR, İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul, 1999, s.22

¹³³ Sedat ALP, a.g.e., s.48

¹³⁴ Bilge UMAR, a.g.e., s.23

¹³⁵ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, İstanbul, 2003, s.6

¹³⁶ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.7

yazısına benzemediğini bildirmiştir¹³⁷. Fakat iki Amerikalı gezgin olan Johnson ve Jessup' un, Hama' daki evlerin duvarlarında bunun gibi beş tane daha taş keşfettikleri 1870 yılına kadar bu bildiri pek ilgi görmedi. Yerli halkın düşmanca yaklaşımı nedeniyle, bu yazıtların güvenilir kopyalarını alamadılar ve ancak 1872'de, Damaskos' ta (Şam) bir misyoner olarak bulunan Wiliam Wright' ın Hama' yı Suriye'nin Türk valisiyle birlikte ziyaret etmesinden sonra bu yazıtlar nihayet bilim dünyasının istifadesine sunulabildi. Paşa, evlerin duvarlarındaki bu beş taşı söktürdü ve İstanbul'daki müzeye gönderdi. Fakat müzeye gönderilmeden önce, Wright bu yazıtların alçıdan kalıplarını almıştı. Bu kalıpların bir takımını British Museum' a, diğer bir takımını da, Filistin Araştırma Vakfı'na gönderdi.

Halep taşı ise ilk defa 1871'de, bir caminin duvarına yerleştirilmiş olarak görüldü. Bu taşın oftalmi denen göz hastalığına iyi geldiğine inanan yerli halk, nesiller boyu gözlerini bu taşla süre süre taşın yüzeyini aşındırmış, düzgün ve kaygan bir hale getirmiştir. Daha sonra, taşın birkaç yıl süreyle kaybolduğu söylendiyse de, aslında yerli halk tarafından yerinden sökülüş, fakat daha sonra yine yerine konulmuştu.

E.J. Davis, Toros Dağları'ndaki İvriz' de bulunan bir çay kenarındaki büyük bir kaya kabartmasında aynı yazının mevcut olduğunu ortaya çıkarmıştır. Davis bu yazıyı, "Hamathite" diye isimlendirmişti. İvriz' deki kabartma ile yazının bu birlikteliği Sayce' ın, zaman içinde Anadolu'nun her köşesinden varlığı bildirilen birçok benzer anıtı aynı kategoride bir araya getirmesini sağladı. Bunlar arasında, en önemlileri, 1839'da Charles Texier' in ve 1842'de Hamilton' un tarif ettiği; Halys Nehri (Kızılırmak) kavisi içinde yer alan Boğazköy yakınlarında ve Alacahöyük' te bulunan kaya kabartmaları ile bina kalıntılarıdır. Boğazköy'ün üstünde bir tepe yamacında önemli bir müstahkem kent olduğunu açıkça gösteren kütleli duvar ve surlarıyla bir kent harabesi, 3 km. uzağında ise arka duvarının merkezinde birleşen bir çift tören alayı figürünün kabartma resimlerinin bulunduğu surlarıyla Yazılıkaya vardır. Boğazköy'de kent alanının ortasında, üzerinde Hitit hiyeroglifleri ile yazılmış bir yazıt bulunan hayli yıpranmış bir taş (Nişantaş) durmaktadır. Yazılıkaya' daki figürlerin yan tarafında da hiyeroglif yazısıyla işlenmiş semboller bulunur. Alacahöyük' te, eski bir kenti veya büyük bir yapıyı örttüğü aşikar olan bir höyüğe açılan, her iki tarafı sfenkslerle süslü bir giriş kapısı vardır¹³⁸. Daha batıda yer alan

¹³⁷ O.R. GURNEY, Hititler, Ankara, 2001, s.16

¹³⁸ Gernot WILHELM, a.g.e. , s.412

Gavurkale’ de kaya kabartmaları, Smyrna’ nın (İzmir) yukarısındaki tepelerde ise Herodotos zamanından beri bilinen ve yine Herodotos tarafından Mısırlı kral Sesostris ile su perisi Niobe’ yi temsil ettiği söylenen kaya heykelleri görülür. 1879’ da Sayce bizzat Niobe ve Sesostris figürlerini görmeye gitti ve 1880’de Kitabı Mukaddes Arkeoloji Derneği’ne, bunlar ile Anadolu’daki diğer yontuların Hitit anıtlarını olduğunu ve antik çağlarda Mezopotamya’ nın kuzeyine kadar Anadolu’nun tamamını içine alan dağlık bölgenin her yerinde Hitit kavimlerinin yaşamış olduğunu kesin bir biçimde savunan bir tebliğ sundu.

Bu tebliğin yayımından sonra, bu konuya duyulan ilgi arttı. İzleyen yirmi yıl süresince giderek daha çok sayıdaki arkeolog Türkiye’yi ziyaret etti ve özellikle Toros ve Anti-Toroslardaki benzeri birçok yontunun keşfiyle ödüllendirildi. Humann ve Puchstein (1882–3), Ramsay ve Hogarth (1890), Chantre (1893), Hogarth ve Headlam (1894), Anderson ve Crowfoot (1900) tarafından yapılan geziler bunlar arasında ne ıkanlarıdır. 1879 yılında British Museum adına yürütülen Karkamış’ taki kazılarda, anıtların yanı sıra birçok hiyeroglifli yazıt da ortaya çıkarıldı. Benzer bir biçimde yazılmış bir dikilitaş, 1899’da Babil’ deki kazılarda bulundu ve yine benzer tarzdaki pek çok anıt 1888 ve 1892 yılları arasında Suriye’nin kuzeyindeki Zincirli’ de bir Alman keşif heyeti tarafından yürütülen kazılarda ortaya çıkarıldı. Böylece, 1900 yılına gelindiğinde, L. Messerschmidt “Hitit Yazıları Kllyatı”nı yayımladı. Bu alışma 96 büyük yazıtlı anıt ile çok sayıda mühür ve mühür baskısını içeriyordu.

Bu arada 1887’de keşfedilen Tel-el- Amarna mektupları Hitit tarihinin büyük bir bölümüne ışık tuttu. Kil tabletler üzerine çivi yazısıyla yazılmış ve çoğu bölümü Akad dilinde olan bu mektuplar, babası III. Amenofis’ in hükümdarlığının son birkaç yılı ile Kral Ahenaton’ un yaklaşık M.. 1358–1336 yılları arasında bir döneme rastlayan, diplomatik ve idari yazışmalarından oluşuyordu. Hatti kralı ile ordularının hareketine ilişkin ifadelerin yer aldığı Suriye ve Filistin’deki vasallardan gelen mektupların yanı sıra bizzat Hatti kralı şuppiluliuma’ nın Ahenaton’ un tahta çıkışını kutlayan bir mektubu da vardı. Aralarında o güne kadar bilinmeyen bir dilde yazılmış iki mektup daha vardı ki, bunlardan biri Arzava diye adlandırılan bir ülkenin kralına hitaben yazılmıştı. 1902’de bu iki mektubu inceleyen Norveçli araştırmacı J. A. Knudtzon zlemeyen bu dilin Hint-Avrupa dilleri ailesine dahil olduğuna işaret

ettiyse de, bu görüş o dönemde büyük bir kuşkuyla karşılandı¹³⁹. Aynı dilde yazılmış metinlere ait birkaç tablet 1893'te Boğazköy yakınlarında araştırma yapan E. Chantre'ın da eline geçti.

Artık birçok araştırmacı, Boğazköy'de yapılacak bir kazının karşılığını fazlasıyla vereceğinin farkına vardı. Kazı iznini Alman Doğu Derneği adına Dr. Hugo Winckler elde etti ve kazılar 1906'da onun başkanlığında başladı. Sonuçlar olumluydu ve beklentilerin ötesindeydi. Yaklaşık 10.000 kadar tablet gün ışığına çıkarıldı ve bunlar kazıyı yapanların bir kraliyet arşivi bulmuş olduklarının eksiksiz delilleriydi. Bu tabletlerin büyük çoğunluğunun iki "Arzava" mektubuyla aynı dilde yazılmış olduğu anlaşıldı ve bunlar da okunamıyordu. Fakat bazıları Babil'de görülen ve çok iyi bilinen Akad dilinde yazılmıştı. Bu tabletlerin ön çalışmaları, Boğazköy'ün "Hatti Ülkesi"nin başkenti olduğunu ortaya koydu. Arzava dilinin Hatti Krallığı'nın resmi dili olduğu açıldı ve tıpkı daha önce Hitit isminin Hama'daki hiyerogliflerle ilişkilendirilmesi gibi bu isim de çivi yazılı metinlerin dilini göstermek üzere "Arzava"nın yerini aldı. Fakat "Hitit" kelimesi neyin karşılığıydı ve orijinal Hatti kelimesinin yerini tutuyor muydu? Bu tabletlerin hangi tarihi döneme ait olduğu söz konusu olduğunda, büyük bir şans eseri, daha ilk kazı döneminde bir doküman ortaya çıkarıldı: Bu II. Ramses ile Hatti Kralı arasında yapılmış olan bir antlaşmanın Hititlere ait olan bir nüshasıydı. Mısırlılara ait olan nüsha ise, Firavunun tahta çıkışının yirmibirinci yılında tarihlendirilmişti. O halde, III. Tutmosis'e vergi veren ve II. Ramses ile savaşıp barış antlaşması yapan büyük "Heta Ülkesi"nin başkenti Suriye'de değil buradaydı. Winckler'in 1907'de yayımlanan tabletler hakkındaki ilk raporunda, İ.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısında Şuppiluliuma ile başlayan ve İ.Ö. 13. yüzyılın sonunda Arnuvanda ile aniden son bulan bir Hatti kralları listesi yer alıyordu. Bu listeye göre, Kappadokia'daki Hitit Krallığı 200 yıl içinde Asur kayıtlarında bahsedilen büyük Hitit konfederasyonunun Karkamış, Milid ve Hama gibi diğer devletlerine hakim olmuş; sekizinci yüzyılda bölgenin bu parçasını işgal eden Asurluların karşılaştığı Muşkilerce İ.Ö. 1200'de ortadan kaldırılmış ve sonra diğer Hitit devletleri varlıklarını Karkamış egemenliği altında sürdürmüştü. Bununla birlikte İ.Ö. 1000 yıllarında, Karkamış'ın kendisi hariç, Suriye'de görülen Hitit krallıklarının Kappadokia Krallığı yıkıldıktan

¹³⁹ J. KLINGER, a.g.e. , s.398

sonra ortaya çıkmış yeni devletler olduğunu göreceğiz¹⁴⁰. Fakat hiyeroglifli yazıt kullanmayı sürdürdükleri, sadece eski Boğazköy istihkamlarının ortasında duran Nişantaş Yazıtı'ndan değil aynı zamanda çivi yazılı tabletlerden birinin üzerindeki bir mühür baskısındaki hiyeroglif işaretlerinden de anlaşılmaktadır¹⁴¹.

Hrozny'nin 1929'da yayımlanan Britannica Ansiklopedisi'nin 14. baskısına katkıda bulunduğu Hititlerle ilgili makalesi, mevcut metinlerden elde edilmiş Hitit yaşamı ve kültürü hakkındaki bilgilerin bir sentezini yapan ilk girişimdi. Ancak, Müller'in 1933'de yayımlanan Handbuch der Alterumsvissenschaft adlı eserinde Anadolu hakkında yazdığı bölümle, Hitit uygarlığının belgelere dayanan sistematik bir tasvirini yapan ilk kişi Götze olmuştur¹⁴². Konuyu öylesine kendinden emin ve net bir biçimde ortaya koymuştu ki, zaman içinde doldurulan kimi boşluklarına rağmen, kurmuş olduğu görkemli yapı hala sarsılmadan ayakta durmaktadır. Bu çalışması kendinden öncekiler için olduğu kadar sonrakilere içinde göz ardı edilemez bir kaynak oluşturur.

Almanya dışında, Hititoloji alanında kayda değer ilk çalışma 1929'da L. Delaporte tarafından yayımlanan Elementes de la Grammaire Hittite başlıklı yayın oldu. Amerika'da, Hitit dilinin çağdaş bakış açısından karşılaştırmalı incelemesiyle ilgilenen bir grup Hint-Avrupa dilleri uzmanının önderliğini yapan E. H. Sturtevant 1933'te A Comparative Grammar of the Hittite Language adlı bir kitap yayımladı. Bu çalışma karşılaştırmalı etimoloji bakımından, henüz erken olduğu düşünülen bir spekülasyona yol açmaktan dolayı şiddetle eleştirildiyse de, betimlemeli bir gramer sunması ve Alman araştırmacıların çalışmalarını özetlemiş olmasıyla da kendinden önceki bu türden girişimlerin, Delaporte'unki de dahil, yerini aldı ve gerçek bir ihtiyacı karşıladı.

Sturtevant'ın gramer kitabı önemini yedi yıl korudu. Hitit dilinin kesin ve betimlemeli bir gramerinin Hititolojinin öncülerinden birinin kaleminden çıkması için 1940'ı beklemek gerekecekti. Bu, J. Friedrich'in uzun süre kendi türünde klasik bir çalışma olarak kalacak gibi görünen Hethitisches Elenmentarbuch adlı eseridir. 1952'de basılan diğer bir kitabı Hethitisches Wörterbuch ise araştırmacılar için

¹⁴⁰ J. D. HAWKINS, Büyük İmparatorluğun Mirasçıları, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002, s.412

¹⁴¹ J.D. HAWKINS, a.g.e. , s.413

¹⁴² O.R. GURNEY, a.g.e., s.22

leksikografi alanında, Sturtevant'ın Hittite Glossary'sinin (1935) yerini alan benzer bir temel çalışmadır.

Hitit topraklarındaki keşif, savaş öncesi Türk rejiminin sağladıklarından çok daha farklı, cesaret verici koşullar altında 1920'lerin sonlarına doğru kaldığı yerden devam etti. Chicago Üniversitesi adına H. H. Von der Osten ve I. J. Gelb, Anadolu'nun her tarafını dolaştılar ve birçok yeni ant keşfettiler. Von der Osten ayrıca, bir Hitit yerleşim alanı olan Alişar'da yapılan kazılara başkanlık yaptı ve bu kazılar Anadolu'da bulunan Bronz Çağı çanak ve çömleklerinin tarihlerine göre sıralanmasını sağladı. 1932'de Delaporte Malatya'da kazılara başladı. Boğazköy'deki kazılar Kurt Bittel'in başkanlığında 1931'de yeniden başladı ve savaş nedeniyle kesintiye uğradıysa da, her yıl aralıksız olarak sürdü. Tüm Hitit hiyeroglifli anıtlarının arasında en fazla öneme sahip olan Karatepe'deki iki dilli yazıtın keşfi, İstanbul Üniversitesi'nde Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü başkanı olan merhum H. T. Bossert ve onun Türk asistanlarına aittir. Pyramus Nehri (Ceyhan) kenarında, Torosların yamaçlarındaki bu höyüğün üzerinde ilk defa 1946'da Prof. Bossert'in dikkatini çeken Erken Hitit dönemine ait bir kale vardır. Kazılara 1947 yılı sonbaharında başlandı¹⁴³. Kalenin kuzey ve güney yönlerinde olmak üzere, her birinde yazıtlarla süslü birer koridorla ulaşılan iki giriş kapısı bulundu. İki koridorun da sağ tarafındaki yazıt Hitit hiyeroglifleri ile yazılmışken, sol taraftaki Fenike dilinde yazılmıştır. Yazıtların içeriğinin her yerde aynı olduğu görülür. Daha doğrusu, hem Fenikece hem de Hitit hiyeroglifleriyle yazılarak iki kez tekrar edilmiş tek bir metin söz konusudur. Fenikece metnin bir başka kopyası, yerde uzanmış olarak bulunan bir heykelin üzerinde de mevcuttur. Aslında, bu derece büyük ve önemli bir anıtın bunca zaman içinde, defne avcılarının gözünden kaçmış olması büyük bir şanstır. Hitit ve Fenike metinleri birbirinin aynı değilse de aralarında çok yakın bir ilişki vardır. Sonuç itibarıyla her ne kadar birçok problem halledilmemiş olarak kaldıysa da, bu keşif hiyeroglifli yazıtları kavrayışımızda büyük bir ilerleme sağlamıştır.

1935–1949 yılları arasında Kilikya'daki Tarsus'ta kazılar yapan Prof. Hetty Goldman başkanlığındaki Amerikan keşif heyetinden; Hititlere ait kalenin bir bölümünü ve Mersin yakınlarındaki Yümüktepe'de Erken Dönem Hititlere ait bazı materyalleri meydana çıkararak Prof. John Garstang başkanlığındaki Neilson keşif

¹⁴³ C.W. CERAM, a.g.e. , s.178

heyetinden ve Dr. Hamit Koşay başkanlığındaki Alacahöyük'te, Prof. Tahsin Özgüç başkanlığında Kültepe, Fraktin, Karahöyük (Elbistan), Horoztepe, Altıntepe, İnandık ve Maşat'ta; Prof. Nimet Özgüç başkanlığında Acemhöyük'te; Prof. Bahadır Alkım başkanlığında Gedikli (İslahiye yakınlarında) ve İkiztepe'de (Bafra yakınlarında) ve Prof. Sedat Alp Karahöyük'te (Konya yakınlarında) yürütülen Türk kazılarında bahsetmeksizin Hitit topraklarındaki kazıların hikayesi tamamlanmış sayılmaz. Tarsus, Alacahöyük ve İnandık'ta Hitit tabletleri bulundu. İkiztepe, Acemhöyük ve Karahöyük'ün (Konya) daha erken dönem Hitit yerleşim yerleri olduğu ortaya çıkarıldı: Erken Dönem Hitit kenti Zalpa'nın yerinin İnandı, Buruşhanda'nınkinin ise Acemhöyük olabileceği ileri sürüldü. Suriye'de de önemli kazılar yapıldı: Özellikle, antik ismi Ugarit olan, Ras Şamra'daki kazılarda merhum Claude Schaffer, Hitit İmparatorluğu'na bağlı küçük bir idari bölgenin kraliyet arşivi ile hiyeroglifli yazıtlarda karşılaşılan çoğu problemin aşılmasında önemli bir ipucu teşkil eden Hitit kraliyet mühür baskılarını keşfetti. Sir Leonard Woolley tarafından antik ismi Alalah olan Tel Açana'da ve J. Margueron tarafından ise antik ismi Emar olan Fırat Nehri'nin orta kısmında yer alan Meskene'de başkaca Hitit tabletleri bulundu. Ayrıca hem Ankara Üniversitesi hem de İstanbul Üniversitesi'nde aktif olarak çalışan Hititoloji bölümlerinin mevcut olduğunu eklemek yerinde olacaktır¹⁴⁴.

¹⁴⁴ O.R. GURNEY, a.g.e., s.24

4. Yazılı Belgelerin Muhtevaları

Bu sıralarda, E. Forrer heyecanla kendisini Hitit tarihinin yeniden kurulmasına vermişti. Hrozny'den bağımsız çalışan Forrer'in kendisi de bir Hitit grameri taslağı hazırlamışsa da bu alanda ilk olma imkanını elde edemedi. Eski Krallığa ait bütün tarihi metinleri tek cilt içinde bir araya getirip, yayımlama başarısını gösterdi. Baştan sona bütün Hatti krallarının listesini yeniden oluşturduğu bir tablonun da yer aldığı bu çalışmasının kalıcı bir değeri vardır. Bir bütün olarak Hitit arşivinin dilbilimsel karakteri üzerine sekiz dilde yaptığı çalışma özeti büyük bir ilgi gördü. Fakat en fazla ses getiren makalesi 1924'te yayımlandı. Bu tebliğinde, Hitit metinlerinde Homeros çağının Greklerine ve Akalara atıflarda bulunduğu ve hatta Andreus ve Orkhomenoslu Eteokles ile Mikenli Atreus gibi belirli kişiliklerden söz edildiğini meydana ilan etti. Beyanları henüz basılmamış kaynaklara dayanıyordu. Sayce dahil, birçok araştırmacı bu beyanları, daha önce de yaptıkları gibi, aynı heyecanla kabul etti. Öte yandan Friedrich, 1927'de yayımlanan bir makalesinde bunları şiddetle eleştirdi. Bu makaleden sonra, Hrozny'nin Hint-Avrupa teorisinde olduğu gibi birçok araştırmacı meseleyi kuşkuyla karşılamaya başladı. Bir kez daha Forrer, mevcut bütün belgeleri bilim süzgecinden geçirme sorumluluğunu üstlendi ve çalışmasının sonuçlarını 1932'de *Die Ahhijava-Urkunden* başlıklı anıtsal yapıtında yayımladı. Bu eserde ileri sürülen konularla ilgili sorunlar ve daha sonra yapılmış yayınlar, tartışılmıştır¹⁴⁵.

Hitit çivi yazısı ile yazılmış ve çoğunlukla tarihi ve dini metinlerden oluşan (Boğazköy) Hattuşa' daki Hitit Devlet Arşivi dönemin edebiyatı hakkında da önemli ipuçları verir. Bu arşivde dönemin diplomatik dili Akadca ve çivi yazısıyla yazılmış diplomatik belgeler de vardır. Diplomatik ve edebi metinlerden oluşan bu Hitit edebiyat ürünleri daha çok yıllıklar, antlaşmalar, tarihsel metinler ve diplomatik yazışmalardır. Burada özellikle anal denilen yıllıklar üzerinde durmak gerekir. Zira bu anallar Şuppiluliuma, II. Muşili, III. Hattuşili gibi önemli Hitit kralları döneminde ve bunların yaptıkları işleri ve dönemde vuku bulan olayları tanrılara bildirmek üzere (başarı ya da yenilgiyi de tam bir tarafsızlıkla) anlatmaktadırlar ki, tarafsız tarih yazıcılığının başlangıcında bu önemli bir noktadır. Dini metinler ise öncelikle dini

¹⁴⁵ O. R. GURNEY, a.g.e., s.22

kuralları ve ibadet yöntemlerini, davranış biçimlerini bunun yanında mitosları ihtiva eder¹⁴⁶.

I. Hattuşili' nin Vasiyetnamesi, güneş tanrısına yazılan övgüler gibi eserler din konularının ne derece çok işlendiğini gösterirken; Gılgamış Destanı tercümesi de Hitit edebiyatının Mezopotamya etkisinde de kaldığını gösterir. Hitit edebiyatı konu ve dil olarak kendinden önceki ve çevresindeki kültür ürünlerinden etkilendiği gibi kendisi de Kumarbi Efsanesi örneğinde olduğu gibi Fenike ve Helen kültürünü etkilemiştir. Bu da bize Ön Asya uygarlıklarının birbirinden yalıtılamayacağını, her birinin diğerlerini dinden mimariye, edebiyattan kılık-kıyafete kadar çeşitli alanlarda etkilediğini gösterir¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.92

¹⁴⁷ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.93

5. Hitit Yazısı ve Mahiyeti

Anadolu'nun Hititlere komşu toplumlar tarafından konuşulan diğer dilleri hakkında henüz söylenebilecek pek fazla bir şey yoktur. Hint-Avrupalı olmayan ve Hatti ülkesinin ilk halklarının dili olan Protohattice –ki en belirgin özelliği, soneklerden değil de, öneklerden meydana gelmiş, oldukça zahmetli bir çekim yapısının olmasıdır- Sümercenin Babil' deki yerine benzer bir şekilde devletin en önemli koruyucu tanrılar kültürünün dili olarak Hititler tarafından benimsenmiş ve bu nedenle de rahip okullarındaki eğitim yöntemlerine göre ölü bir dil olarak öğretilmiştir. Bu nedenle Hititler, Hititçe çevirilerinin de yer aldığı pek çok Protohattice metni korumuşlardır. Bu çift dilli yazıtlar, modern araştırmalara da bir başka örneği bulunmayan bu dilin anlaşılmasında gelişme kaydetme olanağını vermektedirler, ama Protohattice gibi bir başka örneği bulunmayan bir dilde yazılmış olan metinler bizler için şimdilik anlaşılmaz bir niteliktedirler¹⁴⁸.

Filoloji çalışmalarının verdiği sonuçlara göre Anadolu'da Hitit uygarlığı döneminde başlıca üç Hint-Avrupa dili konuşuluyordu. Bunlar Neşi, Luvi ve Pala dilleriydi. Neşi daha önce anlatıldığı üzere Hitit Devleti'ni kuran Hint-Avrupa boyunun kendi diline verdiği addır ve bu sözcük Kültepe'nin eski adı olan Neşa'dan gelmektedir. Boğazköy metinleri bu dille yazılmıştır. Luvi dili güney Anadolu'da Lykia'dan Adana'ya uzanan ve Arzava ile Kizzuvatna ülkeciklerini içeren bölgelerde kullanılıyordu. Pala dili Paflagonya Bölgesi'nde yani Kızılırmak'la Sakarya arasındaki yörelerde konuşuluyordu.¹⁴⁹

Luwice ve Palaca da Hititçe gibi birer Hint-Avrupa dilidir ve bu durumda dahi, kökene indirgeme yöntemini uygularken dikkatli olmak gerekir. Bazı durumlarda, Luwice metinlerin Hititçe paralelleri bulunabilmiştir ve bu da Luwiceye birleştirici yöntemin uygulanmasıyla ilgili bazı olanaklar sağlamıştır¹⁵⁰.

Şimdiye değin yalnızca, Babil çivi yazısıyla yazılmış tek dilli Hurca metinler ele geçmiştir. Yakın zamanlarda Fransızlar Ugarit' te (Ras Şamra) birkaç satırdan meydana gelen Akadca-Hurca çift dilli bir yazıt bulmuşlardır; Yakın zamanda yayımlanacaktır, ama kısalığından dolayı çok büyük bir yardımda bulunmayacaktır.

¹⁴⁸ Johannes FRIEDRICH, Kayıp Yazılar ve Diller, İstanbul, 2000, s.100

¹⁴⁹ E. AKURGAL, a.g.e., s.51

¹⁵⁰ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.103

Hatta Akadca kelime listelerinde tek tek dağınık halde bulunan Hurca kelimeler dahi büyük bir yarar sağlamamaktadır. Böylece çalışmalar yapı olarak, birleştirici yöntem aracılığıyla elde edilecek yorumlara kalmıştır. Ancak, Hurrilerin fonetik bir yazı kullanmaları ve çok nadir olarak ideogram tercih etmeleri nedeniyle, bu yöntem Hititçeye uygulanabildiğinden çok daha fazla zorluk çıkarmaktadır. Hititçede ideogramlar kelimenin telaffuzundan ziyade anlamını açığa çıkarırken, Hurca, bütün kelimeleri hemen hemen fonetik tarzlarıyla ama bunların anlamlarını etkileme olasılığını da dışlayarak ifade etmektedir.

Boğazköy Hitit arşivinde bulunmuş çok sayıdaki Hurca dini metinler ve Ugarit' te tapınak kütüphanesinde bulunmuş ve sesli harflerden yoksun Ugarit yazısında yazılmış olanlar, sözü edilen nedenlerden dolayı şimdilik anlaşılabilir olarak kabul edilmektedirler: Yalnızca birkaç kelimenin anlamı birleştirici yöntemle ortaya çıkarılabildiği¹⁵¹. Hititlerin çivi yazısının türü bakımından, Üçüncü Ur Hanedanı'nın Eski Babil öncesine (M.Ö. 2150–2050) ait olması gereken ancak örnekleri elimize geçmemiş bir çeşidinden alındığı kabul edilmektedir. Bu yüzden Hititlerin çivi yazısını Anadolu'ya gelmeden mi yoksa geldikten sonra mı aldıkları tartışma konusu olmuştur. Böyle olmakla beraber bugün genellikle bu yazıyı Hititlerin ilk kez Eski Hitit Krallığı Dönemi'nde kullanmaya başladıkları kanısı egemendir. Bu çivi yazısı ile Hititler, sözcükleri hecelerle yazıyorlardı. Örneğin Hattuşili adı Ha-at-tu-şi-li biçiminde yazılmakta idi. Alfabe yazısı çok ileri bir soyutlama aşamasıdır. Bu düzeye ulaşmak için insanlık daha bir süre gelişme dönemi geçirmek zorunda idi.¹⁵²

XIX. yüzyılın sonunda araştırma tarihi, Mısır hiyeroglifleri ve çivi yazısının dışında, üçüncü bir çözümleme sorununa daha tanıklık etmiştir. Bu sorun, Eski Doğu dünyasının değişik yazı sistemleri arasında yer alan Hitit hiyeroglif yazısıydı. Bugün sorunun tamamen farklı bir boyutu vardır. Anadolu ve Kuzey Suriye'deki diller ve halklar hakkında çok zengin malzemeler sağlamış sayısız Hitit çivi yazılı belgelerine kıyasla, Hitit hiyeroglif yazıtları oldukça sönük kalmaktadır. Sayıca azdırlar ve içerik bakımından da çok çok önemli şeyler söylememektedirler. Bu yazıtlar daha çok, Hitit uygarlığının geç dönemlerde filizlenmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Her şeye rağmen bu yazıtlar bize Hititçe, Luwice ve Palacanın yanı sıra bir başka Hint-Avrupa dilini daha tanıtmaktadır. Hitit hiyeroglif yazısının çözümlenmesi sorunu bugün dahi

¹⁵¹ C.W. CERAM, a.g.e. , s. 188

¹⁵² E. AKURGAL, a.g.e., s.51

birtakım ayrıntılarda özel bir ilgi gerektirmektedir. 60 yıl boyunca süren yararsız çabalardan sonra, herhangi bir çift dilli yazıtın katkısı olmaksızın birleştirici yöntemin kullanılmasıyla çözümlenmeye giden yol 1930'larda bulunmuş ve büyük bir çift dilli yazıtın başarıyla bulunmasıyla birlikte bu yazıttan önce ulaşılmış olan sonuçlar doğrulanmış ve derinleştirilmiştir. Dolayısıyla, burada Hitit hiyeroglifleri için çözümcülerin kapasitesini kontrol etme olasılığı söz konusu olabilmektedir¹⁵³.

Hititlerin çivi yazısından başka bir de hiyeroglif, yani kutsal oyma (yazı) anlamına gelen resimli yazıları vardı. Bu yazı türünde de hecelerle yazmak aşamasına ulaşılmış olmakla beraber; daha eski bir anlatım şekli olarak her sözcüğün bir tek işaretle tanımlanması da hala yaşıyordu. Örneğin tanrı, kral, dağ, ben (birinci tekil şahıs) gibi sözcükler tek bir işaretle anlatılıyorlardı. Hitit hiyeroglifleri daha çok Güney ve Orta Anadolu'da yaygındır. Hitit Büyük Krallığı Dönemi'nde Batı Anadolu'ya değin yayılmıştı. Hattuşa'nın yıkılışından sonra Hitit hiyeroglifleri genellikle Güney ve Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de görülmektedirler. Bu yazı türü kamuoyuna hitabeden anıtlarda kullanılıyordu. Şekillerden oluştuğu için halkın kısmen anlayabileceği bir yazı türü idi. Girit hiyeroglif yazısı ile benzerlik gösteren Hitit hiyeroglif yazısının ilk önce Luviler tarafından icat edilmiş, oradan bütün Anadolu'ya yayılmış olması mümkündür. Albrecht Götze en eski hiyeroglif örneği olarak Mersin yakınındaki Soloi'de bulunan mühürle, Tarsus'ta elde edilen ve Kral Telipinu Dönemi'ne (M.Ö. 1525–1500) ait bulunan İşputanşu mühür baskısını gösterir¹⁵⁴.

Hitit hiyeroglif yazısı anıtlar, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bilim dünyasında tanınmaktadır. Bunlar özellikle Anadolu'da, Eski Hitit İmparatorluğu'nun doğduğu bölgenin civarında ve Kuzey Suriye'de, başta Fırat Nehri kıyısındaki Kargamış'ta yürütülen araştırmalarda bulunmuştur. Bu yazı özellikle anıtlar üzerinde kullanılmıştır, ama mühürler üzerinde de görülmektedir. M.Ö. 1400–1200 tarihleri arasında kalan Büyük Hitit İmparatorluk Dönemi'nden itibaren hem çivi yazısının hem de hiyeroglif yazısının kullanıldığı mühürler ve hiyeroglif yazısının kullanıldığı mühürler ve hiyeroglif yazılı anıtlar bilinmektedir. Oysa Kuzey Suriye'de bulunmuş olan kitabelerin büyük bir kısmı çok daha yeni bir döneme, yani M.Ö. X. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan zaman dilimine aittir. M.Ö. 700 yıllarına doğru, Suriye'nin

¹⁵³ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.112

¹⁵⁴ E. AKURGAL, a.g.e., s.53

Asur İmparatorluğu'yla aşama aşama bütünleşmesi sonucu hiyeroglif yazısı gözden kaybolmuştur¹⁵⁵. Asur' da bulunmuş ve daha sonra olasılıkla oradan da diğer merkezlere taşınmış kurşun levhaların ayrı bir önemi vardır. Bunlar oldukça kursif olarak yazılmış bir hiyeroglif yazısıyla kaplanmışlardır. Modern araştırmalar, bu levhaların mektup olarak kullanılmış olduklarını kabul etmektedir; bir evin temelinde tomar halinde bulunmuşlardır. Bu durum belki de, evi inşa ettiren kimsenin bunların büyü değerine sahip olduklarını zannederek yanılgıya düşmüş olması ihtimaliyle açıklanabilir. Bu kursif yazı şekli, günlük yaşamı yansıtan bir içeriğe karşılık gelmektedir. Hitit hiyeroglif yazısının rölyef formlarının ise anıtlar üzerinde çok itinalı ve şık bir şekilde kullanılmış olduğu görülmektedir. Her şeye rağmen, kursif yazıya bazen anıtlar üzerinde de rastlanmaktadır. Aynı şekilde, Mısır dünyasında da hiyeroglif yazısı, hiyeratik ve demotik yazı ile birlikte yan yana bulunmaktadır.

“Hitit hiyeroglifleri” adı, 1870’lerde İngiliz araştırmacı Sayce tarafından kullanılmıştır. O dönemlerde Eski Doğu ile ilgili araştırmalarda sadece, uygarlık ve yazıları diğerlerinden farklılık gösteren Mısır ve Asur-Babil tanınıyordu ve gene onların ürettikleri kadar özgün bir sanat ürünü olan anıtlar üzerindeki bu yeni yazıda ise, Eski Doğu’ nun üçüncü bir uygar halkının mirası görünür gibiydi. Gerek Mısır, gerekse çivi yazılı kaynaklarda Kuzey Suriye’de bir Hatti ülkesi ve onun halkından söz ediliyor ve rastlantı sonucu da olsa, Hititlerin adı Tevrat’ta dahi geçiyordu. Bu nedenle Sayce, bu anıtların Hititlere ait olduğunu düşünmüş ve her şeyden önce bunların Sami kökenli bir halk olduklarını savunmuştur¹⁵⁶. Kökenleri ve kim oldukları ile ilgili sorunlar, Boğazköy’de bir Hitit arşivinin bulunmasıyla çözümlenmiştir: Burada çivi yazısıyla yazılmış, Hint-Avrupa kökenli bir dil ortaya çıkarılmıştır. Ama bu sefer de, bugün dahi tamamiyle çözümlenememiş bir sorun, yani Hitit çivi yazısıyla Hitit hiyeroglif yazısı arasındaki ilişkiler sorunu ortaya çıkmıştır. Hiç şüphesiz, bu iki dil arasında birtakım benzerlikler vardır, ama tamamen aynı sayılamazlar; Hitit hiyeroglif yazısında daha çok Luwice ile sıkı benzerlikler kendini göstermektedir. Ayrıca, hiyeroglif yazısıyla yazılmış bütün uzun kitabelerin bu yazının en son dönemlerine ait olduklarını ve Hitit İmparatorluğu ile Hitit çivi yazılı dönemlerinden şimdiye değin yalnızca, kısa ve dilbilimsel bakımdan pek katkısı olmayan, kopuk kopuk birkaç belgeye sahip olduğumuzu akılda bulundurmamak gerekir¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Johannes FRIEDRICH a.g.e., s.113

¹⁵⁶ J. D. HAWKINS, a.g.e. , s.410

¹⁵⁷ Sedat ALP, Hitit Güneşi, s. 27

Hitit dili diye bilinen dil, kökende Hattiler' in yaşadığı bölgeyi M.Ö. II. Bin başında istila eden toplumların kullandığı lehçe olup kendileri bu dile yaşadıkları Neşa şehrine izafeten Neşaca diyorlardı. Ancak bu dil daha sonra bölgedeki Hitit öncesi dillerden (Luwice, Palaca, Hurrice, Hattice) hayli etkilenmiştir ki, bu dillerden bazıları Hint-Avrupa dil grubundandır.

Günümüze kalan belgelerin çoğu bugün Hititçe denilen bu Neşa dilinden kalmaz. Ve yine bu belgelerden anlaşıldığına göre Hititler sadece bu dili değil bunun yanında özellikle diplomatik belgelerde dönemin diplomatik dili olan Akadca' yı bazen de Hititçe ile Akadca' yı beraber kullanmışlardır. Bu metinler ve diğer edebi metinler ya çivi yazısı ile ya da kendilerine has ve Luwi kökenli Hitit hiyeroglif yazısıyla yazılmıştır. Hititler' in çivi yazısını ne zaman ve kimden aldıkları bilinmemekle birlikte muhtemelen Babil' den aldıkları tahmin edilmektedir. Esas kullanılan yazı çivi yazısı olup onu da kendilerince geliştirmişlerdir¹⁵⁸.

XX. yüzyılda Sümercenin daha iyi anlaşılmasının yanında, bir Anadolu dili olan Hititçenin yorumlanması da gerçekleşmiştir. 1906'da Hugo Winckler, Ankara'nın doğusundan 150 km. uzaklıktaki Boğazköy harabeleri arasında Hitit krallarına ait bir devlet arşivini ortaya çıkarmıştır. Bu arşivin belgeleri kil tabletler üzerinde Babil çivi yazısıyla kayda geçirilmiştir: Bunların yalnızca çok küçük bir kısmı Akadca'dı ve çoğu Hitit dilinde yazılmıştı. Bu belgelerle Hitit çivi yazısını yorumlamak mümkün olmuştur. Biz bu dile "Hitit Çivi Yazısı Dili" diyoruz, çünkü daha ileride ele alınacağı gibi bir de "Hitit Hiyeroglif Yazısı Dili" bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Çek asıllı araştırmacı Friedrich Hrozny –ki o dönemlerde Viyana Üniversitesi 'nde profesördü- Deustche Orient Gesellschaft (Alman Doğu Araştırmaları Cemiyeti) hesabına İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Hitit çivi yazılı tabletleri kopyalamakla meşguldü. Oldukça kısa sürede dilin gramer yapısına nüfuz ederek şaşırtıcı bir şekilde, dilin Hint-Avrupa özellikleri taşıdığını çözmeyi başarmıştır¹⁵⁹.

5.1. Hitit Çivi Yazısı

¹⁵⁸ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.92

¹⁵⁹ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.92

Hititçe ilk kez 1915 yılında Çek bilim adamı B. Hrozny tarafından çözüldü. Hititoloji bazı Alman bilim adamlarının (H. Ehelolf, J. Friedrich, A. Götze, F. Sommer) öncülüğünde Almanya’da kuruldu ve oradan bütün dünyaya yayıldı.

Hrozny’ nin Hititçe’ nin bir Hint-Avrupa dili olduğu hakkındaki görüşü (daha önce de Norveçli bilim adamı Knudson, Mısır’da Tel-el-Amarna’ da bulunan ve Arzawa mektupları diye anılan aynı dilde yazılı iki tabletteki dilin bir Hint-Avrupa dili olduğunu yazmıştı.) ilkten kuşku ile karşılanmış ise de sonradan bütün dünyada kabul edilmiştir.

Hititçe ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakınlık bakımından bazı karşılaştırmalar:

Hititçe watar “su”, İngilizce “water”, Almanca “wasser”, Slav dillerinde “voda” su

Hititçe eku- “içmek”, Latince aqua “su”

Hititçe et “yemek”, İngilizce eat, Almanca essen “yemek”

Hititçe genu “diz”, Latince genu, Almanca knie, İngilizce knee “diz”

Hititçe milit “bal”, Eski Yunanca meli “bal”

Hititçe wiyana “şarap”, Eski Yunanca oinos, Latince winum, Almanca wein, İngilizce wine, Fransızca vin “şarap”

Hititçe kuiş “kim”, Latince quis “kim”

Hititçe kuişki “bir kimse”, Latince quis quis “bir kimse”

Sayılarda da Hititçe ile diğer Hint Avrupa dilleri arasında benzerlikler vardır. Hititçe de geniş zaman 1. Şahıs eki –mi ile biten fiiller Eski Yunanca’da da vardır¹⁶⁰.

Hititler ile onların yakın akrabaları olan Lu(w)ililer ile Palalılar’ ın daha önce de, örneğin M.Ö. 3.binin sonlarına doğru; Anadolu’ya gelmiş olmaları olasıdır. Hatti dilinin ve dininin Hititçe’ye etkileri bu iki topluluğun yüzyıllarca iç içe yaşamalarıyla açıklanabilir¹⁶¹.

Neşaca dilinde yazılı Boğazköy tabletleri M.Ö. 1200 tarihlerinde sona ermektedir. Bu tarihten sonra Neşaca dilinin Anadolu’da konuşulmaya devam ettiğine dair elimizde bir buluntu yoktur. Herhalde bu dil birdenbire ortadan kaybolmamıştır. Nitekim Hellenistik Çağ’ a ait Yunanca yazıtlarda Hitit Çağı’nda kullanılan şahıs adlarına çok benzeyen kişi adlarına rastlanmaktadır.

¹⁶⁰ Sedat ALP, a.g.e., s.4

¹⁶¹ Sedat ALP, a.g.e., s.5

İ.Ö. yaklaşık on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Hint-Avrupa dili konuşanlar kendilerini birçok farklı Anadolu diliyle ifade ediyorlardı. Bu dillerden en iyi bilineni Hititçe'dir. Hattuşaş' taki (şimdiki Boğazköy) başkentleriyle birlikte Hititler, bize İ.Ö. yaklaşık 1650–1200 arası döneme ait 25.000'den fazla kil tablet bıraktılar. Ayrıca arşivlerinde Luvî ve Pala gibi başka iki Hint-Avrupa dilinde yazılmış tabletler de vardı. Bu tabletler bize orta bölgeye Hititlerin hakim olduğu, kuzeyde Pala dilini konuşanların sindirildiği, batıda ve güneyde Luvîlerin geleneksel isyancı rolünü üstlendiği bir Anadolu fotoğrafı sunuyor¹⁶².

Geçen yüzyılın başından beri süregelen Boğazköy-Hattuşaş kazılarındaki, bitmek tükenmek bilmeyen yazılı belge bolluğunu, hiç kimse önceden tahmin edemezdi; giderek dünyanın pek çok yerinde değerli uzmanların katıldığı çalışmalar, kuşkusuz daha uzun süre yoğun olarak devam edecektir. Günümüzde başlı başına bir bilim dalı olan Hititoloji'nin başlangıcı pek de kolay olmamıştı. 1910 yılına gelindiğinde, çivi yazısı dil bilimi, ele geçen her kil tableti okuyacak aşamaya gelmişti. Sorun tabletlerin okunabilmesinde değil, dilin anlaşılmasındaydı. Berlin'de yaşayan Eski Doğu bilimcisi Hugo Winckler, 1887'de Amarna'da bulunan Arzawa Mektupları ve E. Chantre'nin Boğazköy harabelerinden topladığı çivi yazılı tablet parçaları arasında benzerlik olduğu düşünmekteydi. Varsayımın doğruluğunu sağlam temellere oturtabilmek için, meselenin kaynağına, Anadolu'ya gitmeliydi. 1906 yılında amacına erişmiş Anadolu'da çalışmaya başlamıştı. İlk yıllarda açığa çıkarılan yazılı belgelerin yoğunluğu bile umulanın çok üstündeydi. Buna karşılık "Hitit Sorunu"nu çözecek anahtara da henüz ulaşamamıştı. Bu sorun, Boğazköy tabletlerinin çoğunluğunda kullanılan Hititler'in ana dilinin çözülmemesiydi. Çözüm ancak 10 yıl sonra geldi ve ne yazık ki, 19 Nisan 1913'te vefat eden Hugo Winckler bunu göremedi.

Ancak birkaç yazıtın bilindiği 19. yüzyıl boyunca, eski diller ve Hint-Avrupa dilbilimcilerini en çok ilgilendiren sorunlardan biri, antik dönemlerde Anadolu'da konuşulan dillerin kökeniydi. Genel kanı, Anadolu'ya göçlerle gelen Frigler'in dışında, Anadolu'da Hint-Ari kökenli dilleri konuşan grupların bulunmadığıydı¹⁶³.

Sami dillerin uzmanı Çek Bedrich Hrozny, Hugo Heinrich Figulla'yla birlikte, Winckler'in bulduğu tabletlerin yayını üstlendi. Yeterli sayıda tablet kopyaladıktan

¹⁶² J. P. MALORY; "Hint-Avrupalıların İzinde", Ankara, 2002, s.31

¹⁶³ J.KLİNGER, "Hititler ve Hitit İmparatorluğu", Hititoloji, Bonn, 2002, s.395

sonra metinlerin yapısını inceledi ve tümceleri bulmaya, başlıca dilbilgisel özellikleri çıkartmaya çalıştı. Hrozny tümcelere indikçe yapım eklerini ve çekim eklerini, Hint-Avrupa dilleriyle bir akrabalığı varmış gibi görünen ad ya da eylem eklerini çıkardı. Hititçe'nin bir Hint-Avrupa dili olduğunu anladı, bundan böyle bütün çalışmaları bu bulguya dayanacaktı¹⁶⁴.

Berlin'de, Boğazköy'den çıkarılan çivi yazılı tabletlerin incelenmesi için Alman Doğu Derneği tarafından bir grup Asuroloji uzmanı görevlendirildi ve çivi yazılı metinlerin tıpkıbasımlarının yayımlanmasına başlandı. Dilbilim alanında çok geçmeden heyecan yaratan sonuçlar elde edildi. 1915'te Hrozny, Hitit dili gramerine ilişkin kendi ilk taslağını yayımladı ve gramer yapısının, 1902'de Knudtzon'un da iddia ettiği gibi, Hint-Avrupa kökenli olduğunu ispat etti. Kısa bir süre sonra, "*Die Sprache der Hethiter*" başlığı altında, Hitit dilinin daha ayrıntılı bir incelemesini yayımladı. Ne yazık ki, bir Hint-Avrupa dili uzmanı olmayan Hrozny, tezini dilin vokabülerine kadar genişletmiş ve Hititçe kelimelere sadece ve sadece diğer Hint-Avrupa dillerindeki kelimelerle olan benzerliklerini dikkate alarak anlamlar yakıştırmıştı. Dolayısıyla da, pek çok filolog, her ne kadar çoğu isabetli olsa da, Hrozny'nin tezini bütünüyle reddetti.

Yayımlanmış metinleri okuyabilecek kadar Asuroloji tekniğine sahip ve tanınmış bir filolog olan F. Sommer, 1920'de gerekli düzeltmeleri ortaya koydu. Sommer bu konuda ilerlemenin ancak katı bir disiplin uygulanarak mümkün olabileceği görüşünde ısrar etti: Aldatıcı etimolojik anlamlarla uğraşmak yerine, kelimenin geçtiği bütün bağlamların karşılaştırılmasına dayanarak kelimelere anlamları verilmeliydi. Hititli katipler çoğunlukla, sık kullanılan Hititçe kelimeler yerine kısaltmalar kullanmak amacıyla Sümer ve Babil dillerindeki karşılıkları olan kelimeleri alarak yaygın bir biçimde allografiye başvurmamış olsaydılar bu yöntem pek mümkün olmayacaktı. Bunu bir kurala bağlı kalmadan yaptıkları için, çift metinler çoğunlukla Hititçe bir kelimenin aynı anda hem Akad hem de Sümer dilindeki eşdeğerini vermektedir. Çift metinlerin olmadığı durumlarda bile çoğu cümle öylesine bu Sümer ya da Akad diline ait kelimelerle doludur ki, aralarında kalan Hititçe kelimelerin paralel sütunlarda verildiği tabletlerin belli bir miktarda yardımı

¹⁶⁴ Eric JEAN, "Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi" Bir Yeniden Doğuşun

Tarihçesi: Hitit Uygarlığı, İstanbul, 2001, s.176

olduysa da, kısmen kırık ve yıpranmış oldukları, kısmen de metinlerde nadiren geçen kelimelerle ilgili oldukları için bunlardan bütünlüklü bir yarar sağlanamadı¹⁶⁵. Hititçe birçok kelime yukarıda belirlenen yöntemle belirlendiğinde, Hititçedeki kullanımlarıyla cümlelere ulaşmak da mümkün oldu. Böylelikle Sommer ve arkadaşları, J. Friedrich, H. Ehelolf ve A. Götze ile onları izleyen yeni kuşak Hitit araştırmacıları, Hititçe hakkındaki bilgilerimizi adım adım, öylesine bir noktaya getirmişlerdir ki tarihi metinler tamamıyla ve büyük ölçüde doğru bir biçimde çözülebilmektedir. Yine de pek çok dini metin ile bazı başka metinlerde anlamları hala tartışmalı pasajlar bulunmaktadır. Öte yandan 1933'e kadar, iyi korunmuş tarihsel metinlerin büyük çoğunluğu yayına hazır hale getirilmiş ve Almanca'ya tercüme edilmişti¹⁶⁶.

Hrozny'nin bakış açısı haklı çıktı ve takip eden çeyrek yüzyıl içinde, "Hititoloji" olarak adlandırılan bu yeni bilim dalı, kesin yöntemlerle çalışan bir filoloji (dilbilim) durumuna geldi¹⁶⁷.

Tarihsel çağlarına başladıktan sonra, Anadolu'nun ilk büyük devletini kuran Hititlerin, kendilerinden önce Asurlu tüccarların getirdikleri Eski Asur çivi yazısını değil de, işaretleri biraz farklı olan Eski Babil yazı biçimini benimsemiş olmalarına da değinmemiz gerekir. Bunun nedenini, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda çivi yazısının henüz Hititçe'ye uygulanmamış olmasına bağlamak doğru olur. Bu uygulamaya ilk başlayan Hitit Büyük Kralı I. Hattuşili (M.Ö. 1650), Kuzey Suriye'ye yaptığı seferden dönüşünde, o bölgede bulunan ve Eski Babil ekolünden olan katipleri Anadolu'ya, başkenti Hattuşa'ya getirmiştir. O bile, siyasal içerikli vasiyetnamesini Akadca ve Hititçe olmak üzere, çift dilli yazdırtmıştır. Hititler bundan sonra ise, Akadca'yı kendi yazışmalarında kullanmak gereği duymamışlar, sadece, bütün eski Önasya ulusları gibi, devletlerarası antlaşmalar ve mektuplarda diplomatik dil olarak kullanmışlardır. Hititler yazıda, kendi dillerinin ses gereksinimlerine uygun olan yeni işaretler yaratmasını da bilmişlerdir. Örneğin, Mezopotamya'dan aldıkları çivi yazısında olmayan wi değeri için, Sümerce "şarap" anlamına gelen GEŞTİN işaretini kullanmışlardır, çünkü kendi dillerinde "şarap" demek olan *wiyana*'nın ilk hecesi wi'dir.

¹⁶⁵ O. R. GURNEY, a.g.e., s.21

¹⁶⁶ O. R. GURNEY, a.g.e., s.22

¹⁶⁷ Gernot WILHELM, "Hititler ve Hitit İmparatorluğu" Hitit İmparatorluğu'nun Dilleri, Bonn, 2002, s.404

Bu Sümerlerin icat ettiği çivi yazısı sistemine uygun olarak yapılmış bir yeniliktir. Sümerler de çivi yazısı işaretlerinin ses değerlerini saptarken akrofoni adını verdiğimiz bu metodu kullanmışlardır¹⁶⁸. Bu metodu Türkçe'ye uygularsak, “sepet” resmi se hecesini, “kalem” resmi ka hecesini gösterecektir. Çivi yazısının gelişimini bu örneğe uygulamayı sürdürürsek, doğal olarak, zamanla bu resimler piktografik karakterlerini yitirecek, kalem resmi artık kalemlikten çıkıp, sadece ka sesi veren bir işarete dönüşecektir. Yalnız çivi yazısı sisteminin değil, bütün yazıların gelişiminde bu “fonetizasyon”, yani seslendirme aşaması görülmektedir. Hiyeroglif sistemde de bu aşama vardır; ancak orada resimlerin hiç değilse bir bölümü resim özelliklerini korurlar. Hititler çivi yazısını, semitik bir toplum olan Babillilerden alıp, kendi Hint-Avrupa kökenli dillerine uygulamışlardır; onlar da bu yazıyı, onu icat eden Asya kökenli Sümerlerden almışlardır. Anadolu'nun güney-doğusunda ve Kuzey Mezopotamya'da yerleşik olan ve dilleri bugünkü Çeçen, Inguş, Dağıstan dilleri gibi, Doğu Kafkas dilleri ile akraba olan Hurriler de, çivi yazısını dillerine uygulamışlar ve hatta bazı hece işaretlerine ekler yaparak, dillerinin fonetik gereksinimlerine cevap vermeye çalışmışlardır. Hititlerle aynı etnik kökenden, yani Hint-Avrupalı olan ve Anadolu'nun batı ve güneyinde yerleşik Luviler' in dili de yine bu yazıyla yazılmıştır. Hititler, çivi yazısını kendi dillerine uyguladıkları gibi, kendilerinden önce Anadolu'da yaşayan, ülkelerine adlarını veren Hattiler' in, Hitit İmparatorluğu zamanında işlerliğini yitirdiği ve ölmeye yüz tuttuğu varsayılan ve de günümüzdeki Batı Kafkas dillerinden Gürcüce ile akraba olduğu anlaşılan, Hatti dilini de çivi yazısı ile kayda geçirmişlerdir. Anadolu dışında, Kuzey Suriye'de yaşayan Batı Semitik kökenli insanlar da, yine çivi yazısı kullanmışlardır. Böylece çivi yazısı, farklı dil ailelerine mensup değişik dillere uygulanan uluslar arası bir sistem haline gelmiştir. Bu arada Kuzey Suriye'deki Ugarit kentinde ilgi çekici bir gelişme olmuş, burada yaşayan Fenikeliler' in öncüsü Batı Sami toplumu, yüzlerce işareti olan hece sistemli (*syllabik*) çivi yazısını biçimsel bakımdan köken alan, fakat sadece 27 ünsüz (konsonant) ve üç ünlü (vokal) işaretinden oluşan, yarı alfabetik bir yazı yaratmışlar ve bu sistemle pek çok belge kaleme almışlardır¹⁶⁹.

Hitit çivi yazısı konusunda da yazının çözümlenmesi değil, dilin yorumlanması söz konusuydu, bu nedenle bu dil için de, “çözümleme” teriminin

¹⁶⁸ DİNÇOL/ DİNÇOL, “Boğazköy'den Karatepe' ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi”, **Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar**, İstanbul, 2001, s. 26

¹⁶⁹ DİNÇOL/ DİNÇOL, a.g.e., s.27

kullanılmasından sakınmak ve daha doğru bir şekilde “yorumlama” dan bahsetmek gerekir. Dolayısıyla, çivi yazısı incelemeleri yapan araştırmacılar, bugün Avrupalıların büyük bir kısmının Çince ve Japonca bir metne gösterdikleri tepkiden ziyade, Latin harflerini kullanan, okunabilir ama kendilerince anlaşılmaz görünen Macarca, Fince veya Türkçe bir metne gösterdikleri tepkiye benzer bir şekilde Hititçe metinlerin karşısında duruyorlardı.

Binlerce yıldan beridir kaybolmuş olan bu dilin birkaç yıl içerisinde yeniden anlaşılması nasıl mümkün olmuştur? İlk dönemlerde, Hitit ve Akad dillerinde yazılmış çift dilli yazıtlar yoktu; ancak, daha sonra bunlardan bazıları ele geçmiş ve yalnızca daha önceden bilinen birtakım kelimeler hakkında yapılan birtakım yorumları doğrulamaya yaramışlardır. Daha Babilliler zamanından bilinen Sümerce-Akadca sözcük listelerine ait belgelerin benzerleri Boğazköy arşivinde de bulunmuştur. Hititler bunların bir kolonuna kendi dillerini ilave etmişlerdir, ancak fragmanter oluşları nedeniyle, daha işin başında, büyük ümitler beslenmemesine yol açmışlardır. Bu ümitlerin yalnızca bir bölümü gerçekleştirilebilmiştir, çünkü burada bulunmuş olan sözcükler yalnızca, metinlerde nadir olarak kullanılmış olan kelimelere açıklık getiriyordu. Yaygın kullanımı olan ve özellikle bir dilin birinci derecede anlaşılmasına katkıda bulunacak gerekli kelimeleri ise çoğunlukla bünyesinde barındırmıyordu¹⁷⁰. Sonuç olarak, Hitit gramer kuralları hakkında sözlüklerden oldukça az şey öğrendik.

Böylece ilk çalışmalar, aralarında bir bağ bulunabileceği düşüncesiyle Hititçe metinlerin bütünleştirilmesi araştırmalarına ayrılmıştı. Şimdi de bunları yorumlayabilmek için en güvenli yollardan bir tanesi, Hititçenin kendine özgü ideografik yazım şekliydi. Babilliler ve Asurlular kendi dillerini kısmen fonetik, kısmen herhangi bir fonetik tanımlayıcısı olmayan ideogramlarla ve kısmen de karışık bir şekilde, yani kelimenin ana fikrini bir ideogramla gösterip bunun arkasına fonetik çekim ekleri ilave ederek yazıyorlardı. Hititler de bu yolu benimsemiş ve bunlara Hititçe bir metinde yazılışları fonetik olarak görünen Akadca kelimeleri de karıştırma özelliğini ilave etmişlerdi. Bu kelimelerin Akadca mı yoksa Hititçe mi telaffuz edildikleri hala bilinmemektedir. Ne olursa olsun, Hititçe bir metin, üç ayrı dilden elemanlar içermektedir: kısmen Hititçe (veya bazen de Akadca) çekim ekleri almış Sümerce ideogramlar, Akadca kelime ve kelime parçacıkları ve son olarak da fonetik olarak yazılmış Hititçe kelimeler. Daha fazla açıklık kazandırmak için Hitit

¹⁷⁰ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.93

yasalarının 11. Paragrafının bir çeviri ve transkripsiyonunu verelim. Burada küçük harfler fonetik olarak yazılmış Hititçe kelime ve kelime parçacıklarını, düz büyük harfler Sümerce ideogramları, eğik büyük harfler de Akadca kelime ve kelime parçacıklarını göstermektedir ¹⁷¹.

tak-ku LU.ULU(LU) *EL.LUM QA.AZ.ZU* na-as-ma GİR-SU ku-is-ki tu-wa-ar-ni-iz-zi nu-us-se 20 GİN KUBABBAR pa-a-i

“Eğer bir kimse hür bir adamın kolunu veya bacağına kırarsa (ceza olarak) ona 20 şekel gümüş versin / verir ”. Burada, “adam, erkek, insan” ifadesini gösteren kelime Sümerce LU.ULU(LU) ideogramıyla yazılmıştır ve bu nedenle, sonuna cümle yapısı bakımından gerekli olan Hititçe akuzatif –an eki fonetik olarak ilave edilmemiştir. “Hür” kelimesi Akadca *EL.LUM* olarak yazılmıştır; gene aynı şekilde “onun eli” ifadesi de Akadca *QA.AZ.ZU* olarak yazılmıştır. “Onun ayağı” GİR.SU ifadesinde ise “ayak” kelimesi Sümerce GİR ideogramıyla gösterilmiş ve buna Akadca aidiyet bildiren üçüncü tekil şahıs eki –SU “onun” ilave edilmiştir. 20 GİN.KUBABBAR “20 şekel gümüş” değerindeki cezalandırma, tamamen Sümerce yazılmıştır. takku “eğer”, tasma “veya”, kuiski “herhangi bir kimse veya birisi”, tuwarnizzi “kırar”, nusse “o zaman ona” ve pai “versin / verir” kelimeleri fonetik olarak Hititçe yazılmışlardır.

Hitit yasalarında olduğu gibi, içine bu türden pek çok örneğin bulunduğu metinlerin bazılarında, bazen, Hititçe fonetik olarak yazılmış bir kelimenin daha sonra gene aynı metnin ilerleyen satırlarında anlamı bilinen bir ideogramla yazılmış olduğu görülmektedir. Böylece anlamı bilinen ideogram aracılığıyla kelimenin Hititçe karşılığını öğrenmek mümkün olabilmektedir¹⁷². Örneğin, yasaların 15. Paragrafı şöyledir:

tak-ku LU.ULU(LU)-as EL.LAM is-ta-ma-na-as-sa-an ku-is-ki is-kal-la-a-ri
12 GİN KUBABBAR pa-a-i

Başka bir örnekte ise istamanaassan fonetik yazılışı yerine, GESTU-an “kulak” ideogramı kullanılmıştır. İdeogram aracılığıyla elde edilen anlama bakarak metnin çevirisi şu şekilde yapılabilmektedir: “Eğer birisi hür bir adamın kulağını keserse, 12

¹⁷¹ J. KLINGER, a.g.e. , s.398

¹⁷² Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.95

şekel gümüş verir” . Yasa maddelerinde olumsuzluk bildiren sözcük Akadca U.UL olarak yazılmış olmakla birlikte, Hititçe na-at-ta ile de gösterilmiştir.

Bazen de ideogramlar ve Akadca kelimeler bir cümle içinde o kadar sık kullanılmıştır ki bütün cümlenin anlamının bu yazılışlardan çıkarılması gerekir. Kelimelerin anlamları ve gramer işlevleri bu yazılışların arasına konulmuş Hititçe elemanlardan anlaşılmaktadır. Bu tür bir örnek, dini bir bayram metninde görülmektedir:

2 DUMU E.GAL A.NA LUGAL SAL.LUGAL ME.E QA.TI pi-e-da-an-zi
LUGAL SAL.LUGAL SU(MES)-SU.NU ar-ra-an-zi

“ Sarayın iki hizmetçisi kral ve kraliçeye elleri için su sunarlar, kral (ve) kraliçe ellerini yıkarlar”.

Burada DUMU E.GAL “saray hizmetçisi”, LUGAL “kral” ve SAL.LUGAL “kraliçe” ideogramları ve Akadca ANA “-e; -de (datif/lokatif hali bildiren bir prepozisyon)” ve ME.E QA.TI “eli için su” kelimeleri ve ayrıca ideogram- Akadca karışımı SU(MES)-SU.NU “onların (Akadca SU.NU) elleri (SU.MES)” yazılışları açıktır ve fonetik olarak yazılmış Hititçe pedanzi “sunarlar” ve arranzi “yıkarlar” fiillerinin yorumlanmasına yardım etmektedirler –her ikisi de-anzi eki ile yapılmış pres.pl. 3.zamanını göstermektedir¹⁷³.

Bir ideogram ve ona ilave edilmiş bir çekim ekiyle yapılmış yarı ideografik yazım yoluna gidilmesi, özellikle, hangi çekim ekinin bir isme veya bir fiile hangi işlevde ait olduğunu ortaya çıkarmak bakımından büyük bir olanak sağlamıştır. Örneğin LUGAL-us “kral”, LUGAL-un “kralı”, SAL.LUGAL-ri “kraliçenin” ve benzerlerindeki fonetik tamamlayıcılar, isim çekim ekleri alanına girmektedir; GUL-un (GUL-ahhun) “ben vurdum / çarptım”, DU-at “o yaptı” ve benzerlerinde ise, fiil çekim eklerini göstermektedir. İdeografik yazılışlar özellikle Hitit yasalarında işlenmiştir. Bunlar, “eğer birisi falanca bir şey yaparsa, onun bedelini ödesin / öder” türünden küçük küçük maddelere ayrılmışlardır. Bu nedenle yorumlanmaları nispeten daha kolaydır. Ayrıca bol miktarda ideogram kullanıldığı için içerikleri tam olarak anlaşılmıştır. Böylece Hrozny de Hititçe sözcükler ve Hitit grameri hakkındaki ilk düşüncelerini tam tamına bu Hitit yasalarından çıkarmıştır. Her şeyden evvel şu olgudan bahsetmeden geçemeyiz: eğer bu kadar sıkça kullanılan kelimelerin devamlı

¹⁷³ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.96

olarak ideografik bir şekilde gösterilmesi bize onların anlamlarını kolaylıkla öğrenme olanağı sağlıyorsa, o zaman, tesadüfi bir durum bize yardım etmediği sürece telaffuzlarını da bizden saklıyor demektir¹⁷⁴. Günümüz de bile hep ideogramlarla gösterildikleri için “oğul, erkek kardeş, kız kardeş, kadın, köpek, at” gibi Hint-Avrupa karşılaştırmalı dilbilimi için önem taşıyan kelimelerin telaffuzlarını bilmiyoruz.

Böylece nispeten kısa bir zamanda pek çok kelimenin anlamı ve “birleştirici yöntem”, yani bir cümleyi meydana getiren elemanlar arasındaki bağların mantıksal olarak incelenmesi aracılığıyla en önemli gramer kuralları ortaya çıkarılmıştır. Yalnızca birleştirici yöntemi kullandığı dönemlerde Hrozny, tartışma götürmeyen değerli sonuçlar elde etmiştir. Ama daha sonra, kelimeler arasındaki ses benzerliklerine dayanarak yorumlar yapan “kökene indirgeme” yöntemiyle Akadca alanında elde edilmiş başarılarından cesaret almış ve anlamı bilinmeyen Hititçe kelimeleri yorumlamak için diğer Hint-Avrupa dillerindeki kelime okunuşlarını bir araç olarak Hititçe’de de kullanmaya kalkışmıştır. Bu yöntemi nasıl kolaylıkla kendi araştırmalarına uygulayabileceği aşağıdaki cümlelerle açıklık kazanmaktadır:

nu NİNDA-an e-iz-za-at-te-ni wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni “şimdi ekmeği yiyiniz, suyu ise içiniz”.

Burada hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde NİNDA “ekmek” ideogramı ifade edilmiştir ve ekmeğin tümleciyle ilgili bir fiil düşünüldüğünde de “yemek yemek” yorumu akla gelmektedir. Tabii bu arada Hint-Avrupa etimolojisi de bu yorum için Yeni Yüksek Almanca’da *essen*, Latince’de *edere* v.b. gibi yardımlar sağlamıştır¹⁷⁵. Cümlelerin –ma “ama ise” partikeliyle başlayan ikinci yarısı için Hrozny, Eski Doğu dillerinin bilinen *parallelismus membrorum*’ unu hatırlayarak, cümleyi “suyu ise içiniz” şeklinde çevirmiştir; watar “su” kelimesinin German dillerindeki örneğine denk düşmesi, bu kez de kesin bir etimoloji burada da kendini hissettirmektedir. Ama kurulu bir düzen olmaksızın bu tür kazanımlar üzerinde ısrar etmek, bazen, hatalı eşitlemelere yol açan büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirmektedir. Bu durum Hrozny’ nin de başına sıkça gelmiştir. Böylece, Latince dare “vermek” ile ses uygunluğuna bakarak da- fiil kökünü “vermek” şeklinde yorumlamıştır, hal bu ki birleştirici yöntemle yapılan çalışmalar, anlamının tam da bunun karşıtı, yani “almak” fiili olduğunu belirlemiştir; appa “geri, geriye” kelimesini Grekçe apó kelimesi ile

¹⁷⁴ Gernot WILHELM, a.g.e. , s.412

¹⁷⁵ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.98

karşılaştırarak yanlış bir şekilde “öte ötede” anlamıyla yorumlamıştır. Aynı şekilde, piran “önde, önünde” kelimesini Grekçe perf “içine, içinde”, arkuwar “dua, rica” kelimesini Latince arcere “savunma”, son olarak da nawi “henüz değil” kelimesini Latince novum “yeni” kelimesi ile karşılaştırarak hatalı anlamlara ulaşmıştır.

Böylece Hrozny’ nin yürüttüğü çalışmalar, pek çok durumda oldukça iyi sonuçlara ulaşmış olsalar da, birtakım belirsizliklere yol açmıştır. Indogermanist F. Sommer, Hethitisches [Hitit Dili] (Leipzig, 1920; “Boghazköi Studien”, fasc.4) başlıklı kısa yazısında enerjik bir şekilde bu tür tehlikelere karşı uyarılarda bulunmamış ve bu alanda yapılan araştırmaları oldukça sıkı bir şekilde uygulanan birleştirici yöntemin yoluna çekmemiş olsaydı, genç Hititoloji yanlış bir yol üzerinde yürütülecekti. Bu yeni bilimin birkaç yıl içinde sıkı ve ihtiyatlı bir filoloji seviyesine yükselmesi Sommer’ in sayesinde olmuştur. Pek çok genç araştırmacı onun çizgisinden gitmiştir¹⁷⁶.

5.2. Hitit (Luwi) Hiyeroglif Yazısı

¹⁷⁶ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.100

Hiyeroglif yazısı Eski ve Orta Hitit Çağlarında resim ve hece yazısı haline gelmiştir. Bu çağlarda hiyeroglif yazısı daha çok mühürler üzerinde şahıs, meslek ve tanrı adlarının yazılışlarında görülmektedir¹⁷⁷. İmparatorluk Çağı'nda mühürlerden başka kaya anıtları ve taş anıtlar üzerinde de hiyeroglif yazısı kullanılmıştır.

Hiyeroglif yazısı herhalde üzerine bal mumu sürülmüş ağaç tabletler üzerine de yazılıyordu. Ağaç dayanıksız bir malzeme olduğu için bu tabletlerin hiç biri korunmamıştır. Ağaç tablet yazıcıları ve ağaç tabletler Orta Hitit Çağı'ndan itibaren çivi yazılı Hititçe metinlerde anılmaktadır. Güney Anadolu kıyılarındaki Uluburun deniz altı araştırmalarında bir batıkta bir ağaç tablet takımı bulunmuş ise de tabletin üzerindeki bal mumu tabakası korunmamış olduğundan söz konusu örnekte hangi yazı ya da dilin kullanıldığı bilinmemektedir. Taş anıtlar üzerindeki hiyeroglif metinlerinin sayıları İmparatorluk Çağı'nın son döneminde artmıştır.

Hititler devlet idaresi ile ilgili yazışmalarda, saray mensuplarının, aristokrasinin ve yüksek bürokrasinin gereksinimleri için çivi yazısını kullanmışlarsa da, halka hitap eden kaya anıtları ile taş anıtlarda yalnız hiyeroglif yazısı kullanmışlardır. Bu nedenle geniş halk kitlelerinin daha çok hiyeroglif yazısını öğrendiğini düşünebiliriz. Hititçe, "Neşaca" bir metnin hiyeroglifler ile yazıldığına dair elimizde hiçbir kanıt yoktur. Yalnız, Hititler' e ait kişi, tanrı ve meslek adları ya da unvanlar, mühürler, kaya anıtları ve taş anıtlar üzerine hiyeroglifler ile yazılmıştır.

Hiyeroglifler ile yazılı uzunca metinlerin Hiyeroglif-Luwicesi ile yazıldığı anlaşılmıştır. Kayseri'nin güneydoğusundaki Fraktin Anıtı'nın sağ kısmındaki kısa yazıt bile Kraliçe Putu-hepa için "tanrının sevgilisi Kazu(wa)na (=Kizzuwatna) ülkesinin kızı" ibaresinin Hiyeroglif-Luwicesi ile yazılması bu dilin geniş halk kitleleri tarafından kullanıldığının bir kanıtı olarak görülebilir.

Birçok hiyeroglif anıtı Boğazköy arşivleri keşfedilmeden çok önce, bulunduğu ve bu yazıtlar Hititler 'e mal edildiği halde çözüm çalışmaları çok yavaş yürümüştür. İngiliz bilim adamı Sayce iki yazılı ünlü "Tarkondemos" mührüne dayanarak "kral" ve "ülke" anlamına gelen önemli hiyerogliflerin anlamını bulmuştur. 1930'lu yıllarda birkaç bilim adamının öncülüğünde (Bossert, Hrozny, Forrer, Gelb, Meriggi) önemli atılımlar gerçekleşti. Bu bilim adamları birçok hiyeroglifin fonetik okunuşlarını

¹⁷⁷ Sedat ALP, a.g.e., s.6

buldular. 1933 yılından itibaren Boğazköy’de çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı bigraf kral mühürlerinin bulunması ve bunların H.G. Güterbock tarafından incelenerek yayınlanması yeni bir atılıma yol açtı¹⁷⁸.

1945 yılında Bossert ve çalışma arkadaşlarının Ceyhan Nehri üzerinde Karatepe’ de iki dilde, Hiyeroglif-Luwicesi ve Fenike dilinde yazılmış yazıtları keşfi, daha önce yapılan araştırmaların doğru yolda olduğunu göstermiştir. Daha sonra Kuzey Suriye Ras Şamra’ da (Ugarit) bulunan bigraf mühürler ile Orta Suriye Meskene’ de (Emar) bulunan bigraf mühürler hiyerogliflerin çözümüne yeni katkılarda bulunmuşlardır. Hititler’ in ve Luwililer’ in kullandıkları Eski Anadolu hiyeroglifleri 400 kadar işareten oluşmaktadır. Bunların bir kısmı ideogramlar, büyük çoğunluğu fonetik işaretlerdir. Fonetik işaretler ideogramların telaffuzundan ya da bunların kısaltmalarından doğmuştur¹⁷⁹.

Daha çok mühür, taş ve kayalardaki heykel yazısı olarak kullanılan Hitit hiyeroglifinden kalan fazla eser yoktur¹⁸⁰.

Gezginlerin ve bilginlerin dikkatini ilk kez Hitit ulusuna çeken yazılar, hiç de Boğazköy’ün çivi yazılı tabletleri değildi. Bunu sağlayan o garip hiyeroglifler olmuştu. Bu hiyerogliflere de en çok Karkamış’ ta daha seyrek olarak da Orta Suriye ve Orta Anadolu’da rastlanmıştır. Bunlara bakarak Sayce ve Wright o zamana kadar bilinmeyen kültür yaratmış bir ulusun varlığını ve Toroslar’ ın hem kuzey, hem de güney kesimlerinde yaşamış olduklarını öne sürmüşlerdi. Boğazköy tabletleri bulununca, üzerindeki yazılar okunur cinsten olduğu için araştırmalar – özellikle tarihçiler açısından- zorluğun az olduğu yana kaymış ve bilginler var güçleriyle çivi yazılı bu metinlere yüklenmişlerdi. Bunun yanı sıra birkaç araştırmacı, hiyerogliflerin esrarını çözme çabalarını yine de sürdürmekteydiler. Bu da eski Doğubiliminin en karanlık esrarıydı. Çünkü bu taşların üstündeki dil de bilinmiyordu, yazı da. Ancak durumun böyle oluşu, çekiciliğini de artırmaktaydı; zira Hititlerin bu hiyeroglifle dünyasal şeyleri değil kutsal şeyleri, güncel işleri değil önemli işleri yazdıkları besbelliydi. Hiyerogliflere tanrıların ve kralların yazısı olarak ayrıcalık tanımışlardı.

Hitit hiyerogliflerinin çözümlenmesi çalışmaları, Hititlerin keşfedilmesiyle

¹⁷⁸ Sedat ALP, a.g.e., s.8

¹⁷⁹ Sedat ALP, a.g.e., s.9

¹⁸⁰ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.92

başladı. Bu da çivi yazılı Hititçe'nin çözümlenmesinden yuvarlak hesap otuz yıl daha öncesini gösterir. Böyle olduğu halde ancak bugün, kesin sonuca yaklaşmak olanağı bulunabilmiştir¹⁸¹.

Bütün ömrünü Doğu dillerini incelemeye adanmış İngiliz bilgini Archibald Henry Sayce 1845'te doğdu. 1876'da 31 yaşındayken o zamana göre çok atakça bir tezi, Hama' dan İzmir'e kadar dağılmış hiyeroglif yazıtların bir Hitit imparatorluğunu doğruladı tezini ileri sürdü ve bu yazının çözümlenmesi için ilk hamleyi yaptı. Hayatı boyunca sürekli hep bu sorunla uğraştı ve bir kısmı kendi öğrencileri olan araştırmacıların uğraşlarını kimi zaman heyecanlanarak, kimi zaman keyiflenerek izledi; kimi zaman da bizzat katıldı. 1931'de, 86 yaşındayken konuyla ilgili son makalesini yazdı ve iki yıl sonra da öldü. Modern Hititbilimciler, çözümlenmelerin tarihine göz attıklarında, onun ilk çalışmalarını genellikle verimsiz olarak değerlendirirler. Friedrich bunları "zaman harcama" diye adlandırır. Gerçekte A.H. Sayce yalnız Hititleri ilk kez kültür yaratmış bir ulus olarak tanıtmakla kalmamış, onların hiyeroglif yazıtlarındaki bazı işaretleri kendine özgü yöntemiyle doğru çözümlenerek bu yolda ilk olumlu adımı atmıştır¹⁸².

Hiyerogliflerin çözümlenmesinde küçük bir eğri çizginin kelimeleri birbirinden ayırmakta kullanıldığının daha işin başında fark edilmesi böyle belirleyici bir rol oynamıştır. Böylece virgüle benzer bu küçük işaretin önceden doğru değerlendirilmesi, ilk kesin çözümlenme çalışmalarında en önemli hareket noktası oldu. Çünkü hiç ara vermeden uzayıp giden resim işaretleri, bu küçük çizgiler olmadan söz söz nasıl ayrılabilirdi? Grotofend, 150 yıl önce ilk çivi yazısı kopyasını eline aldığı anda kendisi için ilk ve en önemli sorun, okumak için bunu nasıl tutması gerektiği idi. Çünkü dört köşe bir tablette dört türlü okuma olanağı vardı. Bu son güçlük Hitit hiyeroglif yazıtlarında yoktu; çünkü hepsi ya kayalara, taşlara ya da heykeller üzerine yazılmıştı. Dolayısıyla bunları yazanların okuyacak olandan tepesi üstü durmasını istemeyeceği doğaldı. Hitit yazılarında görülen başka bir kolaylık da, okumaya nereden başlanacağını gösteren işaretin basit olması ve hemen fark edilmesiydi. Okunuş sistemi öküzen tarlayı sürerken izlediği yolun aynıydı. Buna bustrophedon deniyor. İlk satırda bu hiyeroglifi görünce başlangıç yerinin burası olduğunu anlamak

¹⁸¹ C.W. CERAM, Tanrıların Vatanı Anadolu, İstanbul, 1994, s.74

¹⁸² C.W. CERAM, a.g.e., s.75

güç olmasa gerek. Sonra da son satırın boş yerinin hangi yönde olduğunu araştırmaya sıra gelir¹⁸³.

Metnin başı ve sonu belli olunca satırların nasıl bir sıra izlediğini kestirmek olanağı kendiliğinden ortaya çıkar. Bu olanağı pekiştirmek için her satırda el, ayak, baş gibi resim işaretlere bakmak yeter. Çünkü bunlar satırdan satıra birbirinin aksi doğrultuda yer almaktadır; yani, birinde sola bakıyorlarsa bir alttakinde sağa bakmaktadırlar. Bilinmeyen bir yazının niteliği kestirilmek isteniyorsa, araştırmacı için bir olanak daha vardır, bu da işaretlerin sayılmasıdır. İlk bakışta çok basit bir iş gibi görünürse de, bu sayma şu bilgileri elde etmeyi sağlar: Birbirinden farklı işaretlerin sayısı 30'dan az olmayan bilinmeyen bir yazı, asla hece yazısı değildir. Çünkü 30 heceli bir dil yoktur; o halde burada bir harf yazısı söz konusu demektir. Buna karşılık yazıda 100'den fazla işaret görülüyorsa, karşımızda bir hece yazısı bulunduğunu söyleyebiliriz. İşaretlerin sayısı çok daha fazlaysa, o zaman da bunun bir söz yazısı olduğunu kabul etmemiz gerekir. “Hiçbir şeyden hiçbir şey çıkarılamaz” diyor Friedrich ve örnek olarak Paskalya Adası yazısı ile Mohenjo-Daro'daki İndus yazısını gösteriyor. Çünkü bu yazılarda az önce sözünü ettiğimiz cinsten hiçbir dayanak noktası yoktur. Üstelik bilinen yazılarla da herhangi bir bağlantı kurmak olanağı bulunamamıştır. Hitit hiyerogliflerinde ise, yukarıda birkaç örnekle açıklamaya çalıştığımız olanaklar daha işin başında fark edilmiş, yazının karakteri derinlemesine belirlenmiş ve iki çözümleyici neslinin kazandığı tecrübeye dayanılarak birkaç işareti hemen anlamak olanağı bulunmuştur¹⁸⁴.

18 Ağustos 1879'da Londra'daki Akademi'de Sayce, daha eseri ziyaret etmesinden birkaç hafta önce Karabel Anıtı'nı ve hiyerogliflerini Hitit Sanatı ve yazısı olarak duyurmuştu. 1888 yılında yazdığı Hititoloji alanındaki öncü kitabı *The Hittites: The Story of a Forgotten Empire*' da 1879 yazında söylediklerine dayanarak şunları yazmıştı : “Birden gerçeğin farkına vardım. Bu özel elbise, Kapadokya'daki, Karabel'deki ve Gavur Kalesi'ndeki heykellerin ayırt edici özelliklerini taşıyordu. Hepsi birbirinin aynıydı, hepsinde aynı özellikleri bulduk, aynı başlıklar, aynı ayakkabılar, aynı iç gömlekleri, tasarımda hep aynı kütesellik, hep aynı karakteristik duruş. Karabel'deki ve Kapadokya'daki kayalara işlenmiş figürler Hitit sanatının anıtları olmalı.” Sayce 1879 yılının Eylül ayında Karabel'e giderek kabartmanın kalıplarını

¹⁸³ C.W. CERAM, a.g.e., s.76

¹⁸⁴ C.W. CERAM, a.g.e., s.77

ve kopyalarını çıkardı. Cerablus-Karkamış' taki yeni bulgular ve kabartmanın İvriz yazıtıyla birleşmesi onu, Orta Suriye'den İç Anadolu'ya ve Fırat'tan Ege Denizi'ne kadar bulunan hiyeroglif yazıtlı bu anıtların aynı kategoriye ait olduklarını düşünmeye itti¹⁸⁵. Hepsini Hitit sanatının bir parçası olarak kabul etti ve Hititlerin Anadolu'nun bütününe yayıldığını düşünmeye başladı. Fikirlerini 6 Temmuz 1880'de "Society of Biblical Archaeology" de "Hitit Anıtları" üzerine verdiği ve TSBA VII, 1882'te yayımlanan yeni bir konferansta açıkladı : "Bundan böyle, bu yüzden, (...) Hama yerine Hitit koymalıyız artık." Yine de ağırlık noktası olarak hep Suriye'yi görüyordu, şöyle diyerek : "...iki güç merkezi vardı, biri Orontes 'deki Kadeş, öteki Fırat'taki Karkamış, yani bugünkü Cerablus..." Bu arada Boğazköy'e karşı da bütünüyle kayıtsız değildi, çünkü 1882 yılında Troya ve Mykenai' nin kaşifi Heinrich Schliemann'ı gidip orada araştırma yapması için ikna etmeye çalıştı, ama boşuna. Öte yandan Sayce, kabartmalarda temsil edilen kişilerin elleri üzerindeki işaretlerin, sözgelimi Yazılıkaya' dakilerin, simgeler olmadığını söz konusu kişilerin adlarını belirttiğini tahmin etti. Bunları daha iyi anlamlarını çözebilmek için gümüş bir mühre başvurdu, mührde iki ayrı lejand bulunuyordu, biri çivi yazısıyla öteki hiyeroglifle yazılmıştı ve Mordtmann bunları 1863 yılında yayınlamıştı. Sayce çivi yazısıyla yazılmış lejandı okudu : "Tarkudimme" adı çıktı, hemen bunun Güney Anadolu'da Kilikya prensi Tarkondemos olduğunu düşündü. Böylece nesne "Tarkondemos Mührü" adıyla anılmaya başlandı¹⁸⁶.

Böylece Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Hitit varlığı somutluk kazanmış ve artık Hititler' e ait ilk arkeolojik buluntulardan söz edilebilecek duruma gelinmişti. Pek çok bilim adamı bu konuyla ilgilenmeye başlamış ve masa başı çalışmalarlarıyla Hititler hakkındaki bilgileri bir araya getirme denemelerine girişmişlerdi. Bu konudaki ilk büyük derlemeler de çok kapsamlı bir hal almıştı: W. Wright' ın 1884 yılında yayımlanan eseri "The Empire of the Hittites" (Hitit imparatorluğu) 200 sayfalık bir çalışmaydı, bu kitapta A.H. Sayce' ın yazdığı bir bölümde hiyeroglif yazıtların ilk çözüm denemeleri yer almaktaydı¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Eric JEAN, Boğazköy'den Karatepe' ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi "Bir yeniden Doğuşun Tarihçesi : Hitit Uygarlığı", İstanbul, 2001, s.163

¹⁸⁶ Eric JEAN, a.g.e., s.164

¹⁸⁷ Jürgen SEEHER, "Hititler ve Hitit İmparatorluğu" Unutulmuş Bir Kültür Yeniden Canlanıyor, Bonn, 2002, s.392

Ege dünyası, Girit'te ortaya çıkan ve Orta Minos II evresine, yani M.Ö 2000–1900 arasına tarihlenen Hiyeroglif A olarak nitelenen, özellikle mühürler üzerinde bulunan resim yazısı ile tarihi çağlara geçmiştir. Girit hiyeroglif yazısının Mısır hiyerogliflerinden esinlenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Mısır ve Girit arasında çok eski dönemlerde başladığı sanılan güçlü ilişkiler olduğu sanılmaktadır. Mısır'da 18. Sülale Dönemine tarihlenen, asillere ait mezar odalarının duvar resimleri üzerinde, Mısır dilinde *keftiu* denen Giritli insanlar tasvir edilmiştir¹⁸⁸. Girit saraylarındaki duvar resimlerinde de Afrika'dan getirilmiş maymunlar görülmektedir. Sadece bu iki örnekten bile, Ege Dünyası ile Mısır ve Kuzey Suriye limanları arasında ticari ve kültürel alışverişin canlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Mısır'dan yazı konusunda etkiler gelmiş olduğunu varsayabiliriz. Bu yazıya ait belgeler sayıca az ve oldukça kısa lejandlardan ibaret olduklarından taşıdıkları dil hakkında kesin bir şey söylenemez. Hiyeroglif A önce Hiyeroglif B' ye sonra da Linear A' ya evrimleşmiştir. Bu yazının Anadolu'da Hititçe ile birlikte konuşulmuş olan Luvi dili ve onun I. bin yıldaki devamı olan Likya dilini yansıttığı yeni araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Bu sonuca dayanarak Hiyeroglif A ve B' nin de yine Luvi diline uygulanan yazı sistemleri olduğunu ileri sürebiliriz¹⁸⁹.

Bugün de bildiğimiz üzere, Hitit hiyeroglif yazısı sahip olduğu içyapı itibarıyla, Mısır hiyeroglifleri ve Babil çivi yazısında olduğu gibi üç unsurdan, yani ideogramlar, fonetik işaretler ve bazen kelimenin önüne bazen de arkasına konulan determinatiflerden oluşmaktadır. Mısır yazısından farkı, çivi yazısında da olduğu gibi fonetik hece bileşkelerinden meydana gelmesidir. Kelimeler sıkça, ama ne yazık ki düzensiz olarak, IC “krampon” işaretiyle bölünmüşlerdir¹⁹⁰. İdeogramlar, yapılarındaki şıklık ve zariflikten dolayı, seyrek olarak ve kelimenin başında kullanılmışlardır. Kursif ve yapılışı daha basit işaretlere genellikle bu tür ideogramlardan sonra, özellikle kelimelerin ikinci yarısında rastlanmaktadır: Bunlarda fonetik hece unsurları aranabilir. İdeografik işaretler görüntüleri dolayısıyla daha kolay anlaşıldıkları için, bunların arkasına konan işaretlerden kelimenin anlamı, verbal veya nominal çekim ekleri ve gramer işlevleri hakkında birtakım bilgileri vermeleri beklenebilir. Her şeye rağmen, Hitit hiyerogliflerinde olağanüstü bir stilleşme vardır. Bu özelliğinden dolayı, işaretlerin şekilleri çoğu kez anlaşılmasız bir nitelik kazanmıştır.

¹⁸⁸ DİNÇOL/DİNÇOL, a.g.e., s.21

¹⁸⁹ DİNÇOL/DİNÇOL, a.g.e., s.22

¹⁹⁰ Gernot WILHELM, a.g.e. , s.412

Görünüm bakımından bu denli belirsiz bir ideogramla gösterilmiş olan tanrı adları determinatifi, kullanımı bakımından çivi yazısındakine eşittir. Kargamış aile kabartmalarında on kişi, adlarıyla birlikte tasvir edilmişlerdir. Burada her ismin önünde,

Babil çivi yazısında erkek şahıs adlarının önüne konulan dikey çivi işarete benzeyen şahıs adları determinatifi dikey bir çubuk şeklinde bulunmaktadır ve bu işaretin Babil çivi yazısından kopya edilmiş olduğu sanılmaktadır¹⁹¹.

Yazı yönünün iki şekilde olduğu görülmektedir : Birincisinde kitabelerin başına konulmuş olan şahıs kendini gösterir ve “ben-im” anlamına gelmektedir. İkincisinde ise, birtakım kitabelerin sonunda yazısız olarak bırakılmış boşluktan anlaşılmaktadır. Ayrıca, Mısır yazısında olduğu gibi, bütün insan ve hayvan başlarının satır başına doğru baktığını, ellerin satır başına doğru gerilmiş olduğunu ve ayakların da o yöne doğru hareket ettiğini belirtmek gerekir. Buradan yazı yönünün bustrophedon şeklinde satırdan satıra değiştiği sonucuna varılmaktadır. Bustrophedon Grekçe bir kelimedir ve öküzlerin tarlada sürüm yaparken izlemiş oldukları yolu belirtmektedir.

Hece işaretlerinin fonetik değerlerinin yorumlanması özel birtakım güçlükler çıkarmıştır. İlk araştırmacılar için bu tür değerlerin saptanmasına yarayacak çift dilli yazıtlar mevcut değildi: Yalnızca Tarkummuwa ve Indillimma' nın hiyeroglif ve çivi yazılı iki mührü bulunuyordu. Bunların çivi yazılı kısmında değişik belirsizlikler bulunması yüzünden, konuyu aydınlatacak yerde, daha fazla hata yapılmasına sebep olabilecek bir durum söz konusuydu. Bu nedenle araştırmacılar başka araştırma noktaları bulmak zorundaydılar¹⁹².

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi yeni keşiflerin yapılmasının önüne geçtiği gibi, İngiliz araştırmacıların Boğazköy arşivlerini içeren büyük bir belge yığını üzerinde uğraşan Alman meslektaşlarıyla olan ilişkilerini de kasti. Hitit çivi yazısının grameri üzerine ilk çalışma ve Hitit metinlerinin tıpkı basımlarının ilk yayımı savaş yıllarında Almanya'da gerçekleşti. Savaştan sonra tekrar temas kurulduğunda, Almanya'da konu hakkında İngiliz araştırmacıların hiç katkısının bulunmadığı önemli bir literatür oluşturulmuş olduğu görüldü. Öte yandan British

¹⁹¹ J. KLINGER, a.g.e. , s.398

¹⁹² Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.117

Museum 1911–1914 yılları arasında, D. G. Hogarth' ın başkanlığında C.L (Sir Leonard) Wooley ve T.E. Lawrence' ın Karkamış'a yaptığı ikinci keşif seferinden elde ettiği birçok taş anıt ve hiyeroglifli yazıtla zenginleşmişti. Böylece, bir taraftan Alman Hititoloji bilimi kendini çivi yazılı tabletlerin çözülmesine adarken, diğer taraftan da meraklı bir grup İngiliz araştırmacı Hitit sanatının incelenmesi ve hiyeroglifli yazıtların deşifre edilmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Sayce, Cowley ve Campell Thompson deşifre etme girişimlerini yayımladılar. Fakat bu esasen çok zor bir işti ve sonuçta gayretleri boşa gitti. Önemli olan iki dilli tek metin, gümüş bir tabaka üzerine iki dilde yazılmış olan “Tarkondemos'un Yöneticisi” mührüydü. Aslında bu levha, 1880'de Sayce'ın hakkında bir makale yazdığı yarım küre şeklinde bir mührü aitti. Mühür üzerinde sadece on çivi yazısı ile altı adet hiyeroglif işaret bulunmaktaydı ve çivi yazılı kısım yoruma açıktı. Deşifre ederken izlenebilecek en iyi yöntem, dönemin Asur yazıtları sayesinde bilinen yer ve kişi isimlerini saptamaktır. Buradan yola çıkarak birbirinden bağımsız olarak çalışan beş araştırmacı – Bossert (Alman), Forrer (İsviçreli), Gelb (Amerikalı), Hrozný (Çek) ve Meriggi (İtalyan)- işaretlerin büyük bir kısmının fonetik kullanım ve dilin genel yapısını belirleme açısından sahip oldukları değerler üzerinde önemli ölçüde ortak bir karara vardılar. Fakat sayısız ideogramın anlaşılmasını sağlayan tek ipucu, 1947'de Karatepe'de keşfedilen iki dilli uzunca bir yazıt oldu ve deşifre tekniğinin, sadece çok fazla arkaik olan yazıtların okunamadığı bugünkü seviyesine ulaşmasına ön ayak oldu¹⁹³.

Ama hiç şüphesiz, Eski Doğu' nun diğer yazıtlarında da olduğu gibi, kralların yazıtların başına adlarını ve unvanlarını yazdırmış olabilecekleri ve kendilerini o ülkenin veya o kentin kralı olarak niteleyebilecekleri olgusunu daha kesin bir başlangıç noktası olarak kabul etmek gerekiyordu. Sayce, Tarkummuwa' nın çift dilli mühründen yola çıkarak “kral” ve “kent” ideogramlarını yorumlamıştır. Bu çıkarımlar, diğer yazıtları çözümlenmek için şu şekilde yardımcı olmuşlardı : “Ben X ülkesinin (veya kentinin) kralı I'im (I: fonetik olarak yazılmış isim)”. Örneğin, Kargamış' taki pek çok yazıtta ülke veya kent adının geçmesinin beklendiği yerlerde gerçekten de kent veya ülke adlarına rastlanmıştır. Bu kent ve ülke adlarına ayrıca determinatifler de eklenmiştir. Dolayısıyla, buradaki işaret grupları arasında Kargamış yer adının da bulunduğu öne sürülebilirdi. Tyana (Hitit çivi yazısında Tu-wa-nu-wa), Maraş (Hitit çivi yazısında Gur-gu-ma) ve Hamat' ta bulunmuş olan yazıtlarda aynı

¹⁹³ O.R. GURNEY, a.g.e., s.21

işaret grupları yer almaktaydı. Burada durumu destekleyecek örnekleri seçtim: Tuwanuwa' da iki tane wa, Gurguma' da iki tane gu (ama bunlardan bir tanesi r ile), Tu-wa-nu-wa ve A-ma-tu kelimelerinde iki tane tu ve A-ma-tu ve Gu-r-gu-ma kelimelerinde de iki tane ma hecesi yer almaktadır. Bu kapsamda, Champollion' un işine yaradığı türden herhangi bir çift dilli yazıt ve Grotfend' in elinin altında bulunan türden bir krali soy ağacı olmaksızın, oldukça ikna edici kanıtlarla yer adları ve bunun sonucu olarak da hece işaretleri saptanabilmiştir.

Hitit hükümdar isimleri, Grotfend' in Persler için tespit etmiş olduğu kadar sık aralıklarla ortaya çıkmamaktadır. Ama Asur kralları, Kuzey Suriye ile yazışmalarında bu bölgenin krallarından bazılarının adlarını kayda geçirmişlerdir. Bu krallardan herhangi birinin yaşamış olduğu dönemin tespit edilmesiyle birlikte ve arkeolojinin de yardımıyla, bir hiyeroglif yazıtının o kentin tarihi içindeki zaman dilimi saptanabilir. Bu tür bir saptamayla belli durumlarda hiyeroglif ve çivi yazılı kral adlarının okunmasına ulaşabilme olasılığı da belirginlik kazanmış olabilir. Yazıtlarda, Gurgumalı Mu-wa-at-li, Hamatlı Ur-hi-li-nu ve Tuwanuvalı Wa-r-pa-la-wa adları bu şekilde bulunmuştur¹⁹⁴.

Daha birtakım çözümlene olasılıkları üzerinde dururken bizzat çözümlene işleminin kendisine giriş yaptım ve ister istemez araştırmaların ulaştığı oldukları sonuçların bir bölümüne iştirak ettim. Doğrusu bu tür sonuçlar o kadar da kolay elde edilmemişlerdir. Araştırmaların süreci oldukça karmaşık ve karşıt görüşlerle doludur ve özellikle ilk araştırmacılar gereken önseziyle hareket etmemişlerdir. Tabii ki, bugün olduğundan çok daha az sayıda yazıtla çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle bu yazıtların yorumlanması oldukça zahmetli çalışmaların ve bir sürü belirsizliğin arasında elde edilmiştir. Hatta 60 yıl boyunca, yani 1870'ten 1930'a kadar geçen zamanda her şeyin şüphe ve belirsizlikler içinde kalmış olduğu da söylenebilir. Ayaklarını sağlam topraklara koymuş olan bizler için bu umut ve hayal kırıklığı dolu olaylara geri dönmek pek doğru bir davranış sayılmaz¹⁹⁵.

İlk araştırmacı Sayce' e, “kral”, “kent”, “ülke” ve “tanrı” gibi ideogramların ve s nominatif ve n akuzatif eklerinin tanınmasını borçluyuz. Ayrıca doğru bir şekilde, “tanrı” kelimesini bildirmek için kullanılan işaretin aynı zamanda tanrı adlarının başına konulan determinatif olduğunu ortaya konmuştur; bununla, tanrılarla ilgili

¹⁹⁴ C.W. CERAM, a.g.e. , s.79

¹⁹⁵ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.120

bütün yazılışların aynı işaretle başladıkları olgusu ortaya çıkmaktadır. Bu doğru yorumlar, düşsel ve hatalı okuma ve yorumlama denizinde batarak kaybolmuştur. Menant da, yazıtların başında yer alan ve kendini gösteren şahıs tasvirinin “ben” anlamına geldiğini ve Mısır hiyerogliflerindeki tasvirle bir benzerliğinin bulunduğunu öne sürmüştür. Ayrıca yazıtların ilk satırlarında Eski Doğu dünyasının diğer pek çok yazıtında olduğu gibi, “ben I.I’(yim)” ifadesinin yer aldığını tespit etmiştir.

Araştırmaların ilk döneminde en yaygın ama en fazla emek isteyen ve en fazla tartışma konusu olan yorumlama girişimi, 1894’te Jensen tarafından ortaya konulmuştur. Kargamış adını okuması doğrudu, ama bu okumadan yola çıkarak pek çok işaretin fonetik değerini saptaması oldukça keyfiydi ve bu yaklaşımı kendinden sonra çok az kişi tarafından izlenmiştir: Nedeni anlaşılabilir bir biçimde, bu fonetik değerleri kısmen tek tek konsonant ve vokal, kısmen belirgin ve bölünemez heceler, kısmen de daha karmaşık ses ve ideogram dizileri olarak kabul etmiştir; bu arada onun hiyeroglif yazıtların dilinin Ermenice olduğu görüşünden söz etmemek daha iyi olacaktır¹⁹⁶. Bu ve benzer nedenlerle Jensen’ in çalışmaları yalnızca çözümlemeye karşılaşılan güvensizliklerin odak noktası olmaya yaramıştır. Çözümlemenin sağlam esaslara dayandığı bu günlerde onun 1894’teki girişimlerini ve yazıtların yalnızca ideogramlarla gösterilmiş kral unvanlarından oluştuğu görüşünü bir kenara koyabiliriz. Yalnızca tarihi verilerden yoksun oldukları için değil, şahıs ve yer adlarının okunuşlarını dahi doğru bir şekilde yansıtmadıkları için bu çalışmaları bir kenara bırakabiliriz. Jensen’ in çözümleme girişimi ile büyük bir enerji birikimi ne yazık ki yararsız bir şekilde boşa harcanmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yazıtları çözümlemeye kalkışan Thompson, Cowley ve Carl Frank dahi tatmin edici herhangi bir sonuca ulaşamamışlardır.

Daha iyi sonuçlara 1930’lara doğru Meriggi, Gelb, Forrer ve Bossert’ in araştırmalarıyla ulaşılmıştır. İtalyan Meriggi “oğul” anlamına gelen ideogramı ve dolayısıyla da kral adlarının okunmasında çok fayda sağlayan soy ağacını saptamayı başarmıştır. Gelb, “yapmak” anlamına gelen fiili tespit etmiştir. Fiilin –aia şeklindeki tam okunuşu, bu hiyeroglif yazılı dilin Luwice ile sınıflandırılması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Forrer tarafından bir lanetleme formülünün tanınmış olması, dönemin oluşumunu çözümlenmek bakımından esaslı olmuştur. Bossert ise, Kral

¹⁹⁶ Gernot WILHELM, a.g.e. , s.412

Warpalawa ve Tanrıça Kupapa adlarını doğru bir şekilde okuma yöntemini bulmuştur¹⁹⁷. Burada adı geçmiş olan bütün araştırmacılar, şahıs ve yer adlarından faydalanmışlardır. Ayrıca, Hitit çivi yazılı belgelerin çözümlenmesi sırasında ilk şanslı araştırmacı olarak tanıdığımız ve 1932’de de Hitit hiyeroglif yazısı incelemelerine girişmiş olan Hrozny’ nin bağımsız olarak yapmış olduğu katkıları tanımlamak da yorucudur.

1933’ten 1937’ye kadar geçen zaman içinde, Boğazköy’de bulunmuş olan hiyeroglif ve çivi yazılı mühürler artış göstermiş ve araştırmacılar bunlardan Hitit büyük krallarının çoğunun adlarının Hitit hiyerogliflerindeki yazılışlarını öğrenmeye çalışmışlardır.

Doğrusu, bunlardan çok büyük bir kısmı ideografik olarak yazılmıştır. Yalnızca Mu-ta-li=Mu(wa)ttali hece olarak yazılmıştır. Ama en azından Kraliçe Putuhepa ve Tanuhepa’ nın adları gene aynı şekilde hece olarak yazılmış ve bunlar diğer hece işaretlerinin de tanınmasına yardım etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde ise, Yazılıkaya’ daki Hitit kaya mabedinin Baştanrıçası D Ha-ba-tu (= Hitit çivi yazısında D He-bat) adının okunmasına yardımcı olmuşlardır.

Böylece –konuyu kapatmak bakımından- İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesine kadar olan dönemde, hece işaretlerinin önemli bir bölümünün okunuşu belirsizdi veya en azından belli bir olasılık taşıyordu. Hiyeroglif yazılı Hititçenin çekim ekleri konusunda, daha yakın zamanlarda bulunmuş, uzun sayılabilecek yazıtlar sayesinde yeterince açık bir fikir edinilebilmiştir. Sözlük yapısı hakkındaki incelemeler ise hala birtakım belirsizliklerle doludur. Bunun da nedeni, Hitit hiyeroglif yazılı kitabi metinlerin sayıca çok fazla miktarlarda olmaması ve bunların konu bakımından farklılık göstermesidir. Bu nedenle Meriggi ve Hrozny’ nin çevirileri doğal olarak ihtiyatla karşılanmış ve özellikle Hrozny’ nin çevirileri konusunda sorgulanacak pek çok nokta ortaya çıkmıştır. Dilin Hint-Avrupa özelliği ise bu noktaya kadar yapılan çalışmalarla güç bela tanınabilmiştir¹⁹⁸.

1947 sonbaharında büyük ilgi uyandıran önemli bir gelişme olmuştur: Bossert Doğu Kilikya’ daki Karatepe’ de (Kadirli, Adana; ç.n.), kısa zamanda çift dilli oldukları anlaşılan, bir kısmı Fenike dilinde bir kısmı da Hitit hiyeroglif yazısında yazılmış ve M.Ö. VIII. yüzyılın sonuna tarihlenen oldukça uzun metinler bulmuştur. Bu yazıtların hemen hemen tam olarak korunabilmiş yaklaşık 60 satır uzunluğundaki

¹⁹⁷ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.122

¹⁹⁸ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.124

Fenikece kısmı daha o dönemlerde tam olarak yayımlanmıştır. Oldukça boşlukları bulunan Hitit hiyeroglif yazılı metin ise, kısmen ve parçalar halinde Bossert tarafından asıl redaksiyonuyla değil, şematize edilmiş kopyalarıyla yayımlanmıştır. Bu yayın yoluna gitmesi, işaretler dizisi hakkında birtakım belirsizliklerin doğmasına neden olmuştur ve hala işaretler dizisiyle ilgili olarak tam bir yargıya varmak mümkün değildir. Her şeyden önce, bu yeni yazıtlarla birlikte çift dilli yazıtların önemi artmıştır. 1930'dan 1940'a kadar olan sürede yukarıda adı verilmiş olan araştırmacılar tarafından tespit edilmiş gramer özelliklerinin ve okuma değerlerinin yapısal olarak, birleştirici yöntem aracılığıyla kesin bir şekilde elde edildiğini ve Karatepe yazıtlarında okunabilen kelimelerin anlamlarının büyük bir kısmının da, bu yazıtların bulunmasından önce saptanmış olan anlamlara uygun düştüğünü büyük bir memnuniyetle görmekteyiz¹⁹⁹. Böylece Hitit hiyeroglif yazısının çözümlenme aşamalarının başında çift dilli bir yazıtın yer almadığı bir durumla karşılaşmaktayız. Elbette, sözü edilen durum, varılmış bir karara kabul onayı vermek gibidir. Dolayısıyla, bu amaca hizmet etmiş olan Rosetta taşıyla karşılaştırılmaz.

Haklı bir gerekçeyle yalnızca belli bir sonuçtan söz ettim. O kadar da basit gözükmeyen bu yazı için araştırmaların tam bir sonuca varması çok fazla zaman almayacaktır. Aslında, Hitit hiyeroglif yazısındaki hece işaretlerinin pek çok varyantla kullanılmış olduğunu yalnızca Karatepe yazıtlarında büyük bir açıklıkla görmekteyiz. Okuma girişimlerinin kesin sonuçlara ulaştıklarını söylemeden önce, bu hece işaretlerinin bire bir tespit edilmesi gerekir. Bu yazıda kullanılmış olan pek çok ideogramdan doğal olarak yalnızca küçük bir bölümü Karatepe yazıtlarında geçmektedir. Bunların da anlamları Fenikece çevirileri üzerinden açıklık kazanmıştır. Ayrıca, Hitit hiyeroglif diline ilişkin bir sözlük dahi, Karatepe yazıtlarının katkılarına rağmen, şimdiye değin gerektiği kadar genişlemiş değildir. Karşılaştırmalı filoloji bakımından da, hiyeroglif yazılı dilin Hint-Avrupa özellikleri taşımasının ve Luwice ile yakın bağları bulunmasının artık bilinebilir olması önemlidir. Böylece Karatepe yazıtları, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce tamamlanmış olan araştırmalara kesinlik kazandırmakla kalmamış, bazı hususlarda, yazı ve dille ilgili sorunların kısa bir sürede çözüme kavuşabileceği umidini veren yeni bir başlangıcı da beraberinde getirmiştir²⁰⁰.

¹⁹⁹ C.W. CERAM, a.g.e. , s.77

²⁰⁰ Johannes FRIEDRICH, a.g.e., s.127

İKİNCİ BÖLÜM

Vesikaların Değerlendirilmesi

1. Tarımla İlgili Vesikalar

Kültepe tabletlerinden, İ.Ö. 2.binyılın başlarında, Anadolu halkının sosyo-ekonomik yaşantısı hakkında çok ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Karum ve Kültepe kazılarında bulunan yanmış tahıl taneleri, el değirmenleri, tahıl depolamaya yarayan büyük küpler ve taş ambarlar da, bu dönemde tarımın çok gelişmiş olduğunu göstermektedir²⁰¹.

Hitit Çağı'nda bir Anadolu kentinin planını, 1953 yılından beri başkanlığım altında yürütülen Konya-Karahöyük kazılarında üstten birinci katta genişliğine inceleyebildik²⁰². Karahöyük' ün oldukça düzenli bir kent planına sahip olduğu anlaşılıyor. Odalarda sık sık duvar önünde ve köşelerde sekilere rastlanmaktadır. Evlerin demirbaş eşyası arasında daha çok zahire ambarı olan küpler dikkati çekmektedir. Küpler çoğunlukla duvar kenarlarına dizilmiş olarak ele geçmiştir. Küplerin karınlarının, buldukları odaların kapılarından daha geniş oldukları gözlemlenmektedir. Bu nedenle evlerin duvarları inşa edilmeden önce küplerin yerlerine yerleştirilmiş olması gerekiyor²⁰³.

Evlerin ısınma, yemek ve ekmek pişirme gereksinimlerini çeşitli biçimlerdeki ocaklar ve fırınlar karşılıyordu. Kazılarda ocak ve fırınlara ait güzel örnekler çıkarılmıştır. Boğazköy tabletlerinden öğrendiğimize göre Hititler' in çok zengin bir gıda maddeleri repertuarı vardı. Özellikle ekmek, börek, çörek ya da pasta türünden gıda maddeleri büyük çeşitlilik gösteriyordu. Alkollü içkilerin de Hititler de önemli bir yeri vardı. Dinsel bayramlarda tanrılara şarap, bira ve diğer alkollü içkiler sunuluyordu. “Şarap” ve “bira” sözlerinin Hititçelerini biliyoruz. Bağcılık ve meyvecilik Hitit Çağı'nda Anadolu'da çok gelişmiş bir durumda idi. Karahöyük kazılarında kömürleşmiş badem kabukları ile vişne ve üzüm çekirdekleri bulunmuştur²⁰⁴.

Asmanın atası yaban üzümünün (vitis vinifera), anayurdu Hazar Denizi'nin güneyinden ilk olarak Fırat'ın bir kolu olan Murat havzasına yayıldığı ve orada geliştiği, alkolü damıtma ve üzümünden şarap yapma yöntemini bulanların ise Samiler

²⁰¹ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.119

²⁰² Sedat ALP, Hitit Çağında Anadolu, İstanbul, 2001, s.45

²⁰³ Sedat ALP, a.g.e., s.46

²⁰⁴ Sedat ALP, a.g.e., s.47

olduğu, zaman içinde şarap üretiminin Suriye üzerinden Anadolu'ya, oradan da Avrupa'ya ulaştığı sanılıyor. Anadolu'da ise Karia, Lydia, Mysia ve Phrygia hem bağıcılığın, hem de şarap üretiminin yoğunlaştığı alanlardı. Anadolu'da bağıcılığın ve şarapçılığın tarihi daha eski dönemlere kadar gider.

Orta Anadolu'da İ.Ö. 2.binyılın başlarında Asur Ticaret Kolonileri dönemine ait, Eski Asur lehçesi ile yazılan tabletlerde bağ bozumundan söz edilmektedir. İ.Ö. 2.binyılın ortalarına gelindiğinde, Bronz Çağı'nın süper gücü olan Hitit İmparatorluğu döneminde ise, sarayın arşivlerinde bulunan çivi yazılı tabletlerden devlete ve tapınaklara ait üzüm bağlarının bulunduğunu ve çok çeşitli türlerde şarapların (yeni-taze şarap, eski-yıllanmış şarap, ekşi şarap, tatlı şarap, iyi-kaliteli şarap, temiz-saf şarap, sek-keskin şarap, kırmızı şarap, ballı şarap, şarap ile bira kokteyli gibi) yapıldığını ve tüketildiğini öğreniyoruz. Duvar kabartmalarında, mühür baskılarında, kap kacak süslemelerinde görüldüğü kadarıyla, müzikli, danslı törenlerde, gaga ağızlı testiler ile tanrılara şarap sunuluyor, ölü yakma törenlerinde ateş yine bu testiden dökülen şarapla söndürülüyordu. Hitit metinlerinde adı geçen ve Güneybatı Anadolu'da bir kent olduğu tahmin edilen Wiyanawanda “şarap kenti” demekti. Bir kente bu ismin verilmesi Hitit döneminde Anadolu'da üzüm bağlarının ve şarabın ne denli önem verilen, uzmanlaşmış ve yaygın bir üretim ve tüketim alanı olduğunun kanıtıdır²⁰⁵.

Hattuşa kazılarında bir Hititlinin mallarını gösteren ilginç bir tablet bulundu. Zengin adamın adı Tivataparaş imiş. Tivataparaş' ın malları: 1 erkek Tivataparaş, 1 erkek çocuk Hartuvanduliş, 1 kadın Azziaş, 2 kız çocuk Hantaviaş ve Annitiş, hepsi birden beş kişi. 2 öküz, 22 koyun, 6 koşum öküzü, 2 dişi, 2 erkek kuzusuyla 18 dişi koyun, 4 oğlağı, bir teke ve bir erkek oğlak ile 18 keçi, hepsi birden 38 hayvan; 1 ev, hayvanlar için Parakalla' da 3 dönüm çayır, Hazura kasabasında 10 dönüm kadar bağ ve bahçe; içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı bulunuyor.

Hititler' in tarım, hayvancılık ve bağ bahçe yapmakta çok usta oldukları anlaşılıyor. Tahıl olarak arpa, buğday yanında nohut, mercimek, fasulye, bezelye gibi baklagiller de yetiştiriliyor²⁰⁶. Bunlardan un, çeşitli ekmekler, yiyecekler ve bira yapıyorlarmış. Bunlar onların başlıca besin kaynağı. Bağlarında bol üzüm yetiştirip çok şarap yapıyorlarmış. Bağların Anadolu'da Hititler zamanında başladığı

²⁰⁵ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.147

²⁰⁶ M. İlmiye ÇİĞ, Hititler ve Hattuşa, İstanbul, 2000, s.96

düşünülmüştü. Dinsel törenlerinde tanrılara şarap, bira sunuyorlar, hatta yerlere döküyorlardı. Bu yüzden onları çok kullanmış olmalı. Hitit ekonomisi tarıma dayanır. Özellikle tahıl ürünleri, meyve, kültür bitkileri (zeytin, üzüm) ve baklagiller üretimi hayli yaygındır²⁰⁷. Hititlerin en önemli uğraşları arasında yiyecek ve içecek üretmek yer alıyordu. Kazılarda, tahıl ezmek için kullanılan havan taşları ve taştan topuzlara sık sık rastlanmıştır. İçecekler arasında su, bira ve şarap yer alıyordu. Boğazköy tabletlerinde tanrılara şarap ve bira sunulduğuna dair pek çok kayıt vardır²⁰⁸. Pek çok meyve bahçesi olduğu, metinlerde yazılan meyve adlarında anlaşılıyor. İncir, kayısı, elma, armut hatta muşmula bile var. Hitit ülkesindeki bütün topraklar mabede ve krala aitmiş. Kral hatta kraliçe istediği kimseye toprağın bir kısmını bağış yaparmış. Bağış alanın da devlete karşı savaşta asker vermek, vergi vermek gibi sorumlulukları var.

İlginç olan, Hititler’ de özel toprağı olanlar, dört gün kendilerine, dört gün de yakınında olan böyle toprak sahibine çalışmak zorundaymış²⁰⁹.

Hititlerin yaşantılarında bütün mutluluklar ve felaketler tanrılara bağlı idi. Tanrıların davranışlarına insanların davranışları neden oluyordu. Tanrılar, suç ya da günah (Hititçe waştul-) işleyen insanları cezalandırıyorlardı. İnsanların mutluluğu için tanrıları hoşnut etmek gerekiyordu. Hititler, tanrıların insan gibi düşündükleri için kendileri en çok neyi seviyorlarsa, onları tanrılara sunmaları gerektiğine inanıyorlardı.

Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans adlı kitabımda belirttiğim gibi, İnandık vazosunun dördüncü frizinde mutfakta yemeklerin ve içkilerin hazırlanması resimlendirilmiştir. Muhtemelen mutfağın yanı başında yemekhaneler bulunmaktaydı. Boğazköy’de Büyükkale’deki sarayın ve sur içindeki yapıların müstemilatı içerisinde de gene mutfakların ve yemekhanelerin bulunması gerekmektedir.

Hititlerin gıda maddeleri arasında öncelikle akla ekmek ve su gelmektedir. Ekmek Hititçede NINDA Sümerogramı ile su da watar sözüyle anlatılıyordu. Hititler için ekmek ve suyun önemi I. Hattuşili’nin vasiyetnamesinde geçen ve Hitit dilinin çözülmesinde önemli rol oynayan şu cümleden anlaşılmaktadır: NINDA-an ez-za-at-te-ni wa-tar-ra e-ku-te-ni “ekmek yiyeceksiniz, su da içeceksiniz”. Bu söz I. Hattuşili’nin emrinde olan kişilere verdiği öğüdün içinde yer almaktadır.

²⁰⁷ Nazmi ÖZÇELİK, İlkçağ tarihi ve Uygarlığı, Ankara, 2002, s.94

²⁰⁸ Sedat ALP, Hitit Güneşi, Ankara, 2003, s.44

²⁰⁹ M. İlmiye ÇIĞ, a.g.e., s.97

Ekmek buğdayın öğütülmesi sonucuyla elde edilen undan yapılıyordu. Kazılarda, küplerin içinde bol miktarda kömürleşmiş buğday kalıntıları bulunmuştur. Ekmeği hazırlamak Hitit ailesinde genellikle kadınların göreviydi. Kadınlar, kazılarda pek çok örneği bulunan taş kaplarda (DUG.NA.ARA) buğdayı ezip, un elde ediyorlardı

ve ondan ekmeği yapıyorlardı. Ayrıca LU NINDA.DU.DU olarak adlandırılan ekmeğeçiler ya da fırıncılar da vardı. İnandık kült vazosunun üstten dördüncü kabartmasında, bir taş kapta buğdaydan ekmeği yapılmasına hazırlık için buğdayın taştan bir topuzla ya da havan eli gibi bir nesne ile ezilişi tasvir edilmiştir.

Günümüzde evlerimizde bazı yiyecek maddelerinin ezilmesi için kullanılan havanların kökeni Hitit Çağı'ndaki bu gibi taş kaplara dayanmaktadır.

Hititlerde buğdayı öğütmek için değirmenler de vardı (E.NA.ARA). Bir Maşat mektubundan öğrendiğimize göre değirmenlerde körler çalıştırılıyordu. Herhalde mektupta kastedilen bu kişiler, esirler arasındaki körler olmalıdır²¹⁰.

Ekmeğin çeşitleri arasında şunlar vardı:

NINDA.GIBIL “taze ekmeği”

NINDA.KUR.RA “kalın ekmeği”, “kurban ekmeği”; Hititçesi NINDA harşı (bu ekmeği türü Eskiyyapar kült kasesi içinde atların üzerinde gösterilmiştir.)

NINDA.SIG “ince ekmeği”, “yufka” (?)

NINDA.KU “tatlı ekmeği”, “bir tür pasta” (?)

NINDA.I.E.DE.A “yağlı ekmeği”, “börek” (?)

NINDA.LAL “ballı ekmeği”, “bir tür tatlı börek” (?)

NINDA.KASKAL “yolculuk ya da yolculuk ekmeği”

NINDA.ARMANI “hilal biçimli ekmeği”, “ay çöreği” (?)

Gıda maddeleri arasında ayrıca süt ve süt ürünleri de vardı ve bunlar arasında peynir de yer alıyordu. Süt, Hitit metinlerinde GA işaretiyle, peynir de GA.KIN.AG ile gösteriliyordu. Sütün türleri arasında GA. KALA.GA “Koyun sütü”, “yoğurt” (?), GA EM ŞU “ekşimiş süt”, GA.KU “tatlı süt” bulunuyordu.

Arıcılığın da Hitit ekonomisinde önemli bir rolü vardı. Hitit kanunlarına, arılığı koruyan kurallar konmuştur. Arıcılıkla uğraşan kişi için Hititçede Lu NIM.LAL kullanılıyordu. GEŞTİN.LAL “ballı şarap”, NINDA.LAL “ballı ekmeği” ya da “tatlı ekmeği” anlamına geliyordu.

²¹⁰ Sedat ALP, a.g.e., s.46

Ayrıca çeşitli hayvanlardan elde edilen et de gıda maddeleri arasındaydı. Örneğin UZU EDİN.NA “tavşan eti” ve UZU ŞAH “domuz eti yemeği”. Koyun eti ise kurban hayvanı olarak kullanıldığı gibi, büyük bir olasılıkla yiyecek olarak da tüketiliyordu²¹¹.

Buraya kadar çizilen genel siyasi ve ekonomik çerçeve içinde yer alan süreçlerin aksamadan işletilebilmesinin iki temel koşulu vardır: Hitit Devleti’nin, çok örgütlü ve düzenli bir orduya sahip olması ve bu ordunun masraflarını karşılayabilmek için çok iyi bir ekonomik örgütlenmenin geliştirilmesi. Hitit Devleti, bu iki temel koşulu yerine getirmek üzere, 3000 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda kullanılan “tımâr” sistemine çok benzeyen bir toprak sistemi uyguladı. Bu iki sistemin birbirine benzemesi nedeniyle, bu bölümde, “tımâr” sözcüğünü kullanmakta bir sakınca görmedik.

Hitit Devleti’nin birtakım küçük feodal krallıklar konfederasyonundan oluştuğuna daha önce değinmiştik. Bu küçük krallıklar veya büyük toprak sahipleri, Hitit büyük kralı tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, aralarında karşılıklı yükümlülükleri belirleyen bir anlaşma yapılıyor, her küçük devletin vereceği vergi, asker, at ve savaş arabası miktarı, o yörenin zenginliğine göre saptanıyordu. Hitit Devleti’nin kendisine ait toprakları da, yönetim bölgelerine ayrılmıştı. Böylece, birkaç kentin bir “eyalet” oluşturarak bir prensin yönetimine verildiği anlaşılmaktadır. Başkent Hattuşa’ da oturan Hitit Büyük Kralı, başkomutanlık, baş yargıçlık ve başrahiplik görevlerini yerine getirirken, eyaletlerde görevlendirilen valiler de devletin temsilcisi sıfatıyla hem askeri hem de mülki işlere bakıyor, vergileri topluyor ve dinsel törenlere başkanlık ediyordu. Bu valiler, “mühür evleri” denilen resmi yapılarda oturuyorlardı. Hitit Devleti’nin kuruluşundan başlayarak, ülkenin birçok yerinde, bu tür mühür evleri vardı. İçerikleri pek iyi anlayamayan bu yapıların, bir çeşit silah deposu olduğu sanılmaktadır. Böylece, sosyal tabakalaşmada en üstteki tabakayı oluşturan kral ailesi ve yönetici sınıf, aynı zamanda, bronzdan yapılmış silahları da denetimleri altında tutmaktaydılar. Bu sosyal tabakayı oluşturanlara büyük çiftlikler veya malikaneler tımâr olarak verildiğinden, oldukça zengin ve gösterişli bir yaşam sürdürdükleri düşünülebilir.

Hitit yönetim sistemi, bireylere üç çeşit yükümlülük getiriyordu. Bunların başında zorunlu askerlik görevi gelmektedir. Sürekli bir ordu bulunmadığından, eli

²¹¹ Sedat ALP, a.g.e., s.47

silah tutan her erkek, her yıl baharda sefere çıkmakla yükümlüydü. Başta Büyük Kral olmak üzere, vilayetlerdeki Hitit prenslerinin ve anlaşmalarla bağlı kralların da katıldığı bu seferlerde, ordu belirli yerlerde mola verir, diğer vilayetlerden gelen askerler bu konaklama yerlerinde orduya katılırdı²¹². Askerlik hizmeti dışındaki iki yükümlülükten biri tımar, diğeri ise angarya hizmetleri idi.

Hitit Devleti'nde iki çeşit tımar arazisi vardı. Doğrudan doğruya Hitit kralının mülkiyetinde olan topraklar büyük çiftliklere bölünüyor ve bu büyük toprak parçalarının kullanım hakkı, prenslere, beylere veya yüksek düzeyde saray memurlarına, işletilmek üzere bağışlanıyordu. Bir de, çiftçilere ve göçmenlere bağışlanan küçük tımar arazisi vardı. Her iki tür tımar sahipleri de, bu bağış karşılığında kralın ordusuna asker ve savaş arabası sağlamakla yükümlüydüler.

Ancak, her yükümlü, orduya sağlayacağı askerlerin, yiyecek, içecek ve her türlü araç gereçlerini de sağlamak zorunda idi. Bu arazi bağışlarının, bazen kadınlara da yapıldığı dikkati çekmektedir. Yapılan uygulamalar ile ilgili kayıtlarda verilen malikane sınırları içinde kaç ev, kaç aile bulunduğu, her bir ailenin kaç nüfuslu olduğu, bahçeler, bağlar ve tarlalar, ölçüleriyle ayrı ayrı yazılıyordu. Tımar sahibi öldüğü zaman, bu çiftlikler veya malikaneler varisine kalmaz, tekrar devletin malı olurdu. Başka bir deyişle, tımar toprağı kullanım hakkı ile veriliyor, ölen tımar sahibinin önceden saptanan varisi, garanti hakkına uygun olarak onun yerine Büyük Kral tarafından tayin ediliyordu²¹³.

Eski Krallık döneminde, Büyükkale' deki yerleşme, rastlantısal özellikleri ve düzensizlikleriyle, bir plana göre değil de zaman içinde, yavaş yavaş, kendi başına büyüyen bir doku izlenimi vermektedir²¹⁴. Surlar ve Büyükkale' den sonra, Aşağı Kent' in üçüncü anıtsal ögesi olan Büyük Tapınak/Tapınak I ise, Büyükkale' nin tersine, çevresindeki ambarlar ile birlikte oldukça iyi planlanmış bir yapı grubudur. Planın odak noktasını oluşturan Tapınak I' in, kentten başkent olduğu tarihte de varolan en eski tapınak olduğu yazılı kaynaklardan bilinmekle birlikte, arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan yapı İ.Ö. 14. yüzyıla tarihlenmiştir. Bu verilere göre, Tapınak I' in, 14. yüzyılda yeniden inşa edildiği düşünülebilir²¹⁵. Tapınak ambarlarla öylesine sınıksız çevrilmiştir ki, yapıya ulaşmak için yalnızca dört geçit kalmıştır. Tapınağı

²¹² Firüzan KINAL, "Eski Anadolu Tarihi", s.142, Ankara, 1991

²¹³ Sevgi AKTÜRE, "Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri", s.142

²¹⁴ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.146

²¹⁵ Rudolf NAUMANN, "Eski Anadolu Mimarlığı", s.468, Ankara, 1975

çevreleyen sokakların genişliği, 5 m. ile 10 m. arasında değişmektedir. Anıtsal bir kapı ile donatılan güneydoğudaki giriş, külliye'nin ana girişi olmalıdır. Bu sokaklar yardımıyla, ambarlar, her birinde ayrı ayrı merdiven boşlukları olan dört bölüme ayrılmıştır. Çoğunlukla dar, uzun, dikdörtgen biçimli, 3–3.5 m. genişliğinde ve 9–27 m. uzunluğunda bölmelerden oluşan ambarlar, zemin katta, 82 odayı içermektedir. Ortalama iki metre genişliğe

ulaşan güçlü taş temelleri ve merdivenleriyle iki, hatta yer yer üç ve dört kat yükseklikte olduğu saptanan bu ambar bloklarında, toplam 175, belki de daha fazla odanın bulunduğu hesaplanabilir. Ambar odalarının her birine, dışarıdan, ayrı bir giriş yoktur; odalar gruplara ayrılmış ve her gruba bir kapı verilmiştir. Bu gruplar, 6–25 odadan oluşmaktadır. Bu düzenlemenin, her ne kadar denetim kolaylığı sağlasa da, malların taşınması ve hizmet yönünden birtakım güçlükler çıkardığı düşünülebilir.

Bu ambarların nasıl ve hangi amaçla kullanıldıkları konusunda, arkeolojik kazılar sırasında odalarda buluna eşyalar bazı ipuçları vermiştir. Odalarda, sırayla dizilmiş, küçük boylarının çapı 1.60 m. ve yüksekliği 1.90 m. hacimleri 900 litre, büyük boylarının ise hacimleri 1750 litre olan, sıvı maddeleri de doldurmaya elverişli, büyük seramik küpler bulunmuştur. Bunlar, olasılıkla serin alt katlarda korunması gerekli içeceklerin ve yiyeceklerin saklanması için kullanılıyorlardı. Üst kat odalarında ise, güneydoğu ambarlarında örneklerine rastlandığı gibi kumaş, giysi, hafif gereçler saklanıyor ve arşivler bulunuyordu. Tapınak I külliyesinin güneybatısında, taş döşeli yolun karşı tarafında yer alan bir başka yapı adasında da, aynı yapı özelliklerini gösteren başka ambarlar ve işçilere verilecek gereçlerin saklandığı, daha küçük odalar yer almaktadır. Aşağı Kent' te, aynı yapı özelliği gösteren çok sayıdaki diğer ambar ve silah depoları ise, dağınık halde kent duvarının iç yüzüne ve alt geçitlerin (potern) iç yüzüne yaslanmışlardır²¹⁶.

Devlet eliyle yaptırılan saray, tapınak, kent duvarı gibi kamu yapılarının ölçeğini belirleyen temel etmen, kralın elinde toplanan kapitalin miktarı ve bu kapitalin ana kaynağı da ekonominin temelini oluşturan tarımsal üretimden elde edilen artık ürün olduğuna göre, Anadolu bu konuda Mısır kadar şanslı değildir. Anadolu'daki tarım toprağı oldukça sınırlıdır; kuru tarım yapıldığı için de, elde edilen artık ürün miktarı iklim koşullarına çok duyarlıdır. Kurak giden bir mevsimde, elde edilen ürün, halkın yiyecek gereksinimini bile karşılayamıyordu. Hititler' in açlık

²¹⁶ Rudolf Naumann, a.g.e. , s.489–490

yıllarında, bereketli Nil deltasından ve Doğu Akdeniz'den tahıl aldıkları biliniyor. Örneğin, İ.Ö. 1270 yılında, Mısır ile Hitit İmparatorluğu arasında barış yapıldıktan kısa bir süre sonra, II. Ramses' in III. Hattuşili' ye gönderdiği bir mektup, gemilerle Hatti' ye gönderilen tahıldan söz etmektedir. İ.Ö. 1222 yılına tarihlenen bir başka yazılı belgede de yine, Hatti ülkesindeki açlığa karşı Mısır'dan Hatti' ye tahıl gönderildiği bildirilmektedir. Bunlar gibi çok sayıda belge bulunduğuna göre, İ.Ö. 13. yüzyılda, Hititler' in tarımsal üretimi, artık ürün elde etmek bir yana, nüfusun yiyecek gereksinimini bile anlaşılan karşılayamıyordu. Kırsal işgücünün büyük bölümünün, her bahar ordu ile birlikte sefere çıkması da tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyen bir etmen olmalıdır²¹⁷.

Hitit yaşamının neredeyse tüm özelliklerini kapsayan araştırmamızda temel bir geçeği hiç aklımızdan çıkarmadık: krallığın başarısı, refahı ve sürekliliği, çok önemli ölçüde, besin üreticileri endüstrisine, toprağının verimine ve üyelerinin yardımseverliğine bağlıdır. Bir ülkenin nüfusunu doyurabilecek yeterli miktarda besini üretme gereksinimi aşık görünebilir. Ancak yetersiz verim alınan yıllarda, birçok ülke, bol ürün alınan yıllarda depolanan besinleri kullanarak üretimlerine destek olur ya da ticaret, savaş veya bağlı ülkelerden haraç almak yoluyla kıtlığın önüne geçer. Hititler de krallığın ilk yıllarında münferit olarak, sonlarında ise düzenli biçimde, yerel yiyecek tedarikini hububat ithaliyle desteklediler. Ancak, "Hatti ülkesini ayakta tutma" kabiliyetleri büyük ölçüde, yıllık olarak kendi kaynaklarından üretebildiklerine –kendi ekinlerine, meyve bahçelerine ve iş güçlerine- dayalıydı.

Görev zordu. Orta Anadolu platosu, tarımsal bir toplum için sert, çoğu kez düşmanca bir doğal çevre sunar²¹⁸. Yazın, eskiden olduğu gibi şimdi de, sıcak, kuru, susuz ve ırmaklarının yetersizliğinden dolayı sulamaya pek uygun olmayan bir toprak vardır. Yılda düşen yağmur miktarı 500 milimetreyi geçmez ve çoğu kez çok daha azdır. Toprak yoğun kar altında kaldığından ve en azından eski zamanlarda, dış dünyayla teması aylarca kesilmiş olduğundan, kışları çok soğuk geçebilir. Nehir vadileri ve dağ silsileleri arasındaki toprak parçaları, ekime en uygun alanlardı, ancak bu bölgelerde bile ekilmemiş engebeli arazilerin arasında yer alan toprağın verimliliği genellikle düşüktü. Sürekli olarak iklimin cilvelerine ve buraları denetleyen tanrıların kaprislerine açık bir topraktı. İşgücü eksikliğinin ya da yetersiz mevsim yağışlarının

²¹⁷ D.F.EASTON, a.g.e. ,s.180

²¹⁸ Seton LLOYD, a.g.e. ,s.16

veya ekin zamanı her şeyi önüne katan fırtınaların, fare ve böcek musibeti dahil tüm zararlıların tahribatının sonucu olan düşük verim, kuraklık ve kıtlığa neredeyse daima eşlik etti. Ülke –tarım temelli herhangi bir toplumun doğal bir durum olarak kabul ettiği- bu tür olumsuzlukları, toplumun büyük kesimi ciddi ve bazen de yıkıcı zararlar görmeden, massedecek kapasitede değildi. Seton Lloyd, Hititler’ in, kendisinin her zaman “Anadolu’nun bu itici yeri” olarak tanımladığı bu toprağı neden anayurt ve imparatorluğun merkezi olarak seçtiklerini merak ediyor. “Hitit karakterinin bazı özelliklerini...” diye yazar Lloyd, “platodaki doğal çevrenin çorak erilliğiyle aralarındaki kan bağına, hatta bu çevrenin onlara reva gördüğü güçlükleri mütevekkil bir tavırla kabullenmiş olmalarına yorası geliyor insanın.”

Yine de, toprağı bağımlı yaşayanlar (ki Hitit toplumunun her düzeyinde ve neredeyse her meslekten insan için geçerlidir bu), toprağı anlayanlar ve onu etkili biçimde kullananlar için müreffeh ve düzeyli bir yaşam var olabilirdi. Gerçekten de, Hititler için, çiftçiliğe ya da tarımsal temele dayanmayan herhangi bir yaşam biçimi düşünmek zordur. Gerçekte ise, istese her şeyi olduğundan farklı kılmaya muktedir tanrıları, yaşamlarının büyük bölümünü semavi ve kırsal mülklerde geçirirdi ve kralları, yiyecek stokları ve hoşça vakit geçirmeleri için var olan koyunlar, keçiler ve oyunlarla dolu bir ömür sürdükten sonra, ölümlerinin ardından, özel olarak onlara ayrılmış benzer mülklere çekildiler.

Toprağın verimli kullanımı, ilk olarak meyve bahçelerine ve ekin üretimine uygun, nispeten küçük arazilerin yoğun biçimde işlenmesi demektir²¹⁹. Bu yapıldığı zaman ve tanrılarla işbirliği sağlandığında, toprak, belli miktarlarda hububat, meyve ve sebze vermeye müsait hale geldi. Bugün iyi stoklanmış pazarlarda ne varsa, Hitit üretim yelpazesinde de onlar vardı. Hububat ürünü içerisinde dört tür buğday, iki ya da üç tür arpa vardı. Geniş bir baklagiller yelpazesini kapsayan (bezelye, fasulye, nohut, bakla, mercimek) sebzeler, kök soğanlı sebzeler (havuç, soğan, sarımsak, pırasa), salatalık, su teresi, maydanoz ve her yerde görülen bir Akdeniz ürünü olan zeytin yetiştiriliyordu. Kimyon ve kişniş otu gibi bitkiler ekildi. Meyve bahçelerinde incir, elma, kayısı, armut, üzüm, nar ve muhtemelen erik ve ılgın yetiştirilirdi. Arı kovanlarında bal, günlük süt, peynir ve kaymak üretilirdi.

Hatti ülkesinin tarımsal ekonomisindeki temel öge, başarısı neredeyse iki başlıca unsura dayalı olan –yoğun ekim ve ürün çeşitliliği- küçük karma çiftçilikti.

²¹⁹ Trevor BRYCE, Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Ankara, 2003, s.89

Her çiftlikte meyve, sebze, bazen dönüşümlü ekilen tahıl ürünleri ve evcilleştirilmiş hayvanların -sığır, koyun, domuz, keçi, at, kazlar ve keklik dahil kümes hayvanları- olması gerekirdi.

Bu tür çiftliklerden biri Tivatapara denilen bir adam tarafından işletiliyordu. Karısı Azzia, oğlu Hartuvanduli ve iki kızı Anitti ve Hantaviya ile bir aile reisiydi. Bir arazi bağışı belgesi, bize, Tivatapara'nın mülklerinin dökümünü veriyor.

“ Tivatapara'nın mülkü:bir adam, Tivatapara; bir oğlan, Hartuvanduli; bir kadın, Azzia; iki kız, Anitti ve Hantaviya; (toplam) beş kişi; iki öküz, yirmi iki koyun, altı koşum öküzü...on sekiz dişi koyun ve koyunlarla iki dişi kuzu ve koçlarla iki yavru koç; on sekiz keçi ve keçilerle dört yavru keçi ve erkek keçiyle bir yavru; (toplam) 36 küçükbaş hayvan : bir ev. Öküzler için bir otlak, Parkalla kasabasında bir dönüm çayır. Hanzusra kasabasında, Hantapi mülküne ait 3,5 dönüm üzüm bağı, içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı.”

Kesinlikle varlıklı bir adam olmasa da, Tivatapara ve ailesi, çok çalışmaya hazır olmaları ve hastalık, fırtına ve kuraklık gibi büyük olumsuzluklara maruz kalmamaları şartıyla, tüm maddi gereksinimlerini karşılamaya yetecek kaynaklara sahiplerdi. Bazıları sabana koşulmak için, bazıları eti ve bazıları da sütü ve yünü için yetiştirilen (koyunların öncelikle yünleri için yetiştirildiği anlaşılmaktadır) çeşitli çiftlik hayvanlarından karma bir sürüleri vardı²²⁰. Kazanç kapılarına elma ve nar ağaçları da olan küçük bir üzüm bağıyla çeşitlilik katabilirlerdi. Ve büyük olasılıkla, balçık tuğladan, ahşap iskeletli evlerini çevreleyen çitin içinde soğan, mercimek, bezelye, fasulye ve benzeri ürünler yetiştirdikleri bir sebze bahçeleri vardı.

Bazı çiftliklerin 600 metrekare gibi küçük bir ölçekte olabildiğini bilsek de, Tivatapara'nın çiftliğinin gerçek büyüklüğünü bilmiyoruz. Görünüşe bakılırsa, Tivatapara, envanterde sıralanan hayvanlarının çoğunu barındıracak yere sahipti, ancak öküzlerini otlatmak ve üzüm ve meyve fidanlarını dikecek ilave yerlere gereksinim duyuyordu.

Bu Hitit dünyasındaki genel çiftçilik örüntüsüne tamamen uygundu: bir kişinin yada ailenin sahip olduğu veya kiraladığı ya da onlara tahsis edilen küçük ancak değişik bölgelere yayılmış arazi parçaları, bu modelin ana şablonunu oluşturuyordu. Kral, kendisine iyi hizmet edenlere arazi bağışı yaptığı zaman bile, tek bir büyük mülk yerine küçük parsellere verme eğiliminde olurdu. En güvenilir kulları için bile, politik

²²⁰ Trevor BRYCE, a.g.e., s.90

nedenlerden dolayı, mülkleri parçalamasının akıllıca olduğu ileri sürülmektedir; birleştirilmiş arazilere ve emrindeki büyük işgücüyle, büyük toprak sahipleri, kendi konumlarının ötesinde tutkulara kapılabilir ve Hattuşaş'taki yönetim için bir tehdit oluşturabilirlerdi. Ancak, bu, büyük olasılıkla, ekonomi politikasından kaynaklanmıştı. Besin üretiminde, tam kapasite kullanılmaları açısından, küçük araziler, sahiplerinin sadece bir bölümünü üretime yönelik kullanabilecekleri büyük mülklere göre daha avantajlıydı. Sonraki bir dönemde, bu, Roma dünyasının büyük mülklerin –*latifudiaların*- kapasitelerinin altında kullanılmasıyla doğrulandı. Araziden tam olarak yararlanılmaması nedeniyle, Roma Cumhuriyeti'nin sonraki yıllarında, İtalya'da besin üretiminde büyük açıklar meydana geldi.

Tivatapara'nın, birinde ailesiyle birlikte yaşadığı, kendisinden yararlanabileceği birkaç arazi parseliyle, küçük bir çiftçi için oldukça ayrıcalıklı bir konumda olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz, bu, onun çalışkanlığı ve girişimciliğinin bir sonucuydu²²¹. Tivatapara, Hitit toplumunun büyük ölçüde sırtını dayadığı küçük çiftçi modelinin –muhtemelen- iyi bir örneğiydi. Toprak çeşitli yollardan edinilebilirdi. Satın alınabilirdi ya da saraydan, bir kasabadan, köyden veya zengin bir komşudan kiralanabilirdi. Daha önce belirttiğimiz gibi, sevilen kişilere ve kimi zaman da tapınç merkezleri gibi kurumlara da kralın bir hediyesi olarak bağışlanabiliyordu. Bağış, orman ve çayırlar ve bazen hayvanlar, gereçler, binalar ve işgücüyle birlikte bütün köyleri içine alabilecek kadar büyük olabiliyordu. Alt ölçekte, haberciler, kuryeler ve sakilerle garsonlar gibi kralın emrinde çalışanlara, diğer ödeme biçimleri yerine, küçük çiftlikle tahsis edilirdi.

Bu insanlar için kullanılan “Silah Adamları” (LU GIŞ TUKUL) terimi, bu sıfatın, daha önce, askeri hizmete çağrılmadıklarında kendilerine tahsis edilen toprağı işleyen ve muhtemelen, kendi yiyeceklerini üreten, kralın hizmetindeki askerler için kullanıldığını göstermektedir.

Yönetim, böylece, daimi ordu birliklerini bütün yıl doğrudan beslemenin idari külfetinden kurtuluyordu. Ancak, asker-çiftliklerinin kendi ilgi ve denetimine en fazla gereksinim duyduğu zamanda, kuşkusuz, böyle bir düzenlemenin sorunları da olacaktı. Ayrıca, insanın zamanının bir yandan heyecan ve belirsizliklerle dolu askeri seferlerle, diğer yanda çiftlik hayatının günlük ve çoğu kez bezdirici yeknesaklığı arasında bölünmesinin huzur kaçırıcı etkileri, istikrarlı, verimli bir tarımsal işgücünün

²²¹ Trevor BRYCE, The Kingdom of Hittites, Oxford, 1998, s.85

sağlanmasına engel gibidir. Sistemin askerlere ödemede kullanılması, muhtemelen, Hitit tarihinin ilk dönemlerinde tamamen kaldırıldı ya da büyük ölçüde azaltıldı; buna karşılık, kralın hizmetindekiler başka istihdam biçimleri içine alındı; askeri bağlamdaki gönderimleri ortadan kalksa da orijinal terimin kullanılması bu şekilde ödeme yapılanlar için geçerliliğini korudu.

Bütün olaylarda, devletin, “sopa ve havuçla”, ekime elverişli tüm alanların azami kapasitede işlenmesini sağlamaya büyük özen gösterdiği anlaşılmıştır. Hediye olarak bağışlanmış ya da hizmet karşılığı ödeme olarak tahsis edilmiş veya geçici olarak bahşedilmiş bütün topraklar, kendilerine toprak devredilen kişilere açık yaptırımlar getirirdi. Bütün çiftlik işletmeleri, genellikle tarımsal üretimde olanlar, vergiye tabiydi. Belli bir hizmet veya meblağa karşılık mülk üzerinde tasarruf yetkisi veren bu sistemde, bütün çiftçiler, eğer kraliyetin kiracısıysalar, efendilerine yarı-zamanlı hizmet etmek zorundaydılar ve bu görev kralın mülklerinde olduğu gibi bayındırlık işlerinde de ifa edilebilirdi²²². Bazı özel durumlarla veya özel nedenlerden dolayı vergi ve emek muafiyetleri tanınabiliyordu. Ancak, çok fazla muafiyet genel verimliliği ve devletin gelirleri ciddi olarak etkileyebilirdi ve anlaşıldığı kadarıyla, yeni krallığın başlangıcında rutin olarak muafiyet tanınanların uzun listesi önemli ölçüde budanmıştı. Büyük toprak sahipleri, ister arazileri doğrudan kendileri ya da kendilerine ait işgücüyle işletsinler, ister çiftçilere kiralsınlar, arazileri için istenen tüm vergi ve hizmetlerin tam olarak karşılanmasını sağlamakla yükümlüydüler. Benzer yükümlülükler, muhtemelen, yakın zamandaki kilise gibi, çoğu kez geniş çiftlik arazilerine ve ortaklarına sahip olan ve –kuşkusuz- hem toprağın verimli kullanımından hem de vergi ödemelerinden sorumlu olan tapınak kurumları için de geçerliydi. Müstecir olarak toprak parsellerini işleyen küçük çiftçiler ya da kiracılar da toprağı tamamen değerlendirdiklerini kanıtlamakla yükümlüydüler, aksi takdirde ellerindeki toprağı başka birine kaptırabilirdi. Bu düzeydeki üretim eksiklikleri, sonuçta, büyük toprak sahiplerinin sahibi olduğu arazinin toplam verimliliğini etkileyecekti. Sorumluluk alanındaki tüm düzeylerde azami verimliliği sağlamak onun işiydi.

Vasal devletlerden haraç olarak gönderilenlere ilave olarak, Hitit tarım alanlarından vergi olarak toplanan tahıl, anayurtta stratejik olarak yerleştirilmiş tahıl depolarına konulurdu. Hattuşas’ta yakınlarda ortaya çıkarılan silolardan, bu depoların

²²² Trevor BRYCE, , Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum , s.92

bazılarının yapısına ilişkin yeni bilgilerimiz var. Kentin kuzeydoğu ucunda, şimdi Büyükkaya denilen dağın sırtında on bir yeraltı çukuru, kazıldı. Ve Aşağı şehrin güneybatısında, “kapı duvar” denilen duvarın arkasında, 16 odalı iki paralel sıradan oluşan bir yeraltı depo kompleksi açığa çıkarıldı. Araştırmacı Dr. Seeher, Büyükkaya’daki depo hacimlerinin, tahminen asgari 128 ile azami 648 metreküp arasında bir yelpazeye uzanabildiğini ve “kapı duvar” kompleksinin toplam depolama hacminin 9.800 metreküp olabileceğini belirtti²²³. Ağırılık olarak, “kapı duvar” kompleksinin azami kapasitesi, 32.000 kişinin bir yıllık istihkakı olan 5.880 ton hububatı olacak boyuttaydı. Kuşkusuz, krallığın bölgesel idari merkezlerinde de olduğu gibi, kentin tarihi boyunca yeraltında ve üstünde inşa edilmiş başka tahıl siloları da vardır. Hattuş ve diğerlerindeki büyük siloların, mevcut halkın yiyecek gereksinimini karşılamam yanında, ülkenin büyük alanlarındaki yeniden dağıtım merkezleri olarak da işlev gördüğünü düşünebiliriz. Yine de, askerin büyük bölümü, saray ve tapınak görevlileri, idari görevlilerle başkent in işgücünü oluşturan işçilerin levazım talebi, ülkenin diğer bölümlerine göre çok daha fazlaydı ve sadece başkent in kendi gereksinimlerini sağlamak için büyük depolama faaliyetlerine ihtiyaç duyuluyordu.

Tarımsal verimliliğin temel unsurlarından birisi, uygun işgücünün sağlanabilmesiydi. Hititler için, bu, bazen kritik noktalara varabilen değişmez bir sorundu. Yıllık askeri seferler anayurttaki işgücünü sürekli eritti. Ancak, Hitit orduları genellikle zengin fetih ganimetleriyle dönse de, askeri seferler kesilince ülkede tarımsal işgücüne en fazla gereksinim duyulan ilkbahar ve sonbahar mevsimleri arasında gerçekleştirilirdi. İşgücüne en fazla gereksinim duyulduğu ve işgücünün önemli bir bölümü dahil ülke nüfusu vebadan kırıldığında ise, tanrılara doğrudan seslenen Kral II. Muşşili’nin etkileyici biçimde dile getirdiği gibi, açlık sınırındaki krallığı sonu gelebilirdi:

Ey tanrılar, ne yaptınız? Vebanın Hatti ülkesine girmesine izin verdiniz ve herkes ölüyor! Şimdi size sunulacak yiyecek ve içkiyi sunacak kimse kalmadı! Ekici ve biçicilerin hepsi öldüğü için tanrının tarlalarını kimse ekmiyor ve biçmiyor! Tanrılara ekmek yapan değirmenci kadınların hepsi öldü! Sığır ve koyun çobanlarının hepsi öldüğünden adak kurbanı için koyunların ve sığırların seçildiği koyun ve sığır ağılları bomboş!

²²³ Jürgen, SEEHER, 1998 Yılı Boğazköy-Hattuş Kazıları, Ankara, 1999, s.332

Fethedilen topraktan her yıl ülkeye getirilen yüzlerce, bazen binlerce kişi, büyük olasılıkla, işgücü açığının kapatılmasında önemli rol oynadılar. Getirilenlerin kayda değer bir bölümü Hitit çiftçileri ve otlaklarındaki tarımsal işgücünü desteklemekte kullanıldı²²⁴. Aslında, köle olduklarından, kuşkusuz, ülke için değerli varlıklardı ve onları getirmekte harcanan çaba ve karşılaşılan risklere kesinlikle değiyorlardı. Belki de, insani kaygılardan çok bu nedenle, köleci toplumlarda genellikle görülen yasalardan daha koruyucu yasalara tabiydiler.

Yasalar, kölelere, özgür insanların onlarla evlilik yapmak isteyebileceği kadar zenginleşmeleri için, kendi mülklerine sahip olma ve bunları çoğaltma yetki tanıdı. Köleliğe bu “münevver” yaklaşım (köleci bir topluma ne kadar münevver denilebilirse) neredeyse kesinlikle pragmatik temelliydi : “insan verimliliğini azami düzeye çıkarmanın en iyi yolu, uygun bir ödüller ve teşvikler sisteminden geçer” ilkesine dayanıyordu. Kölelerin durumunda, bu, güçlü kuvvetli erkek nüfusunun çoğunun askeri seferlerde oluşu ve tarlaları işlemek üzere geride kalanların da başka seçenekleri olmadığı için orada bulunan insanlar olduğu dikkate alındığında, özellikle önemli bir durumdu. Hitit düşünce tarzına göre, kölelerden yararlanmanın en iyi yolu, sopayla zora koşmak değil havuçla aş vermektir. Böyle birçok insana, efendileri için gereken hizmeti yerine getirmelerine ek olarak, kendileri için bir ya da daha fazla arazi parseli işleme, belki birkaç çiftlik hayvanı yetiştirme ve kazançlarının en azından bir kısmını elde tutma fırsatı verildiği anlaşılmaktadır. Bu yolla, sonuçta, kendi mülklerini alacak yeterli kaynağı oluşturabiliyorlardı.

Yasalarda kaydedilen çeşitli fiyatlar gösteriyor ki, başlangıç noktası ne kadar mütevazı olursa olsun, bedeller, çalışkan ve girişimci bir çiftçinin alım gücüne uygundu. Çiftçiliğe uygun ancak işlenecek hale getirilmemiş toprak çok ucuzdu. Fiyatı iki ya da üç gümüş şekeli aşmadığından, ekili olmayan, 3600 metrekare civarındaki küçük bir I-IKU parseli (IKU temel arazi ölçü birimiydi, büyük topraklar bunun katlarıyla gösteriliyordu) satın almak mümkündü. Ancak, çiftçinin ekime alınmış bir tarla parçası istediğini düşünelim. Bu, ona, ekilmemiş alanın 20 katı kadar pahalıya mal olacaktır²²⁵. Başlangıçta bunu ödeyecek parası olmayabilir. Ancak yıllarca sıkı çalışmaya ve gayret göstermeye hazırsa, bu, onun için pekala mümkündür. Şimdi de, küçük bir üzüm bağı istediğini düşünelim. Kırk gümüş şekelle I-KU büyüklüğünde bir

²²⁴ Trevor BRYCE, a.g.e., s.94

²²⁵ Fiorella İMPARATİ, Hitit Yasaları, Ankara, 1992, s.105

üzüm bağı arazisine sahip olabilecektir. Hedefine doğru ilerlerken bir çift koyun ve keçiyle başlar ve birkaç yıl içinde onların yavruları olur. Hayvanlarının sayısı arttıkça, periyodik olarak, bazılarını ya da onların yünlerini satar ve kazancıyla yine yetiştirmek ve yavru elde etmek üzere birkaç tane buzağı alır. Birkaç yıl içinde bazılarını eti ve deri için sattığı küçük bir sığır sürüsü olmuştur. Yasalardaki satış fiyatları listesi, bundan umabileceği kazancı göstermektedir, örneğin, “bir koşum öküzü on iki gümüş şekel; bir boğa on şekel; tamamen yetişkin bir inek yedi şekel; hamile bir inek sekiz şekel; süttten kesilmiş bir buzağı dört şekel; bir koyun bir şekel; iki kuzu bir şekel; üç dişi keçi iki şekel; iki yavru yarım şekeldir.” Böylece, sadece birkaç hayvandan sağlanan kazanç, bağı elinde tutmasına yetecektir.

Göreceğimiz gibi, bunu becerdiğinde de, yaklaşık dört yıl içinde, satın almak için ödediği bedeli geri kazanmayı ümit edebilecektir.

Yasalar, bir çiftçinin çok mütevazı araçlarla yola çıktığı diğer bazı yöntemleri göstermektedir; köle ya da özgür, çiftçi, sonuçta kendi toprağını satın alabiliyor veya kiralayabiliyordu. Köle örneğinde, sadece mal birikiminin ötesinde –özgür bir kadın için “başlık parası” ödemeye yetecek kadar para biriktirme ve böylece özgür evlatlara sahip olma şansı gibi- ayrı bir teşvik de vardı. Burada, herkes yarar sağlardı: Hitit hukukunun elverdiği ölçüde konumunu geliştirme fırsatlarından yararlandığı için kölenin kendisi, artan verimliliği kendine olduğu kadar efendisine de yarar sağladığından kölenin efendisi, verimli işgücünün en büyük yararlanıcısı olan devlet.

Hitit toplumunda köle sahipliği basamaklarının ne kadar aşağı gittiğini bilmiyoruz. Ancak, Tivatapara gibi bir çiftçi için, bir köleye sahip olma, ona bakma ve kaçmasına karşı önlem almanın maliyeti ondan sağlayacağı kazancı –özellikle hiç çalışmadan sadece beslenip barındığı kış aylarında- karşılamayabiliyordu²²⁶. Yılın faal aylarında, Tivatapara'nın beş kişilik ailesi, çiftçilik yaptığı toprağın gerektirdiği işlerin hepsiyle başa çıkamazdı. Normal olarak, çalışan küçük hanelerin yedi ile on kişi arasında bir nüfusa sahip olması gerekiyordu. Tivatapara, muhtemelen, gerek duyduğunda, özellikle tarımsal yılın emek yoğun dönemlerinde, bir ya da iki aylığına, sözleşmeye dayalı özgür işçi tutuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, bir erkek işçinin aylık ücreti 1 gümüş şekeldi. Bu ücretin yarısına kadın işçi de tutulabiliyordu. Ancak yılın dönemine ve işin gerektirdiklerine göre, muhtemelen, farklı ücret ve ödeme yöntemleri de vardı. Bunu, Yasalarda yer alan, hasat zamanına ilişkin belirlemeden

²²⁶ Fiorella İMPARATİ, a.g.e., s.106

anıyoruz : “Eğer bir (özgür) adam deste yapmak, onları arabalara yüklemek, ambarlara yerleştirmek ve harman yerini temizlemek için kendisini ücretle kiralarsa, üç aylık ücreti 1500 litre arpa olacaktır. Eğer bir kadın hasat mevsiminde ücretle tutulursa, üç aylık ücreti 600 litre arpa olacaktır.

Mal olarak ödeme, o zaman, kesinlikle emeğin en uygun karşılığıydı. İşçi topladığı ve depoladığı ürünlerden gelecek hasada kadar, ailesinin tüketimini karşılayabileceği bir pay alıyordu. Profesör Hoffner 1500 litre arpanın, erkek için aylık bir gümüş şeker olan standart ücretin biraz üzerine, 3.75 gümüş şekerle denk geldiğini hesapladı, ancak bir şeker karşılığında 600 litrelik arpa, ayda yarım şeker alan kadın için yetersiz bir ödemeydi. Kadın ve erkek ücretleri arasındaki fark, daha fazla fizik güç gerektiren görevle erkekte olmak üzere, her birinden beklenen işin farklı olduğunu gösterebilir. Öte yandan, kadınlar, vebadan olsun, askeri seferlerden ya da erkeklerin kamu projelerinde çalıştırılmasından kaynaklansın, özellikle emek açığı olduğu zamanlarda, erkeklerin yürüttüğü birçok işi paylaşırdı.

Kadınların, genellikle elle yapılan işlerde –değirmenci, aşçı, dokumacı, keçeci- ve daha uzmanlık isteyen doktorluk ve ritüel hocalık gibi mesleklerde çalıştırıldığını görüyoruz. Başka yerlerde, müzisyen, dansçı ve meyhaneci olarak ortaya çıkarlar²²⁷.

Çeşitli küçük çiftlik evleri, muhtemelen, her biri kendi toplumunu ya da köyünü oluşturan veya onunla bağlantılı kümeler halinde gruplaşmıştı. Her birinin köy merkezinden beş kilometre ya da üç mil uzağı kapsayan ve kendi yargılama yetkisi içinde bölgenin genel denetiminden sorumlu olan bir danışma heyeti ve yönetimi vardı. Danışma heyeti, toprağın verimli kullanımını ve vergilerin ödenmesini sağlama görevini üstlenmişti. Çiftçilerin sahip olduğu ya da kiraladığı toprakların dışında, köyün ortak sahip olduğu ve kiralanarak köye kazanç sağlanabilen ya da köylülerin zamanlarının bir kısmını ayırıp kendilerinin işledikleri topraklar da vardı.

Birbirine yakın ve çoğu durumda –muhtemelen- aralarında net bir çizgisi olmayan küçük tarlaların yoğun biçimde ekilmesi, büyük olasılıkla, komşular için sürekli bir gerilim ve tartışma kaynağı olmuştu. Gerçekten de, yasaların birçok maddesi dikkatsiz ya da kötü niyetli komşunun işlediği suçlarla ilgiliydi. Örneğin, bir toprak sahibi, sözgelimi yeterince göz kulak olamadığı için, bitişik meyve bahçesine ya da bağa giren hayvanlarından herhangi birinin verdiği zarardan sorumluydu : “Eğer

²²⁷ Trevor BRYCE, a.g.e., s.97

bir kişi koyunlarını verimli bir üzüm bağına sokarsa ve bağ harap olursa, eğer zarar gören meyvelerse, her 3600 metrekareye 10 gümüş şekel ödeyecektir.

Eğer arpa (yani önceden hasat edilmiş arpa) üç gümüş şekel ödeyecektir.” On şekel, muhtemelen, belli büyüklükteki bir bağın yıllık getirisine eşitti ve suçlu, bağ sahibinin zararını telafi etmek için, bu miktarı ödeyecekti.

(Bu temelde, bizim yukarıda tartışılan, farazi bağ alıcısı, bir yılın gelirini kendi iş gücüne ve diğer cari masraflara ayırarak, başlangıçta yaptığı 40 şekel masrafı beş yıl geçmeden amorti edebilecekti.)

Çok yakın yerleşmiş olan tarımcı toplulukların karşılaştığı tehlikeler arasında, özellikle Orta Anadolu'nun kurak, sıcak yaz aylarında çıkan yangınlar, muhtemelen, en korkutucusuydu. Ekinleri ve meyve bahçelerini ve çiftlik binalarını yakıp kül eden bir yangın, bir çiftçinin hayatını yıllarca, belki de sonsuza kadar mahvedecek bir tehlikeydi. Birinin kendi mülkünde çıkan yangın için tamamen geçerli nedenler olabilirdi. Ancak, bu durumda, adam yangını kontrol altına almak için azami gayreti göstermek zorundaydı ve dikkatsizliği nedeniyle alevler komşuya sıçramışsa önemli bir para cezası söz konusuydu²²⁸ : “Bir adam, tarlasında yangın çıkarırsa ve yangın meyveli bir bağa sıçrarsa, bir asma, bir elma ağacı, bir armut (?) ağacı ya da erik ağacı yanarsa, her ağaç için altı gümüş şekel ödeyecek ve toprağı yeniden ekecektir.”

Özellikle yasalardaki diğer suçlar için konulan cezalara kıyasla, her ağaca altı hatta üç şekel, küçük bir meyve bahçesi ya da bağ için bile çok fazla bir meblağ tutabilirdi. Gerçekten de, bazı olaylarda, örneğin sorumlu olduğu yangın komşusunun sadece mevcut ürününü değil de o ürünlerin elde edildiği ağaçları ya da asmaları da yok etmişse, belki de bir anlık gafletten dolayı ödenecek tazminat, suçluyu iflasa sürükleyebilirdi. Gerçi bu, yasalardaki –suçlu gerekirse sahip olduğu her şeyi kaybederek tazminatın tamamını karşılamalıdır diyen- tazminat ilkesinin doğasındaydı. Cezaların büyüklüğüyle, kuşkusuz, Hatti ülkesinin küçük çiftçi topluluklarında sık olarak ortaya çıkabilecek olayları önlemek için gerekli tüm dikkatin gösterilmesi amaçlanıyordu.

Hitit dünyasının karma tarımcı ekonomisinde, muhtemelen, her küçük Hitit çiftçisi, geçiminin bir bölümünü topraktan olduğu kadar çeşitli hayvanlardan oluşan mütevazı bir hayvanlar stokundan da karşılardı. Aslında, Hitit ülkesinin zenginliğinin

²²⁸ Fiorella İMPARATI, a.g.e., s.118

çoğu, büyük ölçüde, hayvan sürülerine ve çobanlara dayalıydı. Örneğin, Profesör Beckman, yün üretiminin ve işlenmesinin Hitit ekonomisindeki yaşamsal rolünün altını çizer. Büyük ve küçük toprak sahiplerinin hayvanları arasında keçiler, atlar, domuzlar ve eşeklerin yanı sıra sığırlar ve koyunlar vardı. İçinde saray, tapınak ve muazzam anıt mezarların yer aldığı büyük toprak sahiplerinin savaş ganimetleriyle düzenli olarak çoğalan sürüleri de büyüktü. Sığır ve koyun, askeri seferin ödülü olarak yurda getirilen savaş ganimetinin en önemli bölümünü oluştururdu. Bunların bir kısmı kral tarafından kendi mülkleri için alınır, diğerleri savaş ganimetinden pay olarak krala bağlı görevlilerin mülklerine pay olarak dağılırdı.

Bu hayvanları otlatmak için ürün ekimine elverişli olmayan büyük alanlar gerekiyordu. Orta Anadolu böyle alanlarla doluydu, ancak bölgenin çoğu bölümü, şimdiki gibi, bütün bir yıl boyunca büyük sürüleri otlatmaya elverişli değildi. Yaylacılık, yani sürülerin –değişen mevsime göre- kışın sahibinin arazisinde otlarken sıcak yaz aylarında çimenliklere taşınması, aslında Yakın Doğu ve Akdeniz Bölgesi ve Aşağı Sahra anakarasında bugün de olduğu gibi, Hitit kırsal yaşamının –muhtemelen-değişmeyen özelliklerinden biriydi. Sürekli kendilerine ait toprakları olmayan bazı hayvan sahipleri, “çadır köylerde”, göçebe ya da yarı göçebe hayatı sürerek, sığırları ve koyunlarıyla nerede elverişli otlak varsa oraya giderek, yaşamlarının büyük bölümünü hareket halinde geçirirlerdi. Toprak sahipleri, çobanları, mevsimi gelince uzak otlaklara gitmesi gereken (sığır ve koyunların yanı sıra keçilerin ve atların da olduğu) sürülere eşlik etmeleri ve yıl boyunca hayvanların başında genellikle bir koruyucu gibi davranmaları için istihdam ederdi.

Eski Yakın Doğu’da, Klasik dünyadaki gibi, çobanların kaderinde çoğu kez yıpratıcılık, yalnızlık ve tehlike vardı. Bu yaşam, ne kadar önemsiz bir konumu olsa da, kesinlikle, özgür bir kişinin heves edebileceği türden bir yaşam değildi; çobanlar aslında, çoğunlukla savaş esiri olarak getirilen kölelerdi. Düşük statüleri, görevlerinin gerektirdiği –en sert koşullarda sürünün selametini sağlamak ve çoğunlukla yılın önemli bir bölümünde efendisinin topraklarından uzak olmak gibi- büyük sorumluluklarla pek bağdaşmıyordu. Bir efendiye yasal olarak bağlı olanların, muhtemelen, en güvenilir ve dürüst olanlarına çobanlık görevi veriliyordu. Birçok kültürde olduğu gibi, sığırtmaçlık işinde köpekler de yardımcı olurdu. Birisi tarafından öldürüldüğünde sahibine 20 şekel tazminat ödenmesi gerektiğine bakılırsa, bu amaç için özel olarak eğitilmiş bir köpek, bir çiftçinin en değerli varlıklarındandı. Bu,

sıradan bir köpeğe karşı işlenen suça uygulanan cezanın 20 katı ve öküz, at, katır ve hamile inek dahil diğer çiftlik hayvanları için yasalarda belirtilmiş cezaların ise çok üzerinde bir cezaydı.

Yasaların kırka yakın maddesi, tüm külliyyatın yaklaşık yüzde 20'si, çiftlik hayvanlarına ayrılmıştı ve bu da kırsal faaliyetlerin krallığın zenginlik ve refahında oynadığı yaşamsal rolün açık bir göstergesiydi. Bu sayı, ayrıca, çiftlik hayvanlarıyla ve çoğu kez onlarla bağlantılı suçlarla ilgili yasal tartışmalar ve iddialar konusundaki önemli potansiyelin de bir göstergesiydi²²⁹. Fiyatları ve kiralama ücretlerini tespit etmenin dışında çiftlik hayvanlarıyla ilgili kırsal yasalar, temel olarak, çalınan ya da zarar gören veya yolunu şaşırarak otlak hayvanlarını kapsayan koşullarla ilgiliydi.

Çobanları ne kadar titiz olursa olsun, hayvan sahipleri, neredeyse kaçınılmaz olarak, hırsızlık ya da kaza sonucu veya sürüden tek başına ayrılan hayvanlar nedeniyle bazı kayıplara maruz kalırdı. Bu kayıplarla, özellikle sürü açıkta, çitsiz olarak bölgesinde otladığı zaman, oldukça sık karşılaşılabiliyordu. Büyük olasılıkla, kayıpların büyük bölümü hırsızlıktan kaynaklanıyordu ve kısmen caydırıcı önlem olarak, yasalar, hayvan hırsızlığına karşı ağır cezalar koydu : “Eğer bir kimse bir koşum öküzü çalarsa, cezası eskiden on beş sığırdı, ancak şimdi on sığır verecektir: üç tanesi iki yaşında, üç tanesi bir yaşında ve dört tanesi süttten kesilmiş ve bunları kendi evinden karşılayacaktır.” Orijinal cezanın indirilmiş olması, hayvan hırsızlığına karşı daha yumuşak bir yaklaşımdan kaynaklanmış olabilir. Ne olursa olsun, gözden geçirilmiş ceza, mağdura birebir tazminat ödenmesinin çok ötesindeydi. Başka yerlerdeki gibi, burada da, suçlunun ödeyeceği miktarın tespitinde iki unsur özellikle öne çıkıyordu: ilki, suçun kasıtlı mı yoksa ihmal sonucu mu olduğu ve ikincisi, kurbanın kaybının geçimini ne ölçüde etkileyeceğiydi.

Birçok sürü sahibinin hayvanlarını ortak bir otlakta otlattığı durumlarda, en büyük riskler, sürüdeki hayvanların kaybolması ya da başka birinin sürüsüne karışmasıydı. Yasal açıdan, krala ya da kesinlikle onu kullanma hakkını taşıyana ait olan bu tür bir otlak kullanımını belirleyen düzenlemeler konusunda açık ve bütünlüklü bir bilgimiz yok. Ancak, Ön Hitit-Kaşka halkından bir grupla yapılan anlaşma ve sözleşmelerden, birkaç sürü sahibinin bir otlak ortak kullanabildiğini ve bazen sürülerin tamamen birbirine karışabildiğini biliyoruz. Anlaşmalar, dost Kaşka gruplarının sürülerini Hitit topraklarında Hititlerin sürüleriyle birlikte otlatmalarına

²²⁹ Trevor BRYCE, a.g.e., s.100

izin verdi, ancak Hitit sürülerindeki herhangi bir kayıptan onları sorumlu tuttu ve sürülerini düşman Kaşka grubu sürüleriyle karıştırmalarını yasakladı. Açıkça, her sürü sahibi, bir komşusuyla tartışma çıktığında, çalındığı iddia edilen hayvanlar geri istendiğinde, kendi hayvanlarını birbirine karışmış iki sürüden bulup çıkarması gerektiğine ya da sürüden ayrılan bazı hayvanlarına başkaları tarafından el konulduğunda, kendine ait bir tür damgayla hayvanlarını ayırabilmeliydi²³⁰. “Eğer bir kimse sürüsünden ayrılmış bir öküz, bir at, bir katır ya da eşek bulursa, bu hayvanı kralın kapısına götürür. Eğer hayvanı kırdı bulursa, yaşlılara götürür. Bulan, hayvana koşumlarını takar (yani denetim altında tutmak için) Hayvanın sahibi hayvanı bulduğunda aynen geri alacak, ancak bulan kişiyi hırsızlıktan tutuklatamayacaktır. Ancak bulan, hayvanı yaşlılara teslim etmezse, hırsız sayılacaktır.

Prosedür, açıkça, bulunduğu başıboş hayvanların kendi mülkiyetinde olduğunu iddia ederek hırsızlık suçlamasından kaçan gerçek hırsızları engellemek için düzenlenmiştir. Yasalar, başıboş gezen hayvanları çalanlarla bulanlar arasında net bir ayrım gözetmiştir. İkinci örnekte, başıboş bir hayvanı bulan ve gerçek sahibine iade etmek için bir çaba göstermeyen kişinin ödeyeceği tazminat, bilinçli bir hırsızlık durumunda ödenecek tazminattan çok daha azdır. Bu, temel olarak, kasıtlı ve kasıtsız eylem arasındaki ayırımdır; ikinci örnekte, suçlu, suçlanmayı daha az hak etmiştir.

Hayvanların ayırt edilmesinin dışında, Hititlerin atlardan (bir aygır, süttten yeni kesilmişse, bir aygır sayılmaz; bir yaşındaysa, bir aygır sayılmaz; iki yaşındaysa, o bir aygırdır) boynuzlu sığırların birçok türüne, üç kategorideki köpeklere, farklı koyun, domuz, arı hatta –kümes hayvanı yerine daha çok kehanet için kullanılan- kuş türlerine kadar çeşitli kategorilerdeki hayvanlar için kesin tanımlamaları vardı.

Yasalar, çeşitli arazi başlığı belgeleri ve Hitit dünyasındaki tarımsal faaliyetlerle ilgili diğer metinler okunduğunda, verimli kullanılmaması durumunda toprağın geri alınmasını, geniş bir suç yelpazesini kapsayan sabit cezaları ve sabit olduğu anlaşılan fiyatları, ücretleri ve kiralari öngören son derece düzenli bir toplum izlenimi ediniyoruz. Besin üretimi yapılan bütün toprakların azami kapasitede kullanılmasını sağlamaya verilen mutlak öneme bakılırsa, bu izlenim pekala doğru olabilir. Kasten, kötü niyetle ya da sadece ihmal nedeniyle komşularının geçimini tehdit edenler, devletin genel selameti açısından da bir tehditti. Cezalandırılmaları keyfe ya da şansa bırakılamazdı. Ve Hitit anayurdunun geçimini bağladığı birçok

²³⁰ Trevor BRYCE, a.g.e., s.101

tarımcı topluluğun yakın yerleşimleri göz önüne alındığında, daha geniş alanlara yayılmış çiftlik yerleşimlerine kıyasla, bu toplulukların faaliyetlerini yönlendirecek katı, uyumlu düzenlemelerin önemi artıyordu²³¹.

Urartuların güney sınırını oluşturan Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye gelince, yapılan araştırmaların sonuçları, orada Ege Göçleri ile gelenlerin geniş kapsamlı bir yıkıma ve sosyoekonomik açıdan bir değişime neden olduğunu gösteriyor. Fırat'ın doğusunda kalan düzlük alanlarda İ.Ö. 12.yüzyılın sonları ile İ.Ö. 10. Yüzyılın sonları arasındaki dönem, bölgesel ve yerel güçlerin bütünüyle çöktüğü, etkisiz hale geldiği bir dönemdi.

Aynı kaynaklarda Karkamış dışında hiçbir sur içi kentin adının geçmemesi Bronz Çağı'nda bölgede kurulmuş olan kentler sisteminin Erken Demir Çağı'nda dağıldığının kanıtı sayılıyor.

Bölgede yapılan araştırmalar ve Asur yazılı kaynakları bu dönemde ortaya çıkan politik boşluğu dolduranların güneyden gelip bu bölgeye yerleşen, kır kökenli bir kavim olan ve bu dönemde küçük, kolay inşa edilir türden yerleşmelerde oturan Aramlar olduğunu gösteriyor.

Arkeolojik bulgulara bakılırsa, Fırat'ın bir kolu olan Habur ile Lübnan Dağları arasında kalan bölgede, İ.Ö. 11.yüzyılda, Geç Bronz Çağı ile karşılaştırıldığında, küçük yerleşmelerin sayısı artmıştı. İ.Ö. 11.yüzyılın ilk yarısına ait olduğu saptanan bazı yerleşmelerde, tek konut ölçeğinde, ana yapıya eklenen depo alanları, bölgede göçerliğin yanı sıra tarım da yapıldığını ve yerleşik bir yaşamın varlığını kanıtlıyor. Aynı yüzyılın ikinci yarısında konutlarda dokumacılık yapıldığını gösteren araç ve gereçler de dikkati çekiyor. İ.Ö. 11. ve 10. yüzyıllarda bölgede bir mekansal dönüşüm sürecinin başladığını, eski kentlerden bazılarının yeniden iskana açıldığını gösteren en iyi örneklerden biri Karkamış' tır²³².

Karkamış Fırat kıyısında, günümüzdeki Türkiye-Suriye sınırına çok yakın bir noktada, kuru tarım yapılan verimli bir tarım alanının merkezinde kurulmuştu. Kentin yer aldığı Aşağı Fırat Vadisi, halen inşa edilmekte olan Karkamış-Birecik Barajı'nın göl alanı içinde kalacaktır. Bu alan, Neolitik dönemden başlayarak Bronz Çağı'nın ortalarına kadar düşük yoğunlukta iskan görmüş, bu tarihlerde yerleşmelerin büyüklüğü ve sayısı önemli bir artış göstermişti. Bu gelişme Karkamış' ın İ.Ö. 2.binyılın başlarında güçlü bir kent devleti olarak ortaya çıkması ile ilişkilidir. Kent

²³¹ Fiorella İMPARATI, a.g.e., s.122

²³² Rudolf, NAUMANN, a.g.e., s.509-510

güçlü Hitit İmparatorluğu' nun önemli bir ileri karakolu, sınır yerleşmesi idi. Bölgenin bu niteliği ve savunma kaygısı kırsal yerleşmelerin sayısının sınırlanmasında etken oldu. Demir Çağı başlarında Hitit İmparatorluğu dağılıp Karkamış bağımsız bir kent-devleti haline gelince, Mısır kaynaklarında Ege Göçlerinden bahsedilirken harap olan kentler arasında adı geçtiği halde, kısa sürede ekonomik durumu düzeldi. Bunun nedeni Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'yu birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasıydı. Hitit döneminde önemli bir kent olarak adı Hattuşa, Mari ve Ugarit arşivlerinde yer alan Karkamış, Demir Çağı'nda da, İ.Ö. 11.yüzyıldan başlayarak, Asur kaynaklarında adı geçen bir kent haline geldi. Demir Çağı'nda kentin nüfusunun arttığını yerleşim alanının genişlemesinden anlıyoruz. Arkeolojik bulgular, çevresindeki kırsal yerleşmelerin sayısında da Bronz Çağı'na göre önemli bir artış olduğunu gösteriyor²³³.

Yakın dönemlerde Kuzey Suriye'de yapılan araştırmalar, Aşağı Fırat Vadisinde olduğu gibi burada da Geç Bronz Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişte mekansal yapıda bölgesel ölçekte önemli bir dönüşüm sürecinin yaşandığını gösteriyor. Bronz Çağı'nda bölgesel krallıklar ya da küçük devletler sisteminde yönetim merkezinin etrafında kümelenen kırsal nüfusun yerini, Demir Çağı'nda çok sayıda mezra ve köyden ve orta boy kasabadan oluşan, başkentler etrafında kademelenmiş bir mekansal dağılımın aldığı dikkati çekiyor. Luvi dilinde yazılmış metinlerde, yerel ölçekte, yerel başkentler, sur içi kale-kentler ve komşu kasabalar olmak üzere üç kentsel kademe tanımlanmaktadır. Buna köyler ile mezra ve çiftlikler eklenirse ortaya beş kademedeki oluşan bir mekansal dağılım çıkar. Karkamış' ta olduğu gibi, kent yaşamı ile kırsal yaşam arasındaki önemli farklar kent dokusunu meydana getiren konutların yörenin geleneksel kırsal konutlarından oldukça farklılaşan plan özelliklerinden de anlaşılmaktadır.

Asurluların bu geniş bölgeyi kısa bir süre içinde denetimleri altına alma sürecinde izledikleri tarım politikasının ve bölgesel örgütlenme modelinin bir sonucu olarak, İ.Ö. 8.yüzyılın ikinci yarısında bu yerleşme sistemi birçok yerde o zamana kadar görülmemiş ve o zamandan günümüze kadar da bir daha görülmeyen ölçekte bir tarımsal kullanım yoğunluğunun ortaya çıkmasına neden oldu. İ.Ö. 9.yüzyıl sonuna kadar uygulanan yeniden yerleşim, tarımsal kolonizasyon ve göçerleri yerleştirme politikaları böyle bir sonucu ortaya çıkarmıştı. Yerleşmelerin mekansal dağılımında

²³³ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, s.125

büyük kentsel merkezler birbirlerinden uzak ve dağınık yer seçerken, küçük yerleşmeler, köyler ve mezralar sık bir ağ oluşturdular ve tepelerden düzlüklere indiler, verimli tarımsal alanlara yayıldılar. Bu işleyiş içinde tarımsal üretimde, başka bir deyişle artık üründe önemli bir artış sağlandığına kuşku yoktur. Uzun mesafe ticaretinin gelişmesi ve daha geniş bir pazara açılmak için gerekli sermayenin bu yoldan sağlanabileceğini düşünmek yanlış olmaz²³⁴. Örneğin pazara sunulacak malların deniz aşırı limanlara taşınmasını sağlayacak teknelerin yapımı için gerekli sermaye de bu yoldan sağlanmış olabilirdi, ancak böyle olmadı. Asur kralları tarımdan gelen bu artık ürünü güçlerinin simgesi olan yeni anıtsal başkentler, onların içine görkemli saraylar ve tapınaklar inşa etmek ve onların işletme giderlerini karşılamak için harcamayı yeğlediler²³⁵.

Böylece Asurlular yaklaşık 200 yıllık görece kısa bir süre içinde, tarımdan geldiğini varsaydığımız büyük ölçekteki artık ürün ve ticaretten gelen sermaye ile üç yeni başkent inşa etmiş ve sarayların lüks tüketime dönük harcamalarını karşılamış olmalıdırlar. Sonuç olarak İ.Ö. 1.binyılın ilk yarısında Ortadoğu'nun süper gücü olan Asur krallığında üretimin ve tüketimin ölçeği, İ.Ö. 7.yüzyıl sonlarında dışardan gelen saldırılar sonucunda dağılıncaya kadar, çalışmanın ilk bölümünde açıklanan işleyişe koşut olarak, saray ve tapınaklar çevresinde örgütlenen ekonomik ilişkiler düzeyinde kaldı, pazar ekonomisine geçilemedi; bu süreci başlatanlar ise bölgenin küçük girişimcileri oldular²³⁶.

Güneydoğu Anadolu'daki yerleşmelere gelince, İ.Ö. 9.yüzyıl sonu ile 8.yüzyıl başlarında başta Karkamış olmak üzere, bölgenin az sayıdaki kent niteliği taşıyan yerleşmelerinde, kaleler yeniden düzenlendi ve "aşağı kentler" kurularak etrafları surlarla çevrildi, yeni kapılar inşa edildi. İ.Ö. 8.yüzyıl Karkamış kentinin yerleşim alanının da genişlediği bir dönem oldu ve kentin surlarla çevrilen aşağı ya da dış kent ile birlikte toplam alanı 100 hektara ulaştı. Yerleşmelerin mekansal kademelenmesinde, Fırat vadisinde bir bölge merkezi konumunda bulunan Karkamış'ın çevresinde yer alan tarım alanında ortalama büyüklükleri bir hektarı geçmeyen, köy, mezra ve tek çiftlik türünden, sayıları 60'a yaklaşan, çok sayıda, dağınık kırsal yerleşme yer alıyordu²³⁷.

²³⁴ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.126

²³⁵ Veli SEVİN, "Yeni Assur Sanatı I, Mimarlık", Ankara, 1991, s.39

²³⁶ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.128

²³⁷ D.M.BONACOSSİ, The Syrian Jezireh in the Late Assyrian Period, London, 2000, s.349

2. Hayvancılıkla İlgili Vesikalar

Hayvancılık ise oldukça gelişmiş ve bazı yerlerde tek geçim kaynağı idi²³⁸.

Bu dönemde uzun süreden beri Hititlerin doğusunda, Suriye'ye kadar uzanan geniş alanda yaşayan Hurriler, politik ve kültürel alanda güçlenerek Mitanni İmparatorluğu'nu kurdular. Mısır'da ise barbar kavimlerden olan Hiksoslar yönetimi ellerine geçirerek ülkeye yaklaşık yüzyıl boyunca egemen oldular. Aynı dönemde İran'da yaşayan barbar kavimlerden olan Kassitler de bütün Babil ülkesini ele geçirdiler²³⁹. Bütün bu göstergeler Ortadoğu'da büyük bir kavimler hareketine işaret etmektedir. Bu hareketlenmenin arkasındaki itici güç ise Hititlerin, Hurrilerin, Kassitlerin ve barbar Hiksosların at yetiştirme tekniklerini geliştirmeleridir. Bu sürece koşut olarak Hititler de iki tekerlekli hafif savaş arabasını mükemmel hale getirmişlerdir. Bazı yazarlar bu teknolojik gelişmeyi uygarlık tarihinin önemli bir buluşu ve dönüm noktası olarak nitelendiriyorlar²⁴⁰.

Hurriler Ari menşeli bir hanedan tarafından yönetiliyordu. Devletin adı Mitanni idi. Hititler savaş arabalarının atların için yetiştirici olarak Mitanni ülkesinden getirilen uzmanları kullanıyorlardı. Boğazköy tabletleri arasında Mitanni ülkesinden Kikkuli adında bir uzmanın at yetiştirmeye ait eseri bulunmuştur. Bu eserde kullanılan teknik terimler arasında Sanskrit dilinde kullanılan sayılara benzer sayıların bulunması Mitanni ülkesinde Ari bir dilin kanıtlarının varlığına işaret etmektedir²⁴¹.

İ.Ö. On beşinci- On dördüncü yüzyıllarda bu bölgede, sınırlarını Akdeniz kıyılarından Zağros Dağları'na kadar genişleterek, böylece batıda Hititler, doğuda da Fırat'ı kontrol eden Mısırlılarla ihtilafa düşen Mitanni İmparatorluğu hüküm sürmekteydi. Mitanni Dili Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de görmüş olduğumuz Huri diliydi²⁴².

Boğazköy ve Maşat tabletlerinden şehirlerin savunulmasına nasıl önem verildiğini, uzunca sürebilecek kuşatmalara karşı nasıl tertibat alındığını öğreniyoruz. Halkın mal varlığının önemli bir kısmını oluşturan sığırlar ve koyunlar düşman tehlikesinin olmadığından emin olmadıkça kent dışına bırakılmıyordu. Uzunca bir

²³⁸ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.94

²³⁹ C.W.CERAM, Tanrıların Vatanı Anadolu, İstanbul, 1994, s.113

²⁴⁰ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.50

²⁴¹ Sedat ALP, a.g.e., s.20

²⁴² J. P. MALLORY, Hint-Avrupalıların İzinde, Ankara, 2002, s.46

zaman sürebilecek kuşatmalara karşı gerekli gıda maddeleri ile diğer ihtiyaç maddelerinin depolanması da alınan güvenlik önlemleri arasındaydı²⁴³.

Hayvanlardan neler beslediklerini yukarıda Tivataparaş'ın mallarından öğrendik. Ayrıca domuz da besliyorlarmış. Onlarda süt, yağ, et, yün, deri üretiliyor. Bunlardan da yiyecek, giyecek ve kullanılacak eşya olarak yararlanmışlar. Krallar savaşlarda özellikle hayvanları ganimet olarak aldıkları ile övünmüşler. Metinlerde yazıldığına göre, sürülerle hayvan getiriyorlarmış ülkelerine. At, eşek, katır da yük hayvanı olmuş. Özellikle at Hititler' de çok değerli. Savaş arabalarına hep at koşuyorlarmış. Atların nasıl terbiye edileceğini anlatan belgeler var. Anlaşıldığına göre atı ve at terbiyesini de Hurriler' den öğrenmişler Hititler. Arılardan kovanla bal almışlar. Balı hem şeker yerine hem ilaç yerine yemişler, mumunu da tahta tabletlerin üstüne sürmek için kullanmış olmalılar²⁴⁴.

Hitit ordusu, daha Eski Krallık Dönemi'nde, gerekli erzak ve malzemenin taşınmasında, Asur ticaret kolonilerinde de kullanılan, uzun araba denilen dört tekerlekli ve öküz koşulu arabalar kullanıyordu. Yazılı belgelerde, atla çekilen arabaların kullanıldığını gösteren bilgiler varsa da, bu arabalar, Sümer savaş arabaları gibi dört tekerlekli, ağır arabalardı. Tekerlekleri kağrı tekerleği gibi yekpare olarak inşa ediliyordu. İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan savaş arabaları ise, İ.Ö. 15. yüzyıldan sonra, Ortadoğu'da ortaya çıkan, çift atlı ve çift tekerlekli, hafif, bu nedenle de hızlı ve kolay taşınabilen savaş arabalarıydı. İlk kez bu arabaları Ortadoğu'da kullanan, Mitanniler oldu. Mitanniler, bu savaş aracı yardımıyla, İ.Ö. 15. yüzyılda, Suriye'de büyük bir devlet kurmayı başardılar. Hititler, bu yeni teknolojiyi onlardan öğrendiler²⁴⁵. At koşulu savaş arabası yeni bir olgu olduğundan, ata gereksinme vardı ve at yetiştirmeyi de öğrenmek gerekiyordu. Hattuşa' da yapılan arkeolojik kazılar sırasında, devlet arşivinde bulunan belgeler arasında, Mitannili bir at uzmanı tarafından at eğitimi konusunda yazılmış bir belge vardır. Bu metinde verilen bilgiler, modern İngiliz at yetiştirme yöntemlerine de uymaktadır. Görülüyor ki, hafif arabaların ve altı ispitli tekerlerinin yapımı kadar gerekli koşum atlarının eğitimi de, uzmanlık isteyen bir işti. Hititler' in maden işleme tekniklerinde olduğu gibi uzmanlık gerektiren bu konulara ve ulaşım teknolojisindeki gelişmelere kısa zamanda uyum

²⁴³ Sedat ALP, a.g.e., s.47

²⁴⁴ M. İlmiye ÇİĞ, a.g.e., s.97

²⁴⁵ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.153

sağladıkları ve gündelik yaşamlarında kullandıkları görülüyor. Bazı yazarlar, Hititler' in, bu özellikleri nedeniyle, Anadolu'da 600 yıl süren bir devlet örgütlenmesi içinde, çok çeşitlilik gösteren bir kavimler topluluğunu denetimleri altında tutmada ve yönetmede başarı sağladıkları görüşündedirler. İ.Ö. 2.binyılın ortalarında, Ortadoğu'nun, Mısır'dan sonra en büyük siyasal gücü Mitanni Devleti iken, kısa bir süre sonra onun yerini Büyük Hitit İmparatorluğu almıştı.

Hititler' in kullandıkları savaş arabalarını, Mısır ordusuyla İ.Ö. 1296 yılında yaptıkları Kadeş Savaşı'nı anlatan, Mısır'daki Abu Simmel, Luksor ve Karnak tapınaklarının duvarlarındaki kabartmalardan tanıyoruz. Abu Simmel tapınağında bulunan belgelerde, Hitit kralının bu savaşa 4500 savaş arabası ile katıldığı belirtilmektedir. O dönem koşulları dikkate alınırsa bu, önemli bir sayıdır. Diğer yandan, yolların yapımında da Hititler' in yeni teknikler geliştirdikleri biliniyor. Kuşkusuz, bu yeni ulaşım aracının gündelik yaşamda yaygın olarak kullanımının ön koşulu, yolların at arabası için uygun hale getirilmesidir²⁴⁶.

Mitanni' nin başlıca dili Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olmasa da, Mitanni belgelerinde Hint-Avrupa dili lügatçesi kullanımının açık kanıtları vardır. Mitanniler' in kendi arşivleri henüz bulunamadığından, bu kanıtlara Boğazköy (Hitit) ve El-Amarna (Mısır) gibi yabancı devletlerin arşivlerindeki diplomatik yazışmalardan ulaşılabilmektedir. Ancak Mitanni Krallığı'nda seçik bir Hint-Ari unsurunun bulunduğundan kuşku duymak için çok az neden vardır.

Hititler' le Mitanni arasındaki bir anlaşmada Mitanni Kralı, Hurri tanrıları üzerine yemin eder ve ayrıca Hint ilahları oldukları apaçık olan Mi-ti-ra (Hint Aricesi Mitra), Aru-na (Varuna), İn-di-ra (İndra) ve Na-sa-at-tiya' yı (Nasatya) bunlara ilave eder. Yazarı Mitannili Kikkuli olarak belirtilen, at eğitimi ve savaş arabacılığı üzerine yazılmış bir Hitit metninde, savaş arabalarının izleyecekleri istikametlerin sıralanmasında Hint sayı adları kullanılırken –aika (Hint-Arice eka, “bir”), tera (tri, “üç”), panza (panca, “beş”), sata (sapta, “yedi”) ve na (nava, “dokuz”)- Yorgan Tepe'de bulunan bir başka Hitit metninde atların renkleri anlatılırken, örneğin babru (Hint-Arice babhru, “kahverengi”), parita (palita, “boz”) ve pinkara (pingala, “kızıl”) gibi Hint-Arice isimler kullanılmaktadır²⁴⁷. Mitanni dilindeki Marya kelimesi, kesinlikle Veda dilindeki marya, “savaşçı” ile aynıdır.

²⁴⁶ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.154

²⁴⁷ J. P. MALLORY, a.g.e., s.47

Mitannili assussanni (at-terbiyecisi) Kikkuli der ki:

Atları sonbaharda çayıra saldıığımızda, o, atların koşumlarını vurdu. 3 mil tırta gitti, fakat sonra 7 tarla boyunca atların dörtnala koşmasına izin verdi. Ancak, dönüş yolunda onları 10 tarla boyunca dörtnala koşturdu, sonra koşumlarını çözdü, onlara baktı ve onları suladı. Onları ahıra aldı. Sonra onlara bir avuç buğday, iki avuç arpa ve bir avuç saman verdi. Atlar bunları yediler. Yemlerini yer yemez onları direğe bağladı²⁴⁸.

²⁴⁸ J. P. MALLORY, a.g.e., s.48

3. Madencilikle İlgili Vesikalar

Demir işlemeciliği daha az olmakla birlikte bakır ve tunç işlemeciliği ile birlikte madencilik oluşturuyordu²⁴⁹.

Anadolu dağlarında bol maden varmış o zaman. Bakır, tunç en çok kullanılan madenler. Gümüş, kurşun, kalay ve altın var. İlk ikisi Toroslar' daki Bolkar Dağı'ndan elde ediliyormuş. İşin ilginç yanı, bakır Kıbrıs'tan geliyormuş. Bakır ve bronzdan savaş aletleri yapılmıyormuş. Gümüş de para olarak kullanılıyor. Gümüşün para olarak değeri ağırlığına göre, bunlar çubuk veya halka şeklinde oluyormuş. Birim olan Şegel 8,5 gr. dan biraz az. 40 şegel 1 mana ediyormuş. Bu da Sümer'den. Yalnız Sümer manası 60 şegel imiş.

Hititler' de demir çok değerli. Anadolu'da demir işçiliği M.Ö. 2000'lerden önce başlamış. Hititler onu sürdürmüş. Demirden tanrı ve hayvan heykelleri, kılıç ve kamalar yapmışlar. Bunlar değerli eşya olarak, krallar tarafından mabetlere hediye edilmiş. Hatta demirden tablet bile yapmışlar.

Demir hakkında ilk bilgi veren belge; Hattuşa' yı ilk yakıp yikan Kuşşara Kralı Anitta, Puruşanda ülkesinde bir savaş yapmış. Hititler' den çok önce Akad Kralı I. Sargon da o ülkeye kadar gelip savaş yapmış. Anitta bir demir kılıç ile bir taht aldığını yazmış²⁵⁰.

Uzmanlaşmış bir üretim alanı olan metalürjinin en eski evrelerinden beri bakır ve bronz işleyen zanaatkarlar maden olarak demiri tanıyor, araç ve gereç yapımında seyrek olarak kullanıyorlardı. Anadolu'da ise demirden yapılmış en eski gereçlerin kullanımının, çok sınırlı sayıda olmakla birlikte, İ.Ö. 3.binyılda başladığı, ancak yaygınlaşmasının İ.Ö. 1200 yıllarından sonra Demir Çağı'nda gerçekleştiği arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Alacahöyük 'te Erken Bronz Çağı'na ait olduğu saptanan kral ve soyluların mezarlarında bulunan değerli eşyalar arasında, altın ve gümüşün yanı sıra, demirden yapılmış olanlara da rastlanmıştır. Başlangıçta demir lüks bir tüketim malı sayılıyor ve demirden yapılmış eşyalar kralların birbirlerine gönderdikleri hediyeler arasında, az sayıda da olsa yer alıyordu. Yazılı kaynaklar Hititlerin Demir Çağı'ndan çok önceleri demiri işlemiş ve kullanmış olduklarını, hatta İ.Ö. 1600 yıllarında demir cevheri çıkartmak için bir çeşit tekel kurduklarını

²⁴⁹ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.94

²⁵⁰ M. İlmiye ÇIĞ, a.g.e., s.97

gösteriyor. Hitit devlet arşivinde bulunan bir mektuptan, Mısır kralının bu madeni Hitit kralından istediği, ancak bu talebin reddedildiği biliniyor²⁵¹ Hititler’ de demiri işleyenler çok özel kişilermiş; bu yüzden çok pahalı imiş. Kral III. Hattuşili’ nin adını vermediği bir krala demir hakkında yazmış olduğu mektubu şöyledir: “bana yazdığınız iyi demir Kizzuwatna mühür evinde kalmamış. Demirin yapıldığı kötü bir zaman şimdi. Onlar iyi demir yapıyorlar, fakat henüz bitmedi. Bitirdiklerinde onu sana göndereceğim. Bugün sana ancak bir demir hançer gönderebiliyorum.”

Köylüler yazın tarım işleriyle uğraştıklarından, ancak demiri kışın evlerinde eritiyorlar ve işliyorlarmış. Bu yüzden iyi demir ancak kışın bulunuyormuş. Mektupta sözü edilen Kizzuwatna, güneyde Kilikya bölgesi. Belki burada yapılan demirler depolanıp buradan ihraç ediliyormuş²⁵².

Hitit İmparatorluğu, dışarıdan gelen kavimlerin istilaları sonucunda dağıldığı İ.Ö. 1200 yıllarına kadar bakır ve bronz işçiliği metal işleme alanındaki üstünlüğünü sürdürmüş, bu tarihten sonra ise Mezopotamya’da, Mısır’da ve Avrupa’da olduğu gibi Anadolu’da da demirin kullanımı hızla yaygınlaşmıştı. Bu uzun gecikme teknolojik bir sorundan kaynaklanmıyordu. Demir cevheri bir kere ısıtılıp işlenmeye hazır hale getirilince, soğumadan tümünün işlenip tüketilmesi gerektiğinden, çok sayıda uzman demircinin aynı anda, birlikte çalışarak üretim sürecini kesintisiz sürdürmesi zorunluymuştu. Demirden araç ve gereç yapımının bu özelliği nedeniyle, İ.Ö. 1200 yıllarına kadar, az sayıda uzman işgücü ile üretimi sürdürülebilen bronz işçiliği, ekonomik açıdan tercih edilmiştir.

Dövme demirden yeterince keskin bir kenar elde etmek için gerekli teknik gelişme İ.Ö. 1400 yıllarında Hitit İmparatorluğu’ nun egemenliği altındaki kavimlerden biri olan ve Güney Kafkasya’da yaşayan Kaliblerden bir grup demirci tarafından, madeni tavlama, yani kor halindeyken su verme tekniği ile kısmen çözülmüştü. Tavlama yönteminde dövme demir çubuklar, az miktarda karbonun metalin yüzeyine dağılmasını sağlayacak şekilde, doğrudan odun kömürü ateşinde ısıtılıp çekiçle tekrar tekrar dövülerek çelik haline getiriliyordu. Metal olarak demirin işlenmesiyle ilgili teknik sorunların kısmen çözülmesine karşın, Hititlerin demirden yapılmış araç ve gereçleri gündelik yaşamlarında yaygın olarak kullanmadıkları biliniyor. Demir doğada bol miktarda bulunan ve işlenmesi de bir kez öğrenildi mi,

²⁵¹ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.46

²⁵² M. İlmiye ÇIĞ, a.g.e., s.98

işçilik olarak bronzdan daha az uzmanlık isteyen bir metal olduğundan, demirden yapılan araç ve gereçler daha ucuza mal edildiği halde, Demir Çağı'nın İ.Ö. 1200 yıllarına kadar gerçek anlamda başlamadığı konusunda bilim çevrelerinde görüş birliği vardır. Bu görüşe göre, Hitit İmparatorluğu' nun barbar kavimlerin istilası nedeniyle kısa bir süre içinde parçalanmasından sonra kırsal bölgelere dağılan demirci ustaları, bu yeni tekniğin, geniş ölçekte, bütün Ortadoğu'ya ve barbar Avrupa'ya yayılmasını sağladılar²⁵³.

Bronz Çağı koşullarında bir orduyu savaş arabalarıyla donatmak çok pahalı bir işti. Bronzdan yapılmış silahlar, zırhlar, içi boş hafif tekerleklerin ve araba gövdesinin yapımında gerekli olan ileri düzeydeki ahşap doğramacılık tekniği, deriden yapılan koşum takımları ve arabaya koşulacak atların yetiştirilmesi, bir savaş arabasının üretilmesi için uzmanlaşmış çok sayıda zanaatkarın sürece katılımını gerektiriyordu. Bu koşul, maliyeti yükselten başlıca etmendi. Maliyetin yüksek olması, askeri gücün ekonomik ve politik denetimi elinde tutan küçük bir seçkinler grubunun elinde toplanmasına neden olmuştu. Bu savaş yönteminin en önce nerede ve kimler tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Bronz Çağı'nın son yüzyıllarında, savaş arabalarına sahip küçük bir grup olan seçkinler, yani kral ve çevresindeki soylular ile bu grubun dışında kalan geniş kitleler arasındaki güç farkı büyük boyutlara ulaşmış; daha öncede değindiğimiz gibi, krallık kurumu güçlenmiş ve saray toplum yaşamının odak noktası haline gelmişti²⁵⁴.

Yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara göre, İ.Ö. 20. yüzyıla tarihlenen Tabaka IV ve Tabaka III' te, Kaniş ve Karum yerleşmelerinin yan yana varlıklarını sürdürdükleri saptanmıştır. Tabaka II' de de Asurlu tüccarlar gelmeden önce tepedeki Kaniş kenti, höyüğün dışında gelişme göstermişti ve zengin bir kentti. Zenginliği, Anadolu ölçeğinde kurduğu ticaret ilişkilerinden geliyordu²⁵⁵. Çok önemli bir savaş gereci olan bronz mızrak ucu, Kaniş Karumu' nun IV. ve II. tabakalarında çok gelişmişti. Bu bulgulardan, Erken Bronz Çağı sonunda, Orta ve Kuzeydoğu Anadolu'da, maden işçiliğinin, tarım kadar önemli olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'da madencilik bu kadar gelişmiş olmasaydı, Asur kolonileri dönemindeki ticaretin niteliğini açıklamak zor olurdu. Karum' daki büyük atölyeler, kullanıldıkları yerde sabit duran büyük kalıplar, her türlü bronz dökümü için özenle hazırlanmış

²⁵³ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.47

²⁵⁴ J. KEEGAN, Savaş Sanatı Tarihi, İstanbul, 1995, s.123

²⁵⁵ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.121

çeşitli küçük kalıplar, Erken Bronz Çağı'nda kullanılanlardan çok farklı değildi. Bu ölçekte madencilik, büyük bir örgütlenmenin sonucuydu. Maden işleme faaliyetlerini ve özellikle ticaretini, doğrudan doğruya, yönetici sınıf denetliyordu. Aynı zamanda yaşamını madenci ve metal işçisi olarak sürdüren bir zanaatkar kesimi ortaya çıkmıştı²⁵⁶.

Kentin ekonomisinde çok önemli bir yeri olan bronz alet yapımının sürdürüldüğü atölyeler, mahalle içlerine dağılmış, ayrı bir bölgede bir araya toplanmamıştır²⁵⁷. Kaniş' te bir yapının atölye olduğu, içindeki buluntulardan, yani, madenin döküldüğü taşınabilir kalıplardan, tabana yerleştirilmiş olan sabit, büyük kalıplardan, sayıları bir ailenin gereksiniminden çok olan potalardan, hamlaç ve körüklerden, satışa hazır çeşitli malzemenin depo edilmiş olmasından ve ustaların kullandığı şekilsiz taş aletlerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bu atölyelerde, hem metal aletler, silahlar, süs eşyaları, hem de pişmiş topraktan eşya ve gereçler yapılır ve satılırdı. Özel konutların bazılarında da, bir veya iki taş kalıp ve pota bulunmaktaydı. Sahipleri, bu kalıplara, ya kendilerinin erittikleri madenleri dökmekte veya kendi kalıbını atölyeye götürüp orada döktürmekteydiler. Özel konutların bazılarının bir odasında, tamamlanmamış mühür, ağılık, taş balta, çekiç ve perdah taşı bulunmuştur. Bunlar da, küçük ölçekte birer atölye sayılabilir. Bu küçük atölyenin yalnız o ailenin gereksinimini mi karşıladığı, yoksa herkese mi açık olduğu konusunda bir görüşe varılamamıştır. Ancak, şu kadarı açıktır ki, Kaniş' teki konutlar, ailenin gereksinimini karşılamamanın yanı sıra, tüccarların ofis ve depo olarak, zanaatkarların ise atölye ve depo olarak kullandığı, çok amaçlı yapılarıdır. Örneğin, bir dökümcü ustası, aynı yapıyı, hem atölye olarak kullanıyor hem de ailesiyle birlikte orada yaşıyordu.

Atölyelerde yapılan üretimde dikkati çeken bir özellik, malların dış pazarın talebine göre belirlenmesidir. Örneğin, gözlü baltalar Suriye'den getirilmiş örnekler göre, yerli atölyelerde üretilmiştir. Bunlara, Orta Anadolu'da, Koloni Dönemi'nden sonra rastlanmaz. Bu atölyelerde, yalnız metal işçiliği ve dökümcülük değil, taş ve obsidyen araç ve gereçler de yapılmaktaydı. Kazılar sırasında, bir yapının küçük odasına depo edilmiş, iki tondan fazla işlenmemiş obsidyen blok bulunmuştur. Bunlar, satış için veya işlenmek amacıyla depo edilmiş olmalıdır. Diğer buluntular da, Kaniş' te, obsidyen işlenen atölyelerin ve ustaların varlığını kanıtlamaktadır. Atölye

²⁵⁶ Tahsin ÖZGÜÇ, Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi, Anatolia VII, s.42

²⁵⁷ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.129

sahiplerinin yerli ustalar olması, daha olasıdır. Bu ustalar, Anadolu ve Kuzey Mezopotamya-Suriye şekillerini de işlemişler, Asurlu tüccarlar ise, daha çok, Anadolu içlerinde, obsidyenin ve bu malzemedan yapılmış alet ve gereçlerin ticaretini yapmışlar, aynı zamanda da, bunları Asur' a göndermişlerdir. Bu bulgular, bronz araç gereç yapımının çok geliştiği bir dönemde, daha ucuz olması nedeniyle, yontma taş teknolojisinin gündelik yaşamda önemini ve varlığını sürdürdüğünü gösteriyor²⁵⁸.

Yine evlerde bulunmuş olan yün eğirmeye mahsus ağırşaklar ile dokuma tezgahı ağırlıkları gelişmiş bir tekstil endüstrisinin varlığını kanıtlamaktadır. Çoğu bronz olan çeşitli madeni aletler (bıçaklar, oraklar, keskiler ve baltalar) metal endüstrisinin ulaştığı düzeyi göstermektedir²⁵⁹.

Tımar sisteminin uygulanması, yeni bir asker türünün ortaya çıkması demektir : “çitçi-asker”. Hitit Devleti'nin ekonomisi, büyük ölçüde, tarıma dayalı olduğuna göre, Hitit ordusunun büyük bölümünün tarımla uğraşan köylülerden oluştuğu açıktır. Bu koşullar içinde, ordudaki askerlere gerekli silahların ve diğer gereçlerin sağlanmasının, bronz gibi çok pahalı ve üretimi görece yavaş olan bir teknolojiyle yapılması olanak dışı kalmış ve daha ucuz bir malzeme ile daha büyük miktarlarda üretim yapılması gereği ortaya çıkmıştı. Daha ucuz ve Anadolu'da daha bol olarak bulunabilen bir malzeme olarak, demirin, bu amaçla kullanılması ve demir işleme tekniklerinin geliştirilmesi, Hititler için yaşamsal önemi olan bir konu haline gelmiş olmalıdır. Federasyonun uzak bölgelerinden orduya katılmak üzere gönderilen askerlerin, yerel olanaklarla, araç ve gereçlerini tamamlamak zorunda olmaları, metalürjinin yalnız başkent ve diğer kentlerde yaşayan ve sarayın gereksinimini karşılamak üzere üretim yapan uzman zanaatkarlar tarafından değil, aynı zamanda kırsal kesimde yaşayan zanaatkarlar tarafından da öğrenilmesini zorunlu kılan bir etmen olarak düşünülmelidir. Böylece, demirci ustası hem kentteki zanaatkarlar arasında hem de kırsal kesimde saygınlığı olan bir uzman zanaatkar olarak tanımlanabilir²⁶⁰.

Hititler, demirden alet ve silah yapımında kullanılmak üzere mangal kömüründe cevheri eritmeyi ve gözenekli bir külçe haline getirmeyi, daha İ.Ö. 2.binyılın başlarından beri biliyorlardı. Ancak, demire kor halindeyken su vermeyi,

²⁵⁸ Tahsin ÖZGÜÇ, Kültepe-Kaniş II, Ankara, 1986, s.44

²⁵⁹ Sedat ALP, a.g.e., s.47

²⁶⁰ O.R.GURNEY, Anatolia c.1750-1600 BC., Cambridge, 1965, s. 285

böylece de içindeki karbon oranını artırarak daha sağlam bir hale getirmeyi, yani çelik elde etmeyi

oldukça geç öğrendiler. Ortadoğu'da genelde kullanılan teknik, döküm değil, kor halindeki demiri çekiç türü aletlerle döverek biçim vermektir. Bu süreç çok ustalık isteyen bir iş olduğundan, demirciler Bakır, altın ve gümüş işleyen zanaatkarlardan daha ayrıcalıklı bir grup haline geldiler ve uzmanlaşmış ilk zanaat grubunu oluşturdular. Böylece, İ.Ö. 16. yüzyılda Anadolu, Mezopotamya'dan yaklaşık 500 yıl önce, metal endüstrisinde uzmanlaşmanın ortaya çıktığı yer oldu.

Bazı yazarlar Hititler' in, demirden alet ve gereçlerin yapımında bir tekel oluşturdukları ve buldukları yöntemlerin ülke dışına çıkmaması için büyük özen gösterdikleri görüşündedirler. Buna karşılık, İ.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında bronz elde etmede teknolojik gelişmeler olduğu ve Ortadoğu'daki büyük politik güçlerin, bu dönemde, bronz silahların seri üretimini yaptıkları ve kalay talebinin arttığı da biliniyor. İ.Ö. 14. yüzyılın ikinci yarısında, Hititler' in, Doğu Akdeniz'in ticaret merkezi olan Ugarit ile yakın ilişkiler kurduğu, orada resmi görevliler bulundurduğu, Ugarit' in de başkent Hattuşa' da bugünkü bankaların gördüğü işlevi gören bir belgelik kurdukları, yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ugarit' ten gelen gemiler yüklerini, o dönemde Hititler' in denetiminde olan Kilikya' daki Ura limanına boşaltıyorlardı. Hititler' in bu yolla aldıkları mallar arasında, bronz ve kalayın da bulunduğu kayıtlardan açıkça görülmektedir. Bu bulgulardan, İ.Ö. 14. yüzyılda hala, bronzdan yapılmış araç ve gereçlerin yaygın olarak kullanımına devam edildiği anlaşılmaktadır. Demirden yapılmış silahlar bronzdan yapılmışlar kadar gösterişli olmadığından, Geç Bronz Çağı'nın varlıklı yönetici sınıfı pahalı da olsa bronz silahları yeğlemiş, birçok durumda demir, gündelik kullanıma dönük bir malzeme olarak bakır veya bronzun değil taştan yapılmış araç ve gerecin yerini almıştır²⁶¹.

Demir Çağı, İ.Ö. 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu' nun yıkılması ile demirciler çeşitli yerlere dağılına kadar, gerçek anlamda başlamadı. Çok daha önceleri, demir, maden olarak bilinmekle birlikte, dövme demirden yeterince keskin bir kenar elde etmek mümkün olmamıştı. Bu tür aletler ancak, yaklaşık % 0.15-1.5 karbon içeren ve içinde cüruf artığı bulunmayan demirden, yani çelikten yapılabilirdi. Bu sorun, İ.Ö. 1400 yıllarında Hitit İmparatorluğu' nun egemenliği

²⁶¹ J.D.MUHLY, R.MADDIN, T.STECH ve E.ÖZGEN, Iron in Anatolia, 1985, s.67-84

altındaki kavimlerden biri olan ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan bir grup demirci tarafından, madeni tavlama, yani kor halindeyken su verme tekniğiyle kısmen çözülmüştü²⁶². Tavlama yönteminde dövme demir çubuklar, karbonun metalin yüzeyine dağılmasını sağlayacak şekilde doğrudan mangal kömürü ateşinde ısıtılıp çekiçe tekrar tekrar dövülerek çelik haline getiriliyordu. Bazı özel demir cevherleri ise, cevherin ayrıştırılması için uygulanan eritme süreci gerektiği gibi gerçekleştirildiğinde, doğrudan çeliğe dönüştüler. Çelik, çok daha sonraları, İ.Ö. 500 yıllarında, işte bu yöntemle elde edildi. Dolayısıyla, antik dönem demir işleme tekniğinin, ancak İ.Ö. I. bin yılın içinde, en ileri düzeyine ulaştığı söylenebilir.

Anadolu'da demir cevherinin bulunduğu alanlar, çeşitli bölgelere dağılmıştır. Bunların en önemlileri Çanakkale-Balıkesir yöresi, Aydın-Muğla-İzmir yöresi, Kırşehir yöresi, Niğde-Kayseri yöresi, Sivas-Malatya yöresi, Doğu Karadeniz'de Giresun yöresidir. En büyük maden alanları ise, Sivas-Malatya yöresinde bulunan Divriği ve Deveci madenleridir. Ancak, bu alanlarda teknolojik dönüşümleri ayrıntılı bir biçimde saptamak, İ.Ö. 1200-800 yıllarını kapsayan dönemde arkeolojik verilerin yetersiz olması nedeniyle zordur. Phryg demirinin metalografik araştırması yapılmamış olduğu halde, Gordion' da bulunan demir eşyaların çeşitliliği, etkin ve gelişmiş bir demir eşya üretiminin varlığına işaret ediyor. Kentin İ.Ö. 700 yıllarında yıkılmasından önceki döneme tarihlenen demir eşyaların sayısı 150 kadardır. Bunların yanı sıra, henüz dökümü yapılmamış çok sayıda eşya da bulunuyor. Bu eşyalar arasında, kazmalar, bıçaklar, kürek palaları, iğneler, baltalar, keserler, saman tırmıkları, malalar, çiviler, beller, bir spatula, çift taraflı balta, bir tartı, çengeller, bir mızrak ucu ve çeşitli çubuklar, şeritler ve halkalar sayılabilir. İ.Ö. 8. yüzyıl mezarlarından ve yakılmış kentten ortaya çıkarılan buluntular arasında bulunan iki demir silah, demiri kızdırıp döverek şekil vermenin yerel bir üretim olduğunu göstermektedir. Diğer demir eşyaların ise, pek azı, ithal malı olarak tanımlanmıştır. Ancak, bütün bu bulgular, Hititler ile Phrygler arasında, demir işleme teknikleri açısından, doğrudan ilişki olduğunu söylemek için yeterli değildir. Aletlerin çeşitlerine bakarak, şunu kesin olarak görüyoruz ki, Phrygler döneminde Anadolu'da, yaşamın çeşitli alanlarında, tarımda, inşaatta, gündelik gereksinimleri karşılamak için demirden yapılmış çeşitli eşyalar kullanılmaktaydı²⁶³.

²⁶² Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.170

²⁶³ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.170

4. Ticaretle İlgili Vesikalar

Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da ilk kentlerin Bronz Çağı'nda kent-devleti örgütlenmesi biçiminde ortaya çıktığı, bu kent-devletlerinde dış ticaret ilişkileri kurulmuş olmakla birlikte, işlenmiş mal üretiminin ve ticaretin kralın denetimi altında sürdürüldüğü, henüz para kullanılmadığından, ticaretin mal değişimi esaslarına göre yapıldığıdır. Çömlekçi çarkının ve bronz döküm kalıplarının kullanılması pazar için üretim yapıldığının bir kanıtı sayılsa bile, tüccar ve zanaatkarların birincil yükümlülüğü sarayın gereksinimlerini karşılamak olduğundan, Bronz Çağı henüz serbest pazar ilişkilerinin ortaya çıkmadığı bir dönemdir²⁶⁴.

Sjoberg bir çalışmasında kentlerin yükselişi ve çöküşü ile imparatorlukların yükselişi ve çöküşü arasında bir koşutluk olduğunu vurgulamıştır. Hatırlamak gerekir ki, zaman boyutunda büyük imparatorlukların çöküş dönemlerinde onların önemli kentlerinin terk edilip, işlevlerini yitirerek tarih sahnesinden silinmesi, serbest pazar ilişkilerinin gelişmesinden önceki Bronz Çağı için geçerli bir varsayımdır. Örneğin Hititlerin başkenti Hattuşa, imparatorluğun yıkılmasıyla terk edilmiş ve bir daha eski önemini kazanamamıştır. Bunun temel nedeni, başkentte üretim ve dış ticaretin bütünüyle sarayın denetimi altında ve onun gereksinimlerini karşılamak üzere örgütlenmiş olmasıdır. Bölgeler ve kentler arasında serbest pazar ilişkilerinin geliştiği Demir Çağı'nda ise, ana ticaret yolları üzerinde bulunan kentler, savaş dönemlerinde önemli nüfus kayıplarına uğrasalar da, kısa bir süre sonra eski önemlerini tekrar kazanmışlardır. Varlık nedenleri kendi adına çalışan zanaatkar ve tüccar eliyle yapılmış işlenmiş mal üretimi ve ticareti olan bu kentlere, üzerinde buldukları ticaret yolu, pazara ulaşmak için önemli bir kolaylık sağlamıştır. Bu kentlerin ekonomik açıdan gerilemesine neden olan etmen ise ticaret yollarının zaman içinde, çoğu kez de siyasal nedenlerle, değişmesidir. Anadolu yarımadası coğrafi açıdan bölgeler arası doğu-batı doğal göç ve ticaret yollarının kesiştiği bir konumda olduğundan, kentlerin sosyo-ekonomik ve mekansal yapılarındaki değişim süreci ile uzun mesafe yol ağının değişim süreci arasındaki koşutluk, Anadolu kent ve

²⁶⁴ Sevgi AKTÜRE, Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, İstanbul, 2003, s.1

kentleşme tarihinin her evresi yazılırken üzerinde önemle durulması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır²⁶⁵.

Tarih içinde kent ekonomisinin değişim sürecinin kent mekanındaki en belirgin kanıtı özelleşmiş bir işlevsel alan olarak “pazar yeri” nin ortaya çıkışı ve “para” nın kullanılmaya başlanmasıdır. Günümüze kadar yapılan arkeolojik araştırmalar üretimin ve ticaretin, bütün aşamalarında egemen gücün, yani kralın denetiminde olduğu Mısır, Mezopotamya ve Anadolu’daki Bronz Çağı kentlerinde özelleşmiş bir mekan olarak pazar yeri olgusunun henüz ortaya çıkmadığını göstermiştir²⁶⁶. Her üç bölgede de kralın oturduğu başkentteki büyük tapınak, toplum tarafından üretilen toplam artık ürünün depolandığı, komşu krallara gönderilecek ve onlardan gelen hediyelerin saklandığı, tüccar eliyle ülkeye giren ve dışarıya gönderilen tüm malların denetlendiği yerd. Başka bir deyişle, pazar ekonomilerinde büyük ölçekte ticarete konu olan her türlü malın el değiştirdiği iş merkezinin işlevini büyük tapınak yerine getirmekteydi ve gördüğü önemli işlev gereği, kent içinde kolay ulaşılabilir bir konumda bulunuyordu. Örneğin Anadolu’da İ.Ö. 1800–1200 yılları arasında Bronz Çağı’nın tartışmasız en önemli politik gücü ve bir kent devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu’ nun başkenti Hattuşa’ da Büyük Tapınak, Aşağı Kent’ in yaklaşık orta noktasında, ticaretle uğraşan yerli ve Asurlu ailelerin oturduğu ve iş yerlerinin bulunduğu mahallenin yani Karum’ un hemen güneyinde yer almaktaydı.

Tapınağa ve çevresini kuşatan depo ve ambarlara ancak devlet memuru olan katipler ve rahipler girebiliyordu. Aşağı Kent’ teki diğer ambar ve silah depoları ise dağınık halde kent duvarının iç yüzüne ve alt geçitlerin iç yüzlerine inşa edilmişlerdi. Bir depolar ve ambarlar kenti olan Hattuşa, üretim yapılan, kendine yeterli bir kent değildi. Kent nüfusu savaşlardan elde edilen ganimetler, anlaşmalar yoluyla federasyonun küçük krallarından vergi olarak alınan mallar ve hediyeler ile yaşamını sürdürmüştü. Henüz para kullanılmadığından, yukarıda sayılan bütün girdiler kentte mal olarak toplanmakta ve sayılarak depolanmaktaydı. İhtiyaç halinde bu tüketim malları yine görevli memurlar tarafından kayıtları tutularak depolardan çıkarılmış olmalıdır. Bütün bu bürokratik işlemlerin yürütülebilmesi için saraya bağlı memurların geniş bir örgüt oluşturdukları Hitit belgelerinden saptanmıştır. Tüccarların ise, Hitit kanunlarında ticaret ile ilgili maddelerin görece az olması ve tüccarların oturdukları

²⁶⁵ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.5

²⁶⁶ F.KINAL, a.g.e., s.168

mahallenin alan olarak küçük olması dikkate alınırsa küçük bir grup oluşturduğu düşünülebilir.

Hititlerin çağdaşı olan Mezopotamya kentlerinde ise kerpiçten inşa edilmiş bir yapay yükselti oluşturan “ziggurat” dönemin en önemli kentlerinden olan Asur ve Babil’ de etrafı surlarla çevrilen yerleşim alanının ortaca bir yerinde bulunuyor, aynı tür işlevleri görüyor ve benzer şekilde yönetiliyordu²⁶⁷. Hitit tapınaklarından farklı olarak zigguratın içinde malların depolandığı ambarların yanı sıra çeşitli alanlarda uzmanlaşmış, üretim işleriyle uğraşan zanaatkarların yaşadıkları ve çalıştıkları işlikler de yer alıyordu. Hattuşa’ dan farklı olarak, arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, Babil’ de tüccarların sosyal tabakalaşmada güçlü bir grup oluşturduklarını, tapınakların ise sahip oldukları büyük mal varlıkları ile birer iş merkezi gibi çalıştıklarını göstermiştir²⁶⁸.

Doğu Akdeniz’de İ.Ö. 3.binyıl sonlarından başlayarak, metal alet ve gereçlerin kullanımının yaygınlaşması, özellikle bölgeler arası ölçekte bronz yapımında kullanılan bakır ve kalayın ticaretinin yoğunlaşmasına neden oldu. Akdeniz havzasında Anadolu ve Mezopotamya’daki bronz üretim merkezlerine bakır dağıtımı yapılmaktaydı. Kalayın en bol bulunduğu bölge ise Güney Mezopotamya’ya komşu Elam idi. Bu nedenle bölgeler arası uzun mesafeli ticarete konu olan ikinci temel mal kalay oldu. Bu iki malın ticaretinde tekel koşulları uygulanıyor, değişim değerleri, miktarları ve kimlere ne kadar satılacağı merkezi egemen güç, yani yöresel krallar tarafından belirleniyordu. Tüccar ise bu malları bir yerden başka bir yere taşımakla yükümlü idi ve gördüğü bu hizmetin karşılığında belirlenen bir komisyon alıyordu. Böylece merkezi otoritenin garantisi altında sürdürülen ticaret ilişkilerinde herhangi bir risk söz konusu olmadığı gibi, değişim işini sürdürenlerin kişisel girdileri (talepleri, öncelikleri, beğenileri, inisiyatifleri) bütünüyle konu dışı kalıyordu.

Ticaretin ikinci bölümünü oluşturan, değişimi serbest olan mallarda da neyin ne ile değiştirileceği, başka bir deyişle eş değerlilik konusu, başlangıçta yine merkezi yönetim tarafından konulan hassas kurallarla belirleniyordu. Bu işleyiş içinde bugün kullandığımız alanda bir pazarın varlığından söz edilemeyeceği gibi, arkeolojik bulgular ve döneme ilişkin yazılı kaynaklar da büyüklüğü ve nüfusu ne olursa olsun, kentlerde değiş tokuş işleminin sürdürüldüğü herkese açık bir kamusal alanın henüz

²⁶⁷ Kurt BİTTEL, Boğazköy, Ankara, 1972, s.17

²⁶⁸ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.11

ortaya çıkmadığını göstermektedir. Buna karşın, bölgede sık sık değişen politik dengeler, etnik gruplar arasında çıkan çatışmalar, kitlesel göçler ve istilalar nedeniyle her koşulda surlarla çevrilen kentlerde en göze çarpan yapılar saraylar ve tapınaklardı. Dışarıya gönderilecek malların üretildiği ve depolandığı, dışarıdan getirilen malların kayıtlarının yapılarak saklandığı ve gereğinde dağıtımlarının yapıldığı yerler olarak sarayın ve zigguratın ekonomik ve sosyal yaşamdaki işlevsel ve simgesel önemi, yalnızca kent için değil, kentin çevresindeki geniş tarım alanında yer alan çok sayıdaki kırsal yerleşme için de hiç azalmadı²⁶⁹.

Girit'te yapılan arkeolojik kazılarda çıkarılan mühürler, Minos uygarlığının çağdaşı olan Anadolu'daki Hitit dönemi mühürleriyle karşılaştırıldığında konumuz açısından önemli bir farklılık dikkati çekmektedir. Hitit dönemi mühürleri, üzerlerine kazılan konular ve işaretler açısından bütünüyle saraya yani krala aittir. Bu özellik bir önceki dönemde belirtildiği gibi, Girit' ten farklı olarak Anadolu'da dış ticaretin bütünüyle kralın denetiminde sürdürüldüğünün somut bir kanıtıdır. Minos kentlerinde ise tüccarların ve zanaatkarların kendileri adına dış ticarete katıldıklarını ve Pazar için üretim yaptıklarını anlıyoruz²⁷⁰.

İ.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu'nun başlıca büyük politik güçleri, başta Mısır olmak üzere, Hitit, Babil ve Mitanni devletleri idi. Bu büyük devletler bölgedeki küçük devletleri egemenlikleri altına alıp etki alanlarını genişletmeye çalışıyorlardı. Uluslar arası ilişkilerde kullanılan ortak dil Akadca idi. Bütün bu devletlerin ekonomik çıkarları, Mezopotamya'dan Mısır'a ve Anadolu'ya gidip gelen uzun mesafe ticaret kervanlarının kesişme noktası olan, Doğu Akdeniz kıyı şeridinin kuzey bölümünde düğümleniyordu. Dönemin en önemli savaşı da, o zamanlarda Amurru adı ile anılan bu bölgede, Hititler ile Mısırlılar arasında İ.Ö. 1296 yılında yapılan Kadeş Savaşı'dır. Bu savaşta her iki tarafta o dönemin en ileri savaş teknolojisini, yani iyi donanımlı yaya askerlerin yanı sıra hafif savaş arabalarını kullanmıştı. Ordular birbirine denk güçteydi; her biri yaklaşık 20.000 savaşıya, buna ek olarak 2.500 savaş arabasına sahipti. Her iki tarafta bu savaşta kendi askerlerinin yanı sıra paralı askerler kullanmıştı. Bu savaşın kesin bir galibi olmadığı halde, sonuçlar Ortadoğu'daki güç dengelerini önemli ölçüde etkiledi. Her iki tarafın

²⁶⁹ K. POLANYI, *Marketless Trading in the Hammurabi's Time*, Chicago, 1971, s. 19–22

²⁷⁰ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.31

ordularında savaşan kır kökenli barbar paralı askerler bu ileri savaş tekniklerini uygar toplumlardan öğrendiler, sonra da onları kendi silahlarıyla vurdular.

Diğer yandan, bu savaş yönteminin Ortadoğu'da hızla yayıldığı dönemlerde, uygar dünya ile göçerlerin dünyasının yüz yüze geldiği alanlarda, Kuzey ve Batı Avrupa'nın barbar kabilelerinin de iyi savaş arabalarına sahip olmakta gecikmedikleri bilinmektedir. İ.Ö. 2. bin yılın ortalarından başlayarak, nasıl olduğu kesin olarak bilinmeyen bir biçimde, savaş arabası ve bileşik yay kullanmayı öğrenmiş olan bu göçerler, sürülerine saldıranlara karşı uyguladıkları bu yöntemleri, toprağı işleyerek yaşamını sürdüren yerleşik topluluklara karşı da uygulamaya başladılar; yüksek yaylaldan geniş ovalara inerek yerleşik topluluklara ağır kayıplar verdirdiler, çok sayıda esiri savaş ganimeti olarak ele geçirdiler²⁷¹.

Kuzeyden Ege'ye girerek Girit ve Doğu Akdeniz'deki Minos egemenliğine son veren Akhalar gibi, Güney Asya'da Hindistan'ın, Uzakdoğu'da Çin'in uygar toplumlarını darmadağın eden barbar kavimler de savaş arabasını ve bileşik yayı, kendilerine en uygun biçimde kullandılar. Örneğin, Homeros ünlü destanı İlyada' da, İ.Ö. 12. yüzyılın ikinci yarısında Troia' ya saldıran Akhaların savaş alanında arabalarından inip düşmanlarıyla teke tek savaştıklarını anlatmaktadır. Çin'de ise savaş arabaları düşmana ok yağdıran bir platform olarak kullanıldı²⁷².

Dilbilim araştırmaları İ.Ö. 2500–1200 yılları arasındaki dönemde Anadolu'da kendi dilleri ve kültürleri olan üç büyük topluluğun varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlar Orta Anadolu'da İ.Ö. 1800–1200 yılları arasında güçlü bir devlet kurmuş olan Hititler-Hattiler, onların doğusundaki alanda bir süre Mitanni Devleti olarak varlıklarını sürdüren Hurriler-Mitanniler ve batıda küçük devletler, federasyonlar, yarı göçebe topluluklar ve paralı askerler düzeninde yaşamlarını sürdüren Luvilerdir. Bunların yanı sıra Kaşka Ülkesi, Pala Ülkesi gibi etkinlik alanları çok daha dar olan kültürel alanların varlığını da Hitit belgelerinden öğreniyoruz. İ.Ö. 1400 yıllarından sonra ise Anadolu'daki politik ve ekonomik etkinliklerini bundan önceki bölümde oldukça ayrıntılı bir biçimde incelediğimiz Akhaların Luvilerle yakın kültürel ve dil bağları olduğu konusunda bugüne kadar çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür²⁷³.

Bazı tarihçiler İ.Ö. 12. yüzyılın ortalarında Ege Denizi'nin batı kıyısından doğu kıyısına, yani batı Anadolu'ya doğru, Dorların Yunanistan'ı istilasından sonra

²⁷¹ C.W., CERAM, a.g.e. , s.142

²⁷² Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.52

²⁷³ Bilge UMAR, a.g.e. , s.113

yurtlarını terk eden Akhaların yarattığı yeni bir kitlesel göç olgusundan söz etmektedirler. Daha önce İ.Ö. 1400–1200 yılları arasında Batı Anadolu’yla ticaret amacıyla ilgilenen ve Hititlerle dostça ilişkiler kuran Akhalar, Hitit İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak, bu kez yerleşmek amacıyla gelmiş olmalıdırlar²⁷⁴.

İ.Ö. 1400–1200 dönemi hem politik, hem de ekonomik açıdan Akhaların en güçlü olduğu dönemdi. Aynı dönemde Ege Denizi’ndeki egemenlik alanlarını hızla genişlettikleri, bu süreç içinde Batı Anadolu kıyılarında da bazı yerleşim yerleri kurdukları ve Hititlerle politik ilişkiler içine girdikleri Hitit yazılı kaynaklarından anlaşılmaktadır²⁷⁵.

Akhaların Ege ve Akdeniz’deki gücünün kanıtı olarak bazı tarihçilerin Hitit kaynaklarında İ.Ö. 14. yüzyıldan sonra adı geçen Ahhiyawaların Akhalar olduğu konusunda geliştirdikleri tez dikkat çekiyor. Bu konu açısından bazı Hitit metnlerinin içerikleri büyük önem taşımaktadır. İ.Ö. 1250–1220 yılları arasında Hitit Kralı olan IV. Tudhaliya tarafından yazılan bir metinde, kendisiyle aynı düzeydeki krallar olarak Mısır, Babil, Asur ve Ahhiyawa kralından söz edilmektedir. Aynı metinde Ahhiyawa’nın deniz kıyısında bir ticaret devleti olduğunu gösteren ifadeler de yer almaktadır. Hitit tabletlerinden bugüne kadar okunabilenlerden en az 22 tanesinde Ahhiyawa sözcüğü geçmektedir. Bunlardan elde edilen bilgilerden Ahhiyawa’nın Hititlerin düşmanı değil dostu olduğu aralarında ticaret ilişkisi bulunduğu, bu dostluğa her iki tarafın da özen gösterdiği, metinlerde adı geçen Milawanda ya da Milawada’nın Miletos yerleşmesi olduğu ve Ahhiyawa’nın Anadolu’da da toprakları bulunduğu ya da Anadolu’lu bir politik güç olduğu sonucuna varılmaktadır.

Arkeolojik bulgularla desteklenen bu görüşe göre Anadolu’daki Ahhiyawalılar kuzeybatıda Troas bölgesinde, Troia VI.’nin son dönemlerinde, Troia savaşı sırasında ortaya çıktılar; büyük olasılıkla Troia VII a ve Troia VII b boyunca orada kaldılar, çanak ve çömlek, fildişi, metal eşya türü malların ticaretiyle uğraştılar.

Anadolu’daki küçük krallıklar arasında Hititlere karşı kurulan ve Hitit Kralı IV. Tudhaliya’nın resmi belgelerinde sözü edilen Assuwa Konfederasyonu’nda yer alan Taruisa Ülkesi’nin Troia olma olasılığı üzerinde duran araştırmacılar da vardır. Bu varsayıma göre Hititlerin dostu olan Ahhiyawalılar, Homeros’un destanlarına

²⁷⁴ Arif Müfit MANSEL, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara, 1988, s.90

²⁷⁵ Firuzan KINAL, a.g.e. , s.231

konu olan ve Troialılarla savaşmak için Troas' a gelen Akhalar olmalıdır. Diğer yanda, bu görüşe karşı olan ve Akhalar ve Ahhiyawalılar arasında hiçbir ilişki bulunmadığını savunan tarihçiler de vardır²⁷⁶. Bu iki farklı görüşü bir yana bırakırsak, kesin olan odur ki, yazılı kaynaklara göre Hititler hiçbir dönemde Batı Anadolu'da egemen olmadılar ve bu dönemde Batı Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olduğu anlaşılan Milawanda (Miletos) da onlar tarafından yönetilmedi.

Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, Batı Anadolu'da Hititlerin bıraktığı boşluğu, İ.Ö. 1400 yıllarına kadar Oniki Ada ve Rodos üzerinden gelerek Karia bölgesinde odaklanan Giritli kolonistlerin, o tarihten 1200 yıllarına kadar da Mykenaili Akhaların doldurduğunu kanıtlıyor²⁷⁷.

Bunlara ek olarak Anadolu'daki Akha etkilerinin odaklandığı ikinci bölge, Hitit metinlerinde adı Kizzuwadna olarak geçen Kilikia yani Adana Ovası'dır. Bu bölgedeki 20'den fazla yerde Myken işi seramik çanak ve çömlek parçalarının bulunması Akhaların yerleşim yeri kurmasalar bile, ticaret ilişkilerinin kendi yurtlarından hayli uzak olan bu bölgeye kadar uzandığını gösteriyor²⁷⁸.

Orta Anadolu platosunda, özellikle Kızılırmak' ın güneyinde ise, İ.Ö. 3.binyılın son yüzyıllarında ve Orta Bronz Çağı başlarında, yukarı Mezopotamya'nın kültür çevreleriyle yoğun bir ticaret ilişkisi kurulmuş bulunuyordu. Bu ilişki, Anadolu'da çok sayıda Asur ticaret kolonisinin kurulmasıyla doruk noktaya erişti. Asurluların Anadolu'da giriştikleri bu kolonizasyon hareketleri, siyasal bir egemenlik anlamına gelmiyordu; tam tersine, yerel küçük kentlerle yapılan bir takım sözleşmelere dayanıyor ve ancak kapsamlı bir egemen güç olmadığı için gerçekleştirilebiliyordu²⁷⁹.

1925 yılında Kayseri yakınındaki Kültepe' de yapılan kazılar sırasında, höyüğün eteğindeki düzlükte, toplam bin kadar kil tablet bulunmuştu. Daha önce bulunanlarla birlikte sayıları üçbini bulan bu tabletlerin, İ.Ö. 2.binyılın başlarında, Orta Anadolu'ya kadar yayılan Asurlu tüccarlara ait ticari belgeler olduğu anlaşılmıştı. Günümüzde de devam eden, Kültepe' deki kazılar sonucunda, tepenin eteğindeki düzlüğün, tabletlerde "Karum" denilen, Asurlu tüccarlara ait mahalle, tepenin de, o zamanki Kaniş (veya Kaneş) kenti harabeleri olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı, kazı

²⁷⁶ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.63

²⁷⁷ E.M.MELAS, The Dedocanese and W.Anatolia in Prehistory, London, 1988, s.109

²⁷⁸ Coşkun ÖZGÜNEL, Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri, Belleten C.47, s.739

²⁷⁹ R. NAUMANN, a.g.e. , s.17

raporlarında, tüccarların oturduğu mahalleye “Kaniş Karumu” denilmekte, tepedeki kazılardan da, “Kültepe Kazıları” diye bahsedilmektedir²⁸⁰. Öyle anlaşılıyor ki birkaç yıl düzensiz

yürütülen bu alışveriş M.Ö. 19.yüzyılda sistemli bir biçime sokuldu. Kültepe II tabakasında bulunan binlerce tabletten anladığımıza göre, Asurlu işadamları Orta Anadolu’da Karumlar, yani bağımsız ticaret kolonileri adını verdikleri merkezler kurmuşlardı. Bunlardan birçoklarının adları metinlerde geçmekte ise de yerleri bilinmemektedir, örneğin ele aldığımız metinlerde adı sık geçen Puruşanda bunlardan biridir. Bugüne değin yalnız Hattuş ve Neşa Karumlarının yerleri öğrenilmiştir.²⁸¹ Orta Anadolu’da Kaniş’ ten (Kültepe) başka, Hattuş (Boğazköy’ün o dönemdeki adı) ve Alişar’ da da, Asurlu tüccarlara ait mahalleler bulunduğu saptanmış, sayıları az da olsa, Kültepe’ de olduğu gibi, tabletler bulunmuştur.

Kültepe tabletlerinden anlaşıldığına göre, Asurlu tüccarlar, Anadolu’dan kereste, gümüş, bakır gibi işlenmemiş hammadde alıyor, karşılığında kendi ürettikleri kumaşları ve kalay veriyorlardı. Alışveriş eşya değişimi yoluyla yapıyor, değişimde altın veya gümüş esas kabul ediliyordu. Perakende hesaplar gümüş, toptan ticaret ise altın esas tutularak yapılıyordu. Altın, gümüşten sekiz kat değerli idi. “Amutum” adıyla geçen bir maden ise gümüşten kırk kat daha değerli tutuluyor, bir kilo amutum almak için, kırk kilo gümüşe eşdeğerde olan bir mal vermek gerekiyordu. Bu değerli maden, o dönemlerde yeni keşfedilen demir olmalıdır.

Kültepe’ de dört yapı katı bulunmuştur. En alttaki Tabaka IV ve onun üzerindeki Tabaka III’ te tablet bulunmamıştır. Her iki yapı katı da, İ.Ö. 20. yüzyıla tarihlenmektedir. Tabaka III’ ün üzerinde bulunan Tabaka II’ de ise, bugüne kadar, boyutları küçük cep defteri büyüklüğünden okul kitabı büyüklüğüne kadar değişen, onbinden fazla yazılı tablet bulunmuştur. Bu tabletlerden anlaşıldığına göre, birkaç yüzyıl Anadolu ile Asur arasında düzensiz yürütülen ticaret, İ.Ö. 19.yüzyılda sistemli bir biçime sokulmuş, Asurlu tüccarlar, Anadolu’da karumlar yani bağımsız ticaret kolonileri adını verdikleri merkezler kurmuşlardır. Bunlardan birçoklarının adları metinlerde geçmekte ise de, yerleri bilinmemektedir²⁸². Ayrıca, Asurluların “Wabartum” (istasyon) adını verdikleri daha küçük ticaret merkezikleri bulunuyordu. Az sayıda tablet bulunan Alişar’ ın, bir wabartum olması olasıdır.

²⁸⁰ Sevgi AKTÜRE, Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul, 1997, s.118

²⁸¹ E. AKURGAL, a.g.e., s.40

²⁸² Ekrem AKURGAL, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul, 1988, s.46-47

Belgelerde sık sık geçen “hediye” sözcüğü vergi veya gümrük vergisi olarak yorumlanırsa, Asurlu tüccarların, yerli kent-devletlerini yöneten krallara ödedikleri vergi karşılığında ve onların izniyle, kent yakınında kurdukları mahallelerde oturdukları anlaşılmaktadır. Kolonilerdeki Asurlular hakkında bütün kararlar, belgelerde adları “Küçük ve Büyük Karum” olarak geçen meclisler tarafından veriliyordu. Son karar ise, anavatanda, Asur kentinde verilmekteydi. Başka bir deyişle, tüccarlar, hukuksal açıdan, ayrı bir grup oluşturuyorlardı. Böylece İ.Ö. 2.binyılın başlarında, Anadolu kent toplumu, özgür insanlar, köleler ve tüccarlar olmak üzere, hukuk açısından üç farklı kesimden oluşmaktaydı. Asurlu tüccarların çok yüksek faizle ödünç mal verdiklerini gösteren belgeler bulunduğu gibi, yerli halkın borç yüzünden köleliğe düştüğünü gösteren belgeler de bulunmuştur. Ancak, hürlükten köleliğe düşenler şahitlik edebiliyorlar ve kendi adlarına mühür kazdırabiliyorlardı. Bu bilgiler, sosyal tabakalaşma açısından, kölelerin, bu dönemde henüz özgür kentlilerden çok keskin çizgilerle ayrılmamış olduklarını göstermektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde, Orta Anadolu’daki bağımsız kent-devletlerinden biri olan Kaniş, Yukarı Mezopotamya’da, Dicle kıyısındaki Asur kentini Anadolu’ya bağlayan iki anayolun birleştiği noktada kurulmuştu. Güney ve kuzey yolu denilen her iki yol da, Fırat üzerinden geçiyordu. Asur-Diyarbakır-Malatya-Kayseri veya Asur-Urfa-Adana-Gülek Boğazı yollarını kullanan tüccarlar, 200–250 yük hayvanından oluşan kervanlarla, kalay, giysi ve kumaş getirip, bunları yerli halka altın ve gümüş karşılığında satmaktaydılar. Yönetici sınıf ve kent halkı, ova düzeyinden yaklaşık 20 m. yüksekte bulunan, 500 m. çapındaki Kültepe Höyüğü’nde otururken, tüccarlar höyüğü çevreleyen, dairesel surların dışında, kuzeydoğudan güneydoğuya uzanan, 1500 m. uzunluğunda ve 1000 m. genişliğindeki alanı kaplayan Karum’ da oturmaktaydılar²⁸³.

Bu bölgeye ve ilk kez Kültepe’ ye çömlekçi çarkının, Erken Bronz Çağı’nın sonunda, Kilikya veya Yukarı Mezopotamya’nın başka bir yerinden getirildiği ve Troia’ da çarkın kullanımının Kültepe’ den daha eski olmadığı görüşü vardır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde, seramikte görülen gelişmenin bir nedeni, başlangıçta yalnız Kayseri ovasında kullanılan çarkın, bu dönemde, bütün Orta Anadolu’da tanınmış olmasıdır. Orta Bronz Çağı başlarında Troia’ nın, surları, büyük megaronları, hazine buluntuları ve farklılaşmış konut dokusu ile tam bir kent görünümü

²⁸³ F. KINAL, a.g.e. , s.75

kazandığına daha önce değinmiştik. Önemli olan nokta, bu büyük gelişmenin, Orta Anadolu platosunda da, aynı zamanda meydana gelmiş olmasıdır. Her iki bölgenin yaşam koşulları, sosyal yapıları ve bölge ölçeğindeki ticaret ilişkileri birbirine çok benzemektedir. Orta Anadolu, bu dönemde, çok yoğun olmamakla birlikte, Batı Anadolu ile ticaret ilişkileri kurmuştu. Kültepe' de bulunan çift kulplu bardaklar ve vazolar, içleri kırmızı renkli boyalı çanaklar, Troia' nın kırmızı astarlı çanakları, silahları ve idollerin bazı tipleri, bu ilişkiyi doğrulamaktadır²⁸⁴.

Orta Bronz Çağı'nda, Batı Anadolu ile Kilikya arasındaki ilişki kesilirken, Orta Anadolu ile Kilikya arasındaki ilişki çok güçlenmişti. Ticaret ilişkilerinde ortaya çıkan bu değişim sürecini, Asurlu tüccarların, Orta Anadolu pazarını ele geçirmesinin sonucu olarak yorumlayabiliriz. Daha önce değindiğimiz gibi, bu bir istila değildi. Arkeolojik kazılar sırasında, Kültepe' de saptandığı gibi, yangınlara karşın, Erken Bronz Çağı'ndan Orta Bronz Çağı'na geçiş her tarafta sürekli/kesintisiz olmuştur. İ.Ö. 19. yüzyıldan başlayarak, Asurlu tüccarlar gruplar halinde Karum' a gelip yerleşmiş olmalıdırlar.

Kültepe' de yapılan arkeolojik kazılar, daha çok Karum' daki konut bölgelerinde yoğunlaşmış, merkezdeki yönetim yapılarında, tapınaklarda, varolduğu bilinen büyük depolarda, henüz kazılara başlanmamıştır. Yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre, Asurlu tüccarlar, Karum' un kuzeyinde ve merkez mahallelerinde yoğunlaşırken, yerli tüccarlar, çoğunlukla güneydeki mahallelerde oturmaktaydılar. Kalabalık mahalleler, büyük atölyeler, tamirhaneler, metal atölyeleri merkezde toplanmıştı.

Konutlardaki oda sayısı, kullanılan eşyanın bolluğu ve çeşitliliği, ailelerin kalabalık olduğu izlenimini vermektedir. Ancak, tüccarlar, yılın büyük kısmını, alışveriş yapmak ve alacaklarını toplamak için, Anadolu içlerinde seyahat ederek geçirdiklerinden, yılın belirli zamanlarında, bu nüfusun azalmış olması olasıdır. Yazılı belgelere ve kazılar sırasında saptanan bilgilere göre, Asurlu tüccarların yaşadıkları konutların planları, kullanılan yapı teknikleri ve inşaat malzemeleri, konutlardaki gündelik kullanılan eşyalar, yerli tüccarlarınkinden farklı değildir. Buradan, Asurlu tüccarların, yerli halk ile çok sıkı ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Asurlular, varlıklarını sürdürebilmek için, yerlilerin desteğine gereksinme duymuş olmalıdırlar. Yerliler, tarımla uğraşmakta, hayvan yetiştirmekte, demirci, dökümcü, yapı ustası olarak işçilik yapmakta, bunun yanı sıra da, ticaret işlerinde, Asurlu tüccarlara katkıda bulunmaktaydılar. Kurulan ticaret ilişkilerinden, Asur Devleti ve Asurlu tüccarlar

²⁸⁴ Tahsin ÖZGÜÇ, Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi, Anatolia VII, s.42

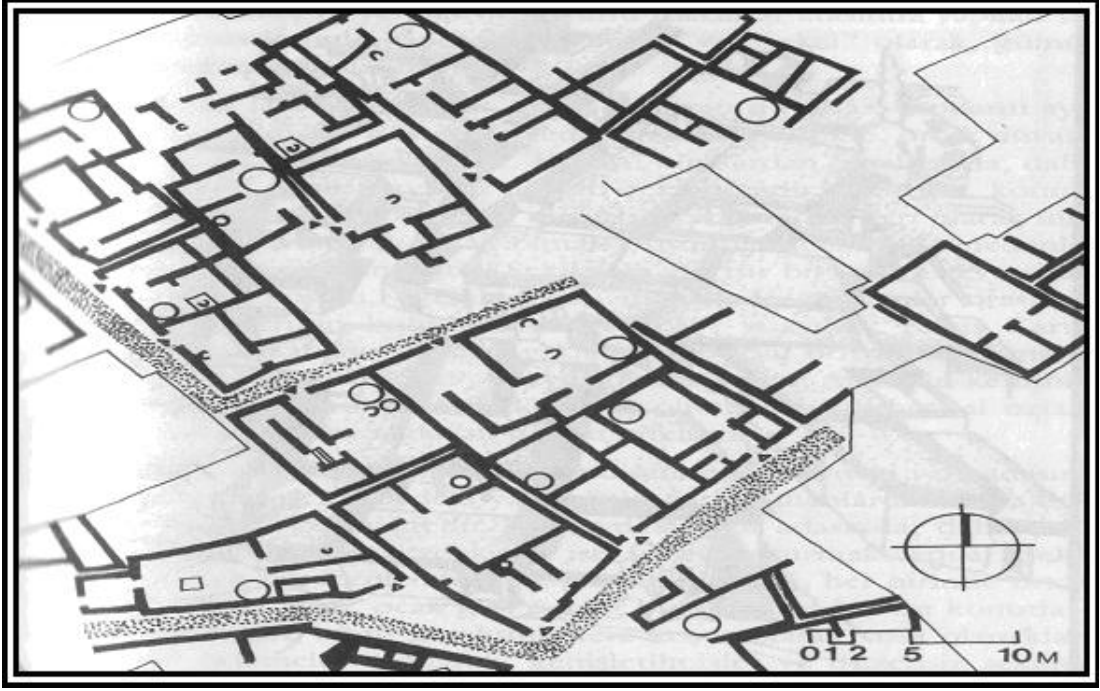
kadar, Kaniş Kralı, yabancı tüccarlarla işbirliği halindeki sosyal tabaka ve iç ticarete katılan kent halkının bir kesimi de karlı çıkmış olmalıdır. İ.Ö. 2.bin yılın başlarında, Kaniş-Karum ölçeğinde başka bir uluslar arası ticaret merkezi ne Mezopotamya’da, ne Suriye’de, ne İran’da, ne de Anadolu’da kurulabilmiştir²⁸⁵.

Kaniş Karumu, Asur ile Anadolu arasındaki ticareti denetleyen bir çeşit “ticaret odası” olarak nitelendirilebilir. Bu denetim işlevi, kervanların düzenli gelip gitmesini, gerekli vergileri ödemesini, kredi sisteminin taşıdığı riski en aza indirmeyi, gerekli gümüş ve altın transferlerinin zamanında yapılmasını, fiyatların belirlenmesini ve anlaşmazlıkların çözüme bağlanmasını kapsamaktadır. Tabletlerden elde edilen bilgilerden, her yıl bu işlevi yürütmek amacıyla 80-100 arasında kişinin görevlendirildiği, bunların Karum’deki konutlarını aynı zamanda büro olarak kullandıkları saptanmıştır.

Kaniş’e dışardan gelen bütün malların, dağıtım yapılmadan önce, saray görevlileri tarafından incelendiği, buraya bazı mallardan, örneğin kumaşlardan, belli bir vergi alındığı, sarayın ihtiyacı olan malların da seçilip alınmasından sonra geriye kalanların, Asurlu tüccarlar tarafından kendi istedikleri kişilere satılmasına izin verildiği anlaşılmaktadır.

Kentin temel ekonomik faaliyetlerinden olan dış ticaretin yukarıda belirlenen nitelikleri, Karum’deki konutların ve konut dokusunun oluşmasında belirleyici temel etmen olmuştur. Şekil 1’de Karum’un bir kesiminde sokak dokusu ve konutların oluşturduğu yapı adaları görülmektedir. Sokakların oldukça düzenli bir şekilde geçirilmiş olduğu dikkati çekmektedir. Genişlikleriyle, yüklü hayvan ve araba trafiğine uygundur, yüzey toprak veya taş döşelidir. Yapılan kazılar sırasında, taş döşeli yollardan geçen arabaların tekerlek izlerine rastlanmıştır. Yayalar tarafından kullanılan yan sokaklar ise, oldukça dardır; arabaların geçmesine uygun, geniş sokaklara bağlanmaktadır. Sokakların Tabaka II’de ve onun üzerindeki Tabaka I’de, nitelikleri birbirine benzemektedir. Ancak, Tabaka II’dekiler daha geniştir. Çanak parçaları, hayvan kemikleri, ufak taşlar, çöpler evlerden dışarıya atıldıklarından, sokak seviyeleri sürekli yükselmiş ve konutların tabanları açıkta kalmıştır. Konutlar, sokaklara göre yönlendirilmiş, her konutun girişi doğrudan sokağa, bazen de sokağın genişlemesiyle oluşan meydana açılmıştır. Sokakların konutların dış duvarlarına birleşen kısmı tek sıra taşlarla döşenmiş ve böylece, bir çeşit dar yaya kaldırımı oluşturulmuştur. Sokaklarda, atık suyu veya yağmur suyunu akıtmak için, künk kullanılmamıştır. Bunun yerine kanallar açılmış ve bu kanalların üstü, her zaman, yassı ve muntazam taşlarla

²⁸⁵ Tahsin ÖZGÜÇ, Kültepe-Kaniş II, s.10



Şekil 1: Kaniş-Karum’da sokak dokusu ve konutların oluşturduğu yapı adaları (T.ÖZGÜÇ, Kültepe Kaniş II, Ankara, 1986, Plan 2’den alınmıştır.)

örtülmüştür²⁸⁶. Böylece, yer yer, bir çeşit kanalizasyon sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Üstü örtülmüş kanalların ve taş döşeli sokakların, bazı büyük konutların girişlerinin açıldığı, daha varlıklı tüccarların oturdukları yapı adalarının çevresinde yer alması, alt yapı ile ilgili sorunların, merkezi bir örgütlenme ile değil, daha çok, kent halkının kendi olanakları ile çözümlendiği izlenimini vermektedir.

Sokaklar ile tanımlanan yapı adalarında, sık bir konut dokusu göze çarpmaktadır. Yapıların büyük veya küçük, tek veya iki katlı, bodrumlu veya bodrumsuz, avlulu veya avlusuz oluşları kentin düzenli bir konut dokusuna sahip olmasını engellememiş, tersine çeşitlilik yaratmıştır. Kazılar sırasında, konutlarda bulunan tabletlerden elde edilen bilgilere göre her yapı, tek kişinin, bir Asurlu veya yerli Kanişli’ nin mülkiyetindeydi. Zengin tüccarlardan bazılarının, ayrı mahallelerde birden fazla konuta sahip bulunduğu anlaşılmıştır. Bugüne kadar okunan tabletler içinde, bahçe ve tarlaların alımı, satımı ve kiralanması hakkında herhangi bir belgeye rastlanmamış olmasına karşın, az sayıda da olsa bina alımı, satımı ve kiralanması ile ilgili belge incelenmiştir²⁸⁷. Bu belgelerden yerli tüccarlar arasında ve yerliler ile

²⁸⁶ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.124

²⁸⁷ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.126

Asurlu tüccarlar arasında yapılan satış ve kira sözleşmelerinde, ödemeler, “mina” ve “şekel” olarak, gümüş birimleri üzerinden hesaplanmıştır.

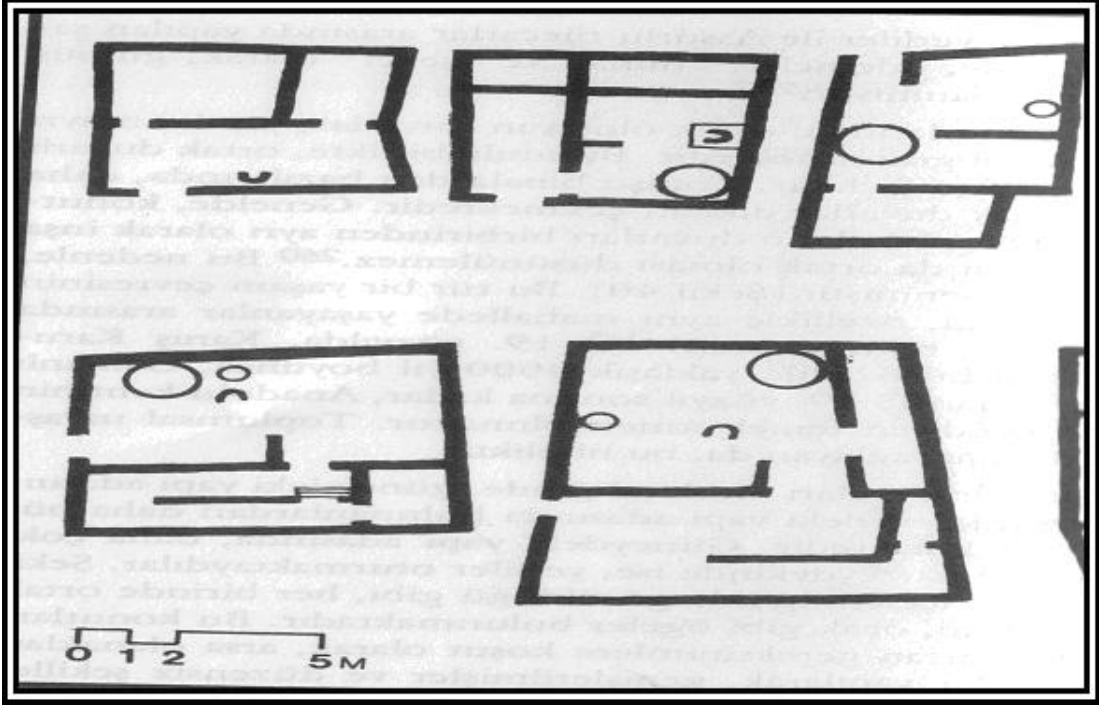
Şekil 1’de, konutların planları incelendiğinde, güneydeki yapı adasında bulunan konutların, kuzeydeki yapı adasında bulunanlardan daha büyük oldukları dikkati çekmektedir. Güneydeki yapı adasında, daha çok zengin Asurlu tüccarlar, kuzeydekinde ise, yerliler oturmaktaydılar. Şekil 2’de, konutlar tek tek incelendiğinde görüldüğü gibi, her birinde ortak özellik olarak tandır, fırın, ocak gibi öğeler bulunmaktadır. Bu konutlardan bazıları, sonradan, artan gereksinimlere koşut olarak, arsa olanakları ölçüsünde yeni eklemeler yapılarak, genişletilmişler ve düzensiz şekiller almışlardır. Bu yapılarda, duvarların birbirine dik açı ile bağlanmamış olmaları, Karum yapılarının ortak teknik özelliklerinden biridir.

Şekil 2’de, Şekil 1’deki yapıların bazıları gösterilmiştir. Üst sıradaki konutlar kuzeydeki yapı adasında, alttakiler ise güneydeki yapı adasında yer almaktadır. Kaniş Karumu’nda en çok kullanılan plan tipi, bir büyük iki küçük odadan oluşmaktadır. Büyük odada, genellikle, fırın ve ocak bulunmakta, odanın tabanı yassı taşlarla döşenmekteydi. Tabletler, tüccarlar tarafından, konutlarda pişirildiğine göre, fırın bu iş için, ocak ise ailenin gündelik yiyeceğinin pişirilmesinde kullanılmış olmalıdır²⁸⁸. Bazı konutlarda görülen tandır ise, ısınma ve ekmek pişirmeye uygundur. Bazen, bir oda, tümüyle fırına ayrıldığı gibi, bir odasında iki tandır olan konutlar da vardır.

Üst sırada görülen küçük konutlarda tablet bulunmamıştır. Buna karşılık, güneydeki yapı adasında yer alan alt sıranın en sonundaki plan, kazılar sırasında ortaya çıkarılan en zengin konuttur ve burada 2600 tablet bulunmuştur. Genelde, yerli tüccarların yaşadığı konutlarda bulunan tablet sayısı, Asurlu tüccarlarınkinden daha azdır²⁸⁹. Örneğin konutunda en fazla sayıda tablet bulunan yerli tüccarların arşivi 80 tablettten oluşmaktadır. Kaniş’te (Kültepe) yapılan kazılarda da tablet bulunmuştur, ancak toplam sayısı çok azdır. Karum’un güneyinde, tümüyle yerli ailelerin oturduğu mahallede ise, hiç tablet bulunmamıştır. Bu bir rastlantı değil ise, kentte farklı sosyal kesimlerin mekandaki dağılımı açısından önemli bir ipucu sayılır. Yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen, aynı konudaki, bir başka bulgu da, bazı mahallelerde tümüyle

²⁸⁸ Tahsin ÖZGÜÇ, a.g.e., s.4

²⁸⁹ Tahsin ÖZGÜÇ, a.g.e., s.14



Şekil 2: Kaniş-Karum'daki bazı konutların planları

(T.ÖZGÜÇ, Kültepe Kaniş II, Ankara, 1986, Şekil 1'den alınmıştır.)

Asurluların oturduğu, aralarında yerlilerin bulunmadığıdır. Bu bulgular bizi Karum'daki sosyal yapı açısından, gelir düzeyindeki farklılaşmaya ve etnik gruplar arasındaki farklılaşmaya koştut olarak, mekansal yapıda, farklı sosyal kesimlerin ayrı mahallelerde odaklaştıkları daha karmaşık bir yapıya götürecektir.

Buna karşın, konut ile işyeri birbirinden henüz kopmamıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi, Asurlu ve yerli Kaniş' li tüccarlar, aileleriyle birlikte, bu tek veya iki katlı konutlarda oturmuşlar, ticaret ile ilgili işlemleri orada yürütmüşler, eşyalarını ve mallarını bu konutta depolamışlar ve odalarından birini de, fırında pişmiş kil tabletleri saklamak için, arşiv olarak kullanmışlardır. Belgelere göre, çoğunluğu oluşturan Asurlu tüccarlar, bitişik konutlarda ve birbirine komşu mahallelerde, azınlığı oluşturan yerli tüccarlar da, aynı mahallelerde ve yine birbirine bitişik konutlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu konutların arasında, doğrudan sokağa açılan dükkanların bulunduğu saptanmıştır. Bunlar yan yana sıralanmış birer mekan veya bitişiginde küçük depoları bulunan 2-3 küçük mekandan oluşan dükkanlardır. Bazılarının, tabletlerden varlığı anlaşılan lokanta benzeri yerlere, aşhanelere ait olması

olasıdır. Bu mekanlarda, iki ocak ve bir tandırın bulunması, çanak çömleğin bir ailenin gereksiniminden çok fazla oluşu, bu varsayımı desteklemektedir²⁹⁰.

Ticari hayat Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda olduğu kadar yaygın ve üst düzeyde bir ekonomik faaliyet olarak ön plana çıkmasa da varlığını sürdürmüştür. Bu kısmi gerileme de Anadolu'nun ihtiyaç duyduğu dış alım malzemelerinin ganimet yöntemi ile elde edilmesi anlayışının ve ticaretin merkezi otoriteye kontrol edilmesinin rolü olduğu genellikle kabul edilen görüştür. Daha önce de belirtildiği üzere ülke toprakları tanrı adına kralın mülkü olarak görülür. Ancak kral toprakların büyük kısmını “tımar” olarak verdiği için belli ölçüde özel mülkiyet söz konusudur. Ancak bu mülkiyetin karşılığı olan yükümlülükler ve angarya da vardır²⁹¹.

Hitit mabet ve saraylarında sanatçı atölyeleri varmış. Burada çeşitli sanatlar yapılmış. Sarayda ayakkabı, deri eşya yapılmış. Bunlar için gerekli deri de ancak sarayda üretilen deriden alınacakmış. Eğer dışarıdan getirilmiş deriyi kullanan olup yakalanırsa büyük ceza varmış. Fakat yanlışlıkla başka deri alınmışsa ve durum krala hemen bildirilirse bu suç sayılmıyormuş. O zaman o deriden yapılan eşyayı kral bir yabancıya veya işçiye veriyor. “Ne olacak kral onu anlamaz ve görmez” diyenleri, kralın tanrısı hemen görür ve gereken cezayı hemen verirmiş. Mabette ve sarayda üretilen nesnelere, kendi gereksinimleri çıktıktan sonra artanları, aynı şekilde tahıldan artanları ve madenleri tüccarlara satmak için alıyordu herhalde. Hititler’ de tüccarlar varmış. Onlar ta Suriye, Kıbrıs hatta Mezopotamya’ ya kadar mal götürüp satıyor, oradan da ülkelerine gerekli malları getiriyorlarmış. Yalnız Hititler zamanında, onlardan önceki Kaniş’ te bulunan Asur tüccarlarının olduğu zamanki gibi, canlı hareketli bir ticaret kalmamış Anadolu’da²⁹².

Çünkü Hitit kralları yabancı tüccarların ülkelerine gelmesini, yerleşmelerini yasaklamış. Kendi topraklarında para kazanmalarına izin vermemiş. Böylece kendi ürünlerini kendileri kullanarak, dışardan fazla mal getirmelerine gerek kalmamış.

Hitit kralları alışverişleri kendi denetimlerine alınca, kendi aralarında tüccarlar oluşmaya başlamış. Böylece yabancı tüccarlar ülkeye gelememiş.

Hitit ülkesinin denize sınırı olmadığından, deniz yoluyla yapılacak ticareti uyruk yaptıkları deniz kenarındaki ülkelerin tüccarlarını, gemilerini ve gemicilerini

²⁹⁰ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.129

²⁹¹ Nazmi ÖZÇELİK, a.g.e., s.94

²⁹² M. İlmiye ÇIĞ, a.g.e., s.99

kendilerine bağlamak suretiyle sürdürmüşler. Onlara “Majestenin Tüccarları” deniliyormuş. Bu tüccarlara bazı ayrıcalıklar tanınıyormuş. Böylece kara ve deniz ticareti devletin denetimi altında imiş. Hitit tüccarları Anadolu’dan bakır, kalay, gümüş, altın gibi madenler götürüyor, Mezopotamya’dan kumaş ve giysi getiriyorlarmış. Onun için yasaların sonundaki fiyat listesinde giysiler o kadar pahalı imiş²⁹³.

Hitit kralları yabancı tüccarları yalnız kendi ülkelerine sokmamakla kalmıyor, onlara bağımlı krallıklar bile, yabancı tüccarların gelip yerleşmelerini, oralarda taşınmaz mal almalarını yasaklamış. Ayrıca kendilerine düşman olan krallıklara da ambargo koydurmuşlar. Kendilerine bağımlı Amurru Kralı’na “Asur bana düşman olduğu gibi sana düşmandır. Onun için tüccarların Asur’ a gitmeyecek, oradan gelen bir tüccarı da sen ülkeneye bırakma. O tüccarlar senin ülkenden geçmeyecektir. Geçerse Hitit kralına göndereceksin.” Şeklinde emir verilmiştir. Ugarit Krallığı’nı rahatsız eden tüccarlar için de Kraliçe Putuhepa’ e bir yazı göndermiş. Bu yazıda “ Deniz liman olan Ura tüccarları, Ugarit’ te işlerini bitirdikten sonra ülkelerine dönmeli ve Ugarit’ te arazi ve taşınmaz mal almaları yasaklanmıştır.” denmektedir²⁹⁴.

Hattuş’taki Asur ticaret kolonisi, yaklaşık 50 yıl işlevini sürdürmüş ve bir yangınla sona ermişti. Eski Hitit dilinde yazılmış bir metinden anlaşıldığına göre, Kussara (yeri belli değil) ve Neşa Kralı Anitta birçok kenti yakıp yıkarken, Hattuş da, İ.Ö. 1720 yıllarında aynı kral tarafından oturulmaz hale getirilmişti.

İ.Ö. 17.yüzyılın başlarında, Orta Anadolu’daki küçük kent-devletleri, bir federasyon şeklinde örgütlenerek, Hitit Devleti’ni kurdular. Bu örgütlenmenin en önemli özelliği, büyük kralın yanı sıra, başlangıçta, bir asiller meclisinin Anadolu’nun ilk siyasi birliğini kurmada ve yöneticilerin seçiminde söz sahibi olmasıdır. Kısa bir süre sonra, yönetimdeki Kussara kralları Hattuş’ u başkent yaptılar. Hitit kökenli bu krallar döneminde, Hitit dili Orta Anadolu’ya yerleşti. Kentin Hitit öncesi adı olan Hattuş, Hititçe’ de Hattuşa’ ya çevrildi ve burada oturmaya başlayan ilk Hitit kralı da, “Hattuşalı” anlamına gelen “Hattuşili” adını aldı. Hititler I. Hattuşili döneminden başlayarak oldukça yayılcı bir politika izlediler ve İ.Ö. 14.yüzyıla gelindiğinde, çok geniş bir alanın denetimini ele geçirdiler. Kuşkusuz, bu politikayı belirleyen temel etmen, bölgeler arası uzun mesafe ticaret yollarını denetim altında tutmaktır. Bu

²⁹³ M. İlmiye ÇİĞ, a.g.e., s.100

²⁹⁴ M. İlmiye ÇİĞ, a.g.e., s.101

konuyu daha iyi açıklayabilmek için Hitit dönemindeki üretim ve dış ticaret ilişkilerini irdelemek gerekiyor²⁹⁵.

Ortadoğu'da, İ.Ö. 2.binyıldan başlayarak, metal alet ve gereçlerin kullanımının yaygınlaşması, özellikle bölgeler arası ölçekte, bronz yapımında kullanılan bakır ve kalay ticaretinin yoğunlaşmasına neden oldu. Anadolu, özellikle bakır madeninin oldukça bol bulunduğu bir coğrafi alandı. Bakır yataklarının en yaygın olduğu bölgeler, Kuzey Anadolu'da Adapazarı'ndan Artvin'e kadar uzanan kuşak ile Diyarbakır yakınındaki Ergani'dir. Kaniş/Kültepe' yi incelerken gördüğümüz gibi, daha İ.Ö. 2.binyılın başlarında, Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu ve Mezopotamya'daki pazarlara bakır dağıtımı yapılmaktaydı²⁹⁶. Suriye'deki Asurlular dışında, Orta Anadolu-Mezopotamya arasındaki uzun mesafe ticaret yolları üzerinde, İ.Ö. 3.binyılın son çeyreğinden beri yaşamakta olan Hurriler de ticaret işleriyle uğraşıyorlardı. Hurriler, Hititler gibi önceleri İ.Ö. 2.binyılın ilk yarısında kısa yaşamlı, küçük kent-devletleri kurdular. İ.Ö. 2.binyılın ortalarına doğru, Hint-Avrupalı kavimlerin yönetiminde kurulan ve halkın büyük çoğunluğunu Hurriler' in oluşturduğu Mitanni Devleti, Doğu' nun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük siyasi gücü oldu. Hurriler' in denetimi altındaki kentler arasında, Alalah (Tell Açana), Fırat kıyısındaki Mari ve Doğu Akdeniz kıyısındaki Ugarit (Ras Şamra) bulunuyordu²⁹⁷. Ergani bakırının Ugarit üzerinden, Akdeniz'deki tüketicilere ulaştırılmış olması, yapılan araştırmaların ışığında, üzerinde durulan bir olasılıktır. Ortadoğu'da, bronz yapımında kullanılan ikinci maden olan kalayın ticaretinin yapıldığı en önemli merkez ise, Mari idi. İ.Ö. 2.binyıl başlarında, kalayın bol olarak çıkarıldığı Elam Bölgesi'nden, Mari üzerinden, Akdeniz'deki alıcılara ulaştırıldığı yazılı belgelerden saptanmıştır. Ugarit, İ.Ö. 14. ve özellikle 13. yüzyıllarda da kalay, bronz ve diğer önemli metallerin dışsatımını yapan en önemli merkezlerden biridir²⁹⁸. Böylece, İ.Ö. 2.binyılın başlarında, Yakındoğu ticaretinin ağırlık merkezi Asur kenti iken, 2.binyılın ortalarında, bu merkez, Doğu Akdeniz kıyısında Ugarit' e kaymıştır.

Hititler' in, artan bakır ve kalay gereksinimlerini yukarıda anlatılan pazarlardan karşıladıkları açıktır. Bunun nedeni, kuzeyde, Karadeniz Bölgesi'ndeki bakır yataklarının kendi denetimleri altında olmaması ve kuzey komşuları ile sorunları

²⁹⁵ Kurt BİTTEL, a.g.e. s.8

²⁹⁶ Ekrem AKURGAL, a.g.e. , s.119

²⁹⁷ Ekrem AKURGAL, a.g.e. , s.121

²⁹⁸ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.139

bulunmasıdır. Kalay ise, kalaytaşı halinde Batı Anadolu'da bazı bölgelerde bulunduğu halde, bu alanlar da, Hitit Devleti'nin sınırları dışında kalmaktadır. Böylece, Hititler'in, halkın ve ordunun gereksinimlerini karşılayacak miktardaki bakır ve kalayın sağlanabilmesi için, şekil 3'de oklarla gösterilen yönlerdeki, uzun mesafe bölgeler arası ticaret yollarını denetimleri altında tutmaları gerekmiştir. Bu nedenle, Hitit kralları, başkumandan sıfatı ile Hitit ordusunun başında, her yıl sefere çıkmak zorunda idiler. Devletin güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra bu seferlerin sağladığı sonuçların biri de, kralların elinde vergi toplama yoluyla biriken kapitalin artmasına neden olan savaş ganimetleridir²⁹⁹.

Buraya kadar çizilen genel siyasal ve ekonomik çerçeve içinde yer alan süreçlerin aksamadan işletilebilmesinin iki temel koşulu vardır: Hitit Devleti'nin, çok örgütlü ve düzenli bir orduya sahip olması ve bu ordunun masraflarını karşılayabilmek için çok iyi bir ekonomik örgütlenmenin geliştirilmesi. Hitit Devleti, bu iki temel koşulu yerine getirmek üzere, 3000 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan "tımara" sistemine çok benzeyen bir toprak sistemi uyguladı. Bu iki sistemin birbirine benzemesi nedeniyle, bu bölümde, "tımara" sözcüğünü kullanmakta bir sakınca görmedik.

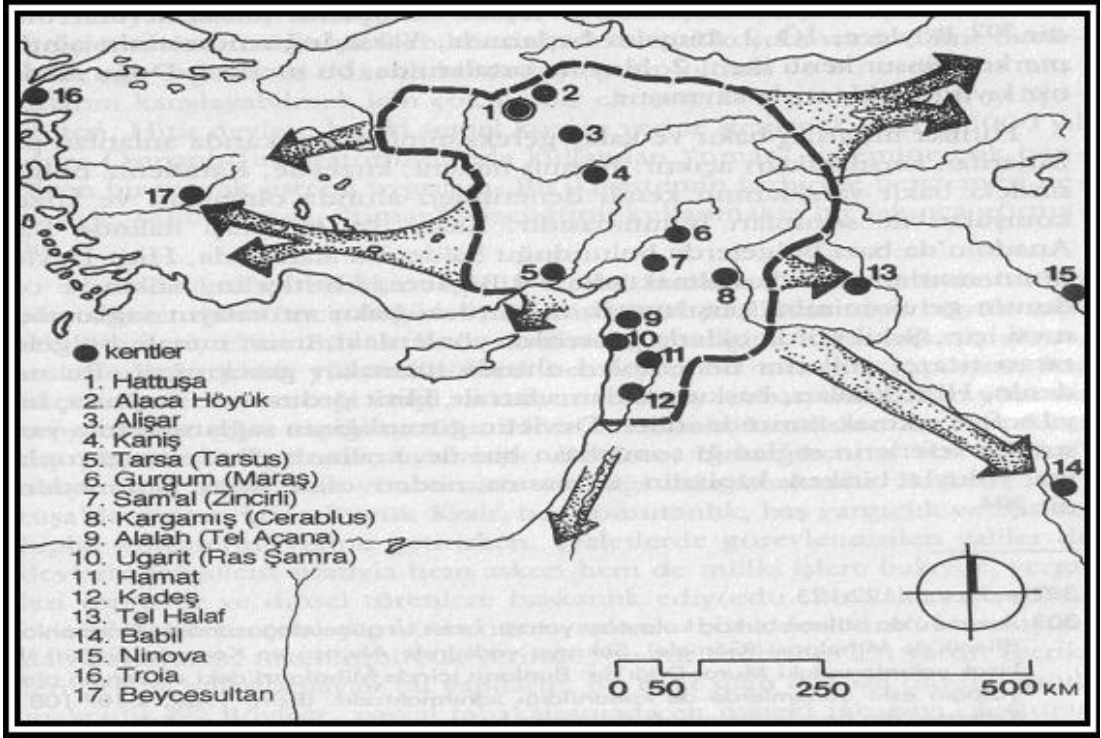
Hitit yönetim sisteminin tek merkezli federatif yapısı nedeniyle, gerek tarımdan, gerekse madencilik gibi tarım dışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen artık ürünün, vergiye bağlanan devletlerden gelen ve savaşlardan elde edilen ganimetlerin toplandığı yer olarak, başkent Hattuşa, kendi ürettiği sınırlı ürün kapasitesinin çok üzerinde bir nüfusu barındırabilecek potansiyele sahipti. Kentin, başkent olduktan sonra zaman içinde gösterdiği hızlı büyüme sürecini bu çerçeve içine oturtmak gerekir³⁰⁰.

Buraya kadar yaptığımız çözümler, bize başkent Hattuşa'nın bir ambarlar, depolar kenti olduğunu gösteriyor. Bunun çeşitli nedenleri vardır; en önemlisi de kentin, ülkesi içindeki konumu ve işlevi gereği bir üretim merkezi değil, bir tüketici kent olmasıdır. Hattuşa, savunma kolaylığı nedeniyle, savaşlardan elde edilen ganimetler, anlaşmalar yoluyla federasyonun küçük krallarından vergi olarak alınan mallar ve hediyeler ile yaşamını sürdürmüştür³⁰¹. Henüz para kullanılmadığından yukarıda sayılan bütün girdiler, mal olarak kentte toplanmakta, sayılarak depolanmaktaydı; ihtiyaç halinde yine görevliler tarafından kayıtları yapılarak depolardan çıkarılıp kullanılmış

²⁹⁹ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.140

³⁰⁰ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.145

³⁰¹ R.NAUMANN, a.g.e., s.489



Şekil 3: : İ.Ö. 19.yüzyılda Hitit Devleti'nin sınırları ve önemli kentler

(S.AKTÜRE, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul,1997, Şekil46'dan alınmıştır.)

olmalıdır. Bütün bu bürokratik işleri yürütmek için, saraya bağlı memurların geniş bir örgüt oluşturdukları, Hitit belgelerinden saptanmıştır. Bu saray memurlarının bir bölümünü oluşturan katipler, devletin bütün resmi evrakını düzenlemek, arşivleri oluşturmak ve yenilemekle görevliydi. Rahipler ise, sosyal tabakalaşmada ayrı bir sınıftı. Tapınaklarda değil, evlenip kendi evlerinde otururlardı. Görevleri tapınak açmak, duaları okumak gibi tanrı hizmetiydi.

Tüccarlara gelince, Hitit kanunlarında ticaret ile ilgili maddelerin az olduğu dikkate alınırsa, belgelerde adı geçen Babil, Amurru, Ugarit, Arzawa ve Pala ülkeleriyle ticaret yapan tüccarların küçük bir grup olduğu düşünülebilir. Ticaretin niteliği gereği, bu tüccar tipi, daha çok gezgin-tüccar tanımına uymaktadır. Yapılan son araştırmalar göstermiştir ki, Hititler' in Batı Anadolu ile olan ticaret ilişkileri, bugüne kadar varolduğu düşünülen çok daha azdır. Arkeolojik kazılarda, Yunanistan'dan Rodos'a kadarki alanda bulunan doğu kökenli malların, ancak %1'i Hitit kökenlidir. Aynı şekilde, Hititler' in yerleştiği alanda da, Minos ve Miken kökenli eşyalar, yok denecek kadar azdır. Bu duruma neden olan etmenler arasında,

karşılıklı ticaret için bir gereksinme olmaması, ticarete konu olan malların dayanaksız mallar olması, bir ekonomik ambargo veya bütün bunların bileşimi sayılabilir. Buna karşılık, daha önce de değindiğimiz gibi Kuzey Suriye'deki kentler ve Mezopotamya ile ilişkiler ise oldukça yoğundur. Bazı metinlerde, Hitit ülkesinden Babil' e gönderilen işlenmiş mallar arasında, bakır ve bronzdan kılıç, balta, ok, yay gibi silahlarla araba tekerleği, kalkan, kemer ve kumaşlar vardır. Bu veriler ışığında, sosyal tabakalaşmada, toplumun kendi gereksinimlerini karşılamanın yanı sıra dış ülkelere işlenmiş mal gönderecek nitelikte üretim yapan bir zanaatkarlar kesiminin varlığından şüphe edilemez. Ancak, bu zanaatkarlardan kaç tanesinin Hattuşa' da, Aşağı Kent' te oturduğunu söylemek olanaksızdır³⁰². Buna karşın, zanaatkarların, Kaniş/Kültepe' de olduğu gibi kendi oturdukları konutları aynı zamanda atölye olarak kullandıklarını varsayabiliriz. Bunu kanıtlamak için, Aşağı Kent' teki konutları incelemek yeterlidir.

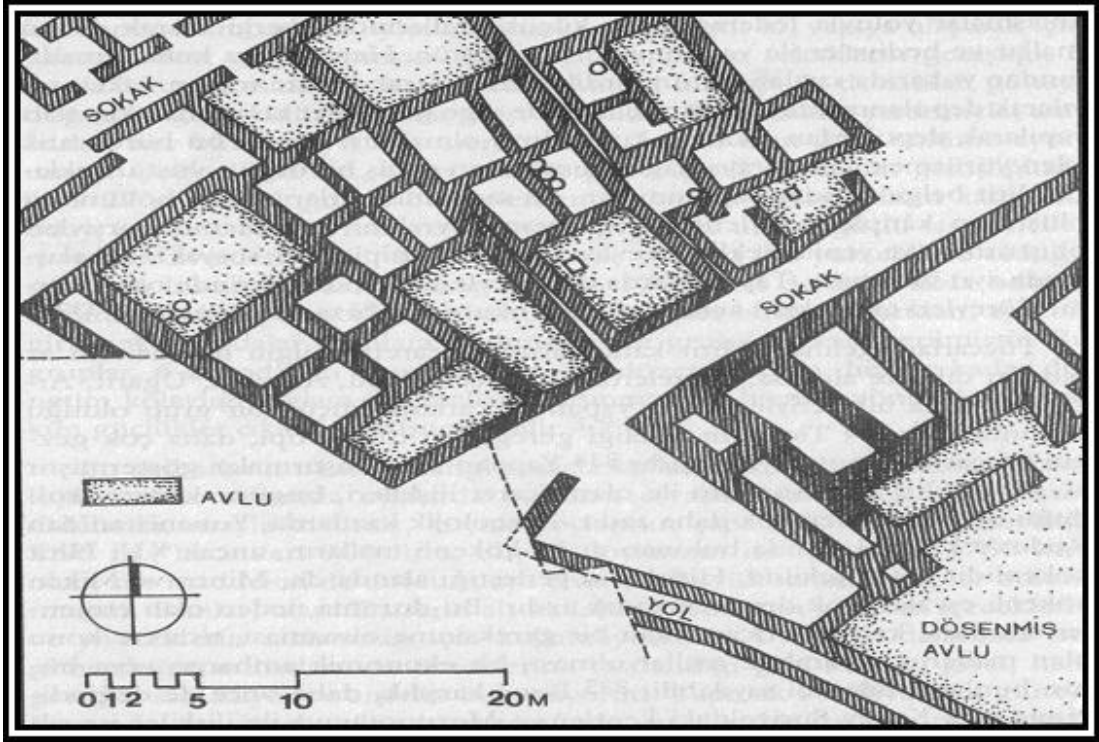
Şekil 4'de, Hattuşa' da, Aşağı Kent' te, Tapınak I' in kuzeyinde yer alan konut alanının 1938 yılında yapılmış olan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan bölümü görülmektedir. Bu alanda en eski konut tabakası, İ.Ö. 2.binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Şekil 4'de görülen tabaka ise, İ.Ö. 14. yüzyıla tarihlenmiştir³⁰³. Şeklin en doğusunda, üstte görülen iki konut duvarı, İ.Ö. 13. yüzyıldan kalma konutlara aittir; yani 14. yüzyıl tabakasının üzerine inşa edilmişlerdir. Şeklin güneydoğusundaki geniş açıklık ise, taş döşeli bir avludur. Burası, belki de, bu çevrede yaşayan bir grup zanaatkar tarafından, çalışma yeri olarak kullanılıyordu.

Konutlar, egemen plan türü olarak, iki küçük oda ve odalara göre genişçe bir avludan oluşmaktadır. Oda ölçüleri 2-4 m. olup, kerpiç duvarların kalınlığı 50-60 cm.dir. Saptanabilen tüm ocaklar, konutların küçük odalarında bulunmuştur. Daha çok odası olan konutlarda ise, ikinci bir iki odalı birimin eklenmesiyle, iki odalı plan, dört odalı konut durumuna getirilmiş, böylelikle, konutun özelliğinde hiçbir değişiklik olmamıştır. Duvarlar, hemen hemen tüm konutlarda, kuzeybatı-güneydoğu yönünde ve buna dik olarak inşa edildiğinden, diğer ızgara plan örneklerinde olduğu gibi burada da belirli bir düzen ve toplumsal örgütlenmeden söz edilebilir. Bu özellik, aynı zamanda düzenli sokakların ortaya çıkması sağlanmıştır.

Konutlarda bulunan ve yer yer kalın duvarlarla çevrilmiş olan avlu, hiçbir örnekte dört bir yanı odalarla çevrili bir "iç avlu" olarak inşa edilmemiştir. Daha önce

³⁰² Firuzan KINAL, a.g.e., s.140

³⁰³ Rudolf NAUMANN, a.g.e. , s.337



Şekil 4: Hattuşa'da Aşağı Kent'te Tapınak I'in kuzeyinde yer alan konut alanının bir bölümü (R.NAUMANN, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara, 1975, Şekil 13'ten alınmıştır.)

değindiğimiz gibi, iki odalı, ön avlulu konutlar, Kaniş/Kültepe'de de çok kullanılmış olan bir plan türüdür. Avlunun genişliği, konutun genişliğine eşittir; duvarlar da konutun duvarlarından bir farklılık göstermez. Dar alanlı bir yerleşmede kaçınılmaz bir öge olan avludan, ahşap bir merdivenle, üst katın odalarının açıldığı yine ahşap bir sahanlığa çıkılması, inşaat açısından kolay bir seçenek olduğundan, bu konutların önemli bir kısmının iki katlı olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Bu durumda, üst kat odalarının ailenin oturduğu ve yattığı mekanlar olması, alt kat odalarının ise depo ve atölye olarak kullanılması, üzerinde durulması gereken bir olasılıktır. Aynı plan türüne, bugün de Anadolu'da sıkça rastlanmaktadır.

Çoğu kez, konutların kendi bağımsız duvarları vardır; öyle ki, bitişik yapılarda çift duvarlar oluşmuştur. Hatta yer yer avlu duvarlarının çift duvar olarak yan yana inşa edildiği görülmektedir. Bu durumda, çatıların da ortak olmadığı ve konut yüksekliklerinin çeşitlendiği bir dokunun oluştuğu anlaşılıyor. En güneyde yer alan ve tapınak alanına giden, dar yolun iki yanında, birbirine koşut kalın avlu duvarlarının

varlığı dikkat çekicidir³⁰⁴. Konutların avlularının duvarlarla belirlenmesi, yol sınırlarının yine duvarlarla tanımlanması ve konutlarda, giderek bağımsız duvar sistemlerinin gelişmesi, Hitit kanunlarında mülkiyete ilişkin maddelerle açıklanabilir. Hitit kanunları, hür veya köle her bireye mülkiyet hakkı tanımakta ve bu hakkı devletin garantisi altında bulundurmaktadır. Veraset konusunda kanunlarda bir açıklık getirilmemiş de olsa, ölen bir kocanın mallarının karısı ve çocukları arasında paylaşılmasından dolayı olarak bahsedilmektedir. Bu çerçevede, bir konut alanında parsel ölçüğünde uygulama yapılması, yani mülk sahibi tarafından yapının yıkılıp tekrar yapılması, kat çıkılması gibi konularda, çevre yapılarından bağımsız konut birimlerinin önemli ölçüde esneklik sağladığı açıktır. Bir başka açıdan ise, kent toprağı ile tarım yapılan kırsal alanlarda iki farklı mülkiyet düzeninin uygulanması dikkati çekmektedir. Aynı konu, Anadolu'da, Hititler' den çok sonra da, örneğin Osmanlı Dönemi'nde, yeniden karşımıza çıkacaktır. Anadolu kentlerinde, genelde, kırsal topraktaki mülkiyet düzeni ne olursa olsun, tarih içinde çok eski dönemlerden, en azından İ.Ö. 2.binyıl başlarından beri, Asur ticaret kolonilerinde gördüğümüz gibi, kent toprağı, üzerindeki yapı ile birlikte alınır, satılır veya kiraya verilir³⁰⁵.

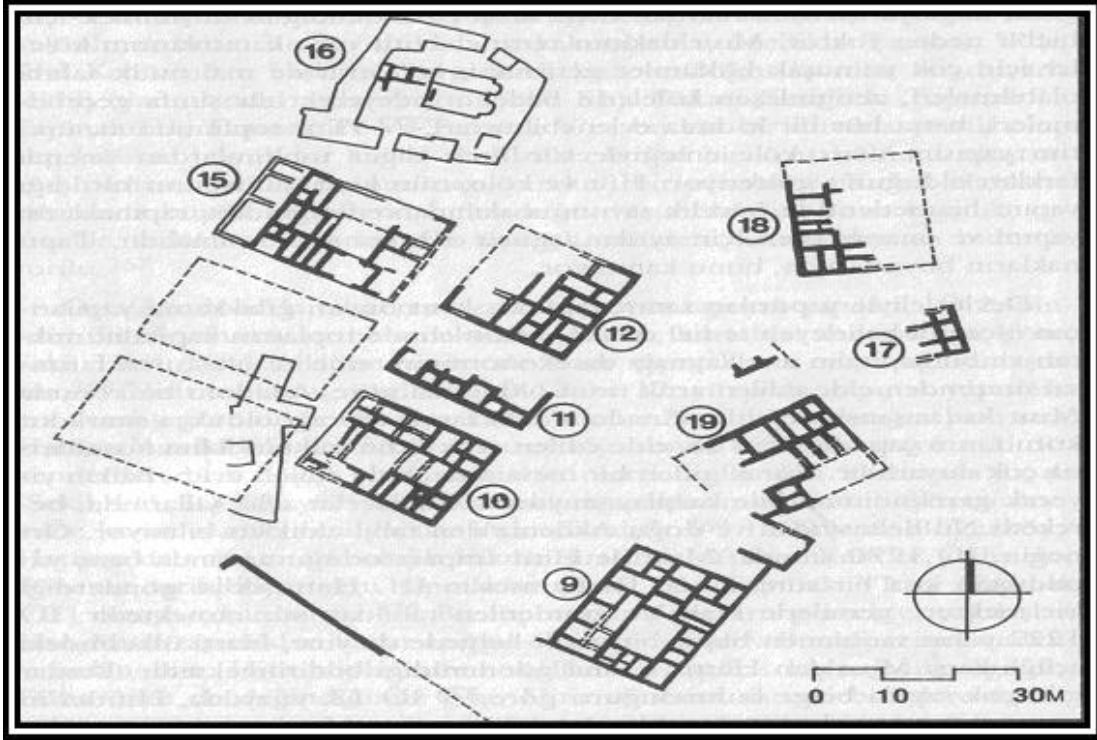
Hititler' in kendi zamanlarının en ileri savaş teknolojisini kullanarak elde ettikleri askeri başarılarla sağladıkları savaş ganimetlerinin, devletin elindeki kapital birikimini artırdığı açıktır. Bu kapital İ.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda, başkent Hattuşa' da ortaya çıkan, büyük ölçekli imar faaliyetlerinin ve nüfus artışının temel kaynağı olmalıdır³⁰⁶.

Boğazköy'de, 1980'lerde yapılan arkeolojik araştırmalarda, Yukarı Kent' teki konutlarla ilgili önemli bulgular gün ışığına çıktı. Şekil 5'de bu alanda yer alan konutların ayrıntılı planları ve yerleşim özellikleri görülüyor. Konutlar, tek yapı türünde ve ayırık nizamda inşa edilmişlerdi. Bir sokağın iki yanında, oldukça düzenli diziler oluşturacak şekilde sıralanmışlar ve aralarında, yaklaşık beşer metre mesafe bırakılmıştı. Yapıların yönlendirilmesinde, topografik koşullar olabildiğince dikkate alınmış, konutların yamaca koşut diziler oluşturulmasına çalışılmıştı. Ayrıca, konutların planları, büyüklük ve iç düzen olarak birbirine çok benzemektedir. Hepsi iç avlulu, geniş programlı ve çok odalı yapılarıdır. Planları düzgün dikdörtgen olup, 21 m.-26,5 m.

³⁰⁴ Rudolf NAUMANN, a.g.e. , s.386

³⁰⁵ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.152

³⁰⁶ Ekrem AKURGAL, a.g.e. , s.92



Şekil 5: Hattuşa Yukarı Kent'te İ.Ö. 1200 yıllarına tarihlenen konutlar

(P. NEVE, Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları, VI. Kazı Çalışmaları Toplantısı, İzmir, 1984, Resim 9'dan alınmıştır.)

arasında değişmektedir. Hepsi İ.Ö. 1200 yıllarına tarihlenen bu konutlarda bulunan eşyalardan, her yapının, aynı zamanda işyeri ve atölye olarak da kullanıldığı saptanmıştır. Yapıların çoğu eğimli araziye inşa edildiğinden, meyilden yararlanılarak altta bir kiler katı bulunmaktadır. Buradan, üst kata, rampa veya ahşap merdivenle çıkılmaktaydı. Gündelik kap kacak dışında, konutlarda bulunan eşyalar Şekil 6' da gösterilmiştir. Bu bulgular, aynı zamanda, daha önce değindiğimiz maden işleme tekniklerine ilişkin bir konuyu da doğrulamaktadır³⁰⁷. İ.Ö. 13. yüzyıl başlarında, başkent Hattuşa' da, bronzdan eşya yapımı ve kullanımı hala oldukça yaygındır. Konutların büyüklüğünden, bu mahallede oturanların zengin kişiler olduğu anlaşılıyor. 12, 15, 16 numaralı konutlarda bulunan tabletlerin çokluğu, bunlarda tüccarların oturduğu izlenimini vermektedir. 9 numaralı konutun ise, aynı zamanda bronzdan eşya üretilen bir atölye olduğu, Şekil 6' dan anlaşılıyor.

Buraya kadar sıralanan özellikleriyle, İmparatorluk döneminin Yukarı Kent konutları, Eski Krallık Dönemi' nin, Şekil 4' de görülen konutlarından büyüklük, yapı Eşyanın Bulunduğu Konutun Şekil 5'teki Numarası

³⁰⁷ Peter NEVE, Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları, VI. Kazı Çalışmaları Toplantısı, İzmir, 1984, s.144

Alet Türleri	9	10	12	15	16	18	19
tablet	3	1	36	19	110	1	1
mühür	-	-	3	1	-	-	-
toprak mühür kabı	8	1	9	11	3	2	-
votiv kap	5	19	3	-	-	-	1
rölyef kap	4	3	3	3	1	-	-
kutsal şarap kabı	1	3	22	9	-	-	-
ok ve mızrak ucu	13	-	3	-	-	-	-
bronz aletler	4	2	4	1	-	1	-
bronzdan küçük aletler (iğne, vb.)	83	12	5	13	-	-	7
zırh pulları	59	-	-	-	-	-	-
diğer	2	2	-	-	-	-	-

Tablo 1: Hattuşa'da Yukarı Kent konutlarında gündelik kap kakak dışında bulunan eşyalar

(P. NEVE, Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları, VI. Kazı Çalışmaları Toplantısı, İzmir, 1984, s.166'dan alınmıştır.)

düzeni ve plan özellikleri açısından bütünüyle farklıdır. Hitit İmparatorluğu' nun son yüzyılına girerken, iç avlulu, büyük konutları, tapınakları, sarayları, kaleleri, kent kapıları ve surları ile Yukarı Kent, bir İmparatorluk başkenti olarak oldukça zengin bir yaşam biçimi sergilemektedir. Bu dönemde, kentin toplam yerleşim alanı, yaklaşık 168 hektara ulaşmıştı. Bu alanda yaşayan nüfus ise, kaba bir kestirim ile 30,000-40,000 kişi kadar olmalıdır. Bu nitelikleriyle Hattuşa, Bronz Çağı boyunca Anadolu' da ortaya çıkan en büyük yerleşmedir. Burada yaşayan nüfusu besleyen kaynak ise, daha önce de değindiğimiz gibi, Büyük Kral' ın burada oturması nedeniyle İmparatorluğun her yerinden gelip kentte toplanan dış ticaret kapitali, savaş ganimetleri, vergiler, tarım ve tarım dışı üretimden alınan paylardır. Altın ve gümüş dışında, gelen artık ürünün, henüz para kullanılmadığı için kente mal olarak girmesi, depolama için büyük mekanların inşa edilmesine neden olmuştur. Tapınak I' in çevresinde yer alan ambarlar ve kentte dağınık olarak bulunan depolar da, bunu kanıtıyor. Ayrıca, uzun kıtlık dönemlerinin yaşandığı, imparatorluğun son yüzyılında, Mısır ve Doğu Akdeniz'den deniz yoluyla gelen tahılı, Kilikya' daki Hitit limanı olan Ura' dan getirip kentte depolamak gerekmişti.

Tarih içinde, bütün dönemlerde, kralların ve yönetici sınıfın başkentlerinin imarına özel bir önem verildiği görülür. Hattuşa da, bu kentlerden biridir. Girişilen

büyük ölçekli imar faaliyetlerinde, başkent nüfusu ucuz bir işgücü kaynağı olduğundan kentteki nüfus artışı yöneticiler tarafından da desteklenen bir olgu olmuştur³⁰⁸. Bir yandan görkemli surlarla ve yapılarla donatılmış başkent devlet açısından bir prestij konusu iken, diğer yandan bu faaliyetler, kent nüfusu için yeni iş olanakları açıyordu. İnşaatlarda çalışan taşçılar, marangozlar türünden uzman zanaatkarlar belirli bir sosyal kesim oluştururken, kente bu malzemeleri sağlayanlar, depolama ve taşıma işlerini örgütleyenler, her türlü bürokrasiyi yürüten devlet görevlileri de, kalabalık bir başka toplum kesimiydi. Böylece, işbölümünde ortaya çıkan farklılaşma ve uzmanlaşma eğilimleri, kent mekanında, özellikle de konut alanlarında, farklılaşmaya neden olmuştur. Büyük Hitit İmparatorluğu' nun başkenti Hattuşa, bütün bu süreçlerin sergilendiği, topografyanın sunduğu çeşitliliği de çok iyi şekilde değerlendiren, ilginç bir örnektir³⁰⁹.

Hattuşa' nın, Bronz Çağı'nda Anadolu'da ortaya çıkan en büyük yerleşme olduğuna ve bunun nedenlerine daha önce değinmiştik. Hitit İmparatorluğu' nun başkenti olan Hattuşa dışında kalan diğer yerleşmeler karşılaştırıldığında ise, kent-devletleri arasında geç dönem kentlerinin, erken dönem kentlerinden daha büyük olmasının nedeni, İ.Ö. 2. binyılın son çeyreğinde ortaya çıkan teknolojik gelişmelere koşut olarak bölgeler arası ticaret ilişkilerindeki yoğunlaşmadır. Bu teknolojik gelişmelerin başında, demir araç ve gereç üretiminin yaygınlaşması gelmektedir. Buna ek olarak, ulaşım teknolojisindeki gelişmelerin de, kentlerin etki alanının büyümesine neden olduğundan, üzerinde önemle durulması gereken bir değişken olduğu açıktır³¹⁰.

Orta Anadolu gibi Güneydoğu Anadolu'da da, İ.Ö. I. binyıl başlarında, bir karışıklık dönemi yaşanmaktaydı. Önce Ege Göçleri'nin, onun hemen ardından da Arami göçlerinin yarattığı etnik karışıklığın yanı sıra, bölgede daha önceden de varlığını sürdüren Hatti, Hitit, Mitanni-Hurri, Luwi, Pala gibi çeşitli kavimlerin ortaya çıkardığı etnik farklılaşma ve çeşitlilik, sosyal açıdan bölgenin en belirgin özelliğidir. Bu özellik nedeniyle, örneğin Sam'al kralı, kent halkını ikiye ayırmıştı. Bu ayrımın kentin mekansal yapısını ne ölçüde etkilediği konusunda elimizde bilgi bulunmuyor.

İ.Ö. I. binyılda, Güneydoğu Anadolu'nun ve Kuzey Suriye'nin kentler sisteminde önemli değişiklikler olmuştu. Bir yanda, Sam'al (Zincirli), Gurgum (Maraş)

³⁰⁸ Rudolf NAUMANN, a.g.e. , s.223

³⁰⁹ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.165

³¹⁰ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.168

gibi Hitit kaynaklarında adı geçmeyen bazı önemsiz yerleşmeler önem kazanırken ve birtakım yeni kentler kurulurken, İ.Ö. 2. binyılın önemli ticaret merkezi olan Ugarit bir harabe haline geldi. Buna karşılık Halep ve Karkamış gibi, kuzey-güney ticaret yolları üzerindeki bazı eski kentler de, bu dönemde, önemlerini korudular. Aynı karmaşa, sosyal yapıda da izlenmektedir. Örneğin, Sam' al kralları, önceleri bütünüyle Luwice isimler taşıdıkları halde, sonraları Arami isimler almışlardır. Sonuçta görülüyor ki, Ege Göçleri'nden sonra Anadolu ve Kuzey Suriye kent-devletleri halkı, tek kavimden ibaret değildi. Ege Göçleri ile gelen kavimler, bir yandan burada buldukları Hitit ve Hurri kavimlerinin kalıntılarıyla, diğer yandan da, yeni gelen Arami ögeleriyle karıştılar ve küçük kent-devletleri oluşturdular. Bunların varlık nedeni ise, Doğu Akdeniz havzasında sürdürülen yoğun ticaret ilişkileridir. Anadolu'nun demir madenlerine yakın olan bölgelerinde ise, yeni teknolojinin sağladığı olanaklarla daha kapsamlı sosyal örgütlenmelere gidildi ve Urartu, Phrygia ve Lydia krallıkları gibi politik birimler oluştu.

Sosyal-politik örgütlenmedeki farklılaşmaya koşut olarak ortaya çıkan mekansal farklılaşma, bölgesel ve bölgeler arası uzun mesafe ticaret ilişkilerinin niteliğiyle yakından ilişkilidir. Merkezi yönetimin güçlü olduğu bir toplumda, ekonominin kralın ellerinde tartışmasız olarak toplanması nedeniyle, halkın bağımsız bir ortamda, kar elde etmek amacıyla ticaret yapması olasılığı oldukça zayıftır. Her ne kadar altın, gümüş ve bakır gibi metaller, takas türü ticaret için birimler olarak biliniyorsa da, nakit para yerine geçmiyorlardı. Para basımının olmayışı, gerçek bir ticari alışveriş ortamının gelişimini engellemiştir. Takas, kar getirecek bir yeniden satın değildi; takasçının kendi yararı için yapıyordu³¹¹. Para ilk kez İ.Ö. 7. yüzyılda, Lydialılar tarafından kullanıldığına göre, bu tarihe kadar ticaretten elde edilen kapital birikimi, altın ve gümüş olarak, kralın elinde toplanmıştı. Kral ise, bu birikimi, bir takas aracı olarak kullanıyordu. Buna karşın, ekonomi tekdüze değildi ve sarayın etkin rolünün yanısıra, hür girişimcinin de belli bir payı vardı; bağımsız zanaatkarlar, uzmanlaştıkları alanlarda kendi işlerini yürütmekteydiler. Bunlardan bazıları devamlı olarak saray için çalışıyorlardı. Sarayın gereksinmelerinden bir kısmı yerel yapımdan, kalanı ise, yabancı ülkelerden, gümüş karşılığı satın alınan mallardan karşılanıyordu.

³¹¹ Firuzan KINAL, a.g.e. , s.238

Saray, ekonominin merkeziydi; kent ise, bağımsız bir ekonomik olgu düzeyine erişememişti. Kent nüfusu, surları dışındaki etki alanı ile birlikte, kendi ürettiğini takas ederek yaşayan, tüketici kesimi oluşturuyordu.

Ekonomik yapıda ortaya çıkan bu ilişkiler, kentin mekansal yapısında da belirgindir. Hattuşa' da ve Alışar' da, daha Hitit Dönemi'nde kent planının en belirgin ögesi ve planın odak noktası, sarayın içinde yer aldığı kaledir. Dört yüzyıl gibi çok uzun bir aradan sonra Demir Çağı'nda, kentler yeniden ortaya çıktığında da kenti belirleyen tek öge, yine sarayın içinde bulunduğu kale oldu. Bu dönemde kent, nüfusunun büyük bir kısmı ile birlikte yerleşim alanını da yitirdiği halde, ekonominin merkezi konumundaki saray, varlığını sürdürmektedir. Bu morfolojik yapı, Demir Çağı başlarında Anadolu toplumunun sosyal kademelenmesi hakkında da bilgi veriyor. Görülüyor ki, Demir Çağı başlarında, Anadolu'da, biri tepenin üzerinde kurulan kaledeki sarayında oturan kral ve yönetici sınıf, diğeri kırsal alanda yaşayan köylüler olmak üzere, başlıca iki kesim bulunmaktadır. Sarayın gereksinimlerini karşılayan zanaatkarlar ise, küçük bir grup olarak sarayın bulunduğu kalenin eteklerindeki konutlarda oturmaktadırlar. Orta Anadolu'da, Erken Demir Çağı kentlerinin en tipik özelliği ise, daha önce de değindiğimiz gibi, bir kale-kent görünümünde olmalarıdır³¹².

Hitit tarımına dair incelememizden, çok sayıda Hititlinin topraktan geçindiği açıkça anlaşılıyor. Gerçekten de, krallığın gelirleri, büyük ölçüde, ülkenin tarımsal üretimine ve buradan doğan vergilere bağlıydı. Diğer gelir kaynakları, yiyecek, değerli madenler ve çeşitli hammaddeler olmak üzere, geniş bir yelpazede yayılan mal türleri olarak, vasal devletlerden alınan haraçlardan veya hayvan sürüleri, yağmalanan altın, gümüş ve bakır gibi savaş ganimetlerinden sağlanırdı. Dokuma üretimi, maden işletmeleri ve metalürji merkezlerinin çıktıkları da, kuşkusuz, kralın hazinesine bir ölçüde gelir sağlardı. Ancak, yine de, Hitit ekonomisi, özellikle çeşitlenmiş bir ekonomi olmadığı gibi, uluslar arası partnerlerle doğrudan etkileşim içindeki bir ekonomi görüntüsünde de değildi³¹³. Uluslararası ticaret, Asur ve Orta Anadolu krallık ve toplulukları arasında düzenli olarak yürütülen ticari faaliyetlerle, Hitit Asur Koloni Dönemi öncesinin (on ikinci-on sekizinci yüzyıllar) ayırıcı özelliği idi. Dokuma ve kalay, Anadolu'ya, bölgesel olarak çıkarılan gümüş ve altın karşılığında ithal edildi.

³¹² Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.177

³¹³ Trevor BRYCE, a.g.e., s.103

Ancak, toplam kar paylarıyla yeterince kanıtlandığı gibi (kalayda %100 ve dokumada %200), inisiyatif ve risklerin tamamen Asur tarafında olduğu anlaşılmaktadır. Asurlular, ticari girişimlerine kolaylık sağlamak için, Anadolu'da ticaret kolonileri kurmuşlardı ve on sekizinci yüzyılın ilk yarısında bunlardan vazgeçilmesi sonucunda, Hitit anayurdu olan bölge, büyük Yakın Doğu dünyasıyla ticari bağlarını kaybetti.

Hitit Krallığı'nın kurulmasıyla, bronz aletler ve silah yapımında kullanılan kalaya yönelik sürekli talep, Hititler için büyük metal kaynakları sağlamayı zorunlu kıldı. Anadolu'da çıkarılmadığı ya da en azından mevcut olandan daha fazla miktarda çıkarılmadığı sürece, muhtemelen, Asur kervanlarının kullandığı güneydoğu güzergahı üzerinden ithal edilmesi gerekti. Kral I. Hattuşili'nin Mezopotamya ve Suriye'den Hatti ülkesine uzanan lojistik güzergahın kontrolünü ele geçirmek ve elinde tutmak ya da en azından bu güzergaha yönelik potansiyel veya gerçek tehditleri uzaklaştırmak için Suriye'ye düzenli seferler yapması, bu gereksinimden kaynaklanmış olabilir.

Hitit dünyasındaki ticaret ve alışverişe metinlerde pek değinilmemesine ve bu konuda arkeolojinin de metinleri aratmamasına karşın, Hititler, kimi mal ve eşyaları da barışçı yollarla edindiler. Yasalarda bu konuyla ilgili bölümden bir pasaj, Hitit ülkesindeki tüccara ilişkin elimizdeki birkaç referanstan biridir. Bu, biraz da, önemli bir referanstır. Bireylere ve mülkiyete karşı işlenen cezai suçların genellikle para cezasına çarptırıldığı Hitit bağlamında, bir tüccarın öldürülmesi durumunda öngörülen ceza, diğer suçlara uygulanan cezalara göre çok daha ağırdır. Bunu, tüccarların Hitit toplumundaki çok yüksek konumlarının işaret olduğu ileri sürüldü³¹⁴. Bu doğruysa, bu meslekle ilgilenen çok az Hititlinin olması şaşırtıcıdır. O halde, bu madde gerçekte neyi kastetmektedir? Kuşkusuz, bu olayda belirtilen –tüccarın mallarını soymak için işlenen- suç, taammüden cinayet suçlarındandır. Bu önemli bir noktadır. Cezayla verilmek istenen mesaj, adamın öldürülmesinden çok, malların kaybına yöneliktir. Maddenin sonraki uyarlamasından öğrendiğimiz gibi, tüccar bir tartışma sonucu ya da kazayla öldürülmüşse yani suçun temeli soyguna dayanmıyorsa, eza, 100 mina ya da 4000 gümüş şekelden önce 240 sonra 80 gümüş şekele inerek muazzam bir oranda azalır. 100 mina, mallarla birlikte, muhtemelen (bu maddenin sonraki uyarlamasından anlaşıldığına göre) malların üç katı değerinde olan tazminat tutarının toplamı olarak hesaplanan bir rakamdı.

³¹⁴ Trevor BRYCE, a.g.e., s.104

Yakın Doğu'da tüccarların seyahati tehlikeli bir işti ve durum yasalarda varsayımlara dayanmadan belirtilmişti. Akhenaton ve yabancı muadilleriyle vasal yöneticileri arasındaki Amarna mektuplarında bazen, seyahatleri sırasında yolu kesilen ve öldürülen tüccarlardan bahsedilir. Bu mektuplardan birinde, Babil Kralı II. Burnaburiaş, Akhenaton'a, Babilli tüccarların Kenan'da (Filistin) firavunun kulları tarafından öldürülmelerinden yakınır ve suçluların yakalanıp idam edilmelerini ister. Kraliyet koruması altındaki kervanlar bile haydutlara karşı güvende değildir. Yine, Burnaburiaş, Akhenaton'a yazdığı mektupta, Mısır topraklarında firavuna hediye götürülen muazzam koruma altındaki kervanların bile firavunun kulları tarafından soyulduğundan yakınır.

Tüccarların özellikle Suriye bölgesinde saldırıya maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Gördüğümüz gibi, bölge mahkemelerindeki kral vekilinin nezaret ettiği çok sayıdaki dava, tüccarlara karşı işlenen cinayet, soygun ve adam kaçırma gibi suçlarla ilgilidir. Tüccarlar, kurtulmayı başarmaları veya yerel haydutlara karşı yeterince güçlü korumaya sahip olmaları durumunda da, topraklarından geçtikleri yerel yöneticilerin çapulculuğuna maruz kalıyorlardı. Alaşiya (Kıbrıs ya da onun bir parçası) kralının Akhenaton'a yazdığı ve Mısır topraklarından geçen tüccarların vergiden muaf tutulmasını istediği bir mektuptan ve yine Kraliçe Puduhepa'nın tüccarların mallarının gümrüğünü ödememek için topraklarına uğramadan geçmelerinden şikayet eden Ugarit kralı III. Nikmaddu'ya yazdığı mektuptan öğrendiğimiz gibi, vergiler ve geçiş ücretleri yasal olarak konulabiliyordu³¹⁵. Ancak Ugarit kralına kervanından 4000 şekel değerinde 400 eşek vermek zorunda kalan Maşanda örneğinde gördüğümüz gibi, yerel yöneticiler, bazen haddinden fazla açgözlü oluyordu.

Seyahat eden tüccarlara karşı işlenen gerçek suçları adalet önüne getirmek, özellikle Amurru ve Ugarit gibi ülkelerde, pek mümkün değildi. Bu ülkelerin dağlık bölgeleri (Habiru gibi) tüccar kervanları yağmalayıp, yakalanmaları için etkin bir eyleme girişilemeden, ganimetleri ile birlikte hızla dağlara dönme konusunda ustalaşmış haydutlar tarafından istila edilmişti. Hitit kralları, belki de, seyahat eden tüccarların korunması için yerel yöneticileri gayrete getirme umuduyla, tüccarların güvenle seyahat etmesinden suçun işlendiği yerdeki bölge vatandaşlarını ve yetkilileri

³¹⁵ Trevor BRYCE, a.g.e., s.105

sorumlu tuttu. Bu yükümlülüğü yerine getirmemeleri halinde ağır tazminatlar ödemek zorunda kaldılar. Örneğin Kargamış genel valisi İni-Teşub'un düzenlediği bir anlaşmaya göre, Kargamış vatandaşları, topraklarından geçerken öldürülen her Ugarit tüccarı için Ugarit'e üç gümüş mina tazminat ödeyecekti. Benzer bir yükümlülük, Kargamışlı tüccarlara ilişkin olarak, Ugarit vatandaşları için de geçerliydi. Aslında, bir tüccarın ölümünden ya da soyulmasından dolayı Ugarit'in önemli miktarda tazminat ödediği bazı örnekler vardı. Dr. Singer, Ugarit'e seyahat etmenin tehlikelerinin bu ülke hazinesine bir servete mal olması gerektiği düşünüyor. Singer'in belirttiği gibi, İni-Teşub, Suriye'deki ticarete yönelik olarak, seyahatleri sırasında öldürülen tüccarların ailelerine ve iş ortaklarına ödenecek uygun tazminatlarla destekleyici bir yasal çerçeve hazırlanmasında büyük rol oynadı. Tüccar Talimmu'nun, iş ortağı topraklarında haince bir oyuna kurban giden Apsunalılar'dan aldığı muazzam miktarda gümüş talent bu düzenlemenin bir sonucuydu. Ugaritli birisinin gemisine ve yüküne zarar vermekten suçlu bulunan ve mahkemenin zararı ödemeye mahkum ettiği Sukku adındaki adam örneğinde olduğu gibi, bir tüccar, ihmal ya da kaza sonucu da olsa, yükü ve gereçleri zarar gördüğü için de tazminat talep edebilirdi³¹⁶.

Ticari faaliyetleri koruma gayretleri çoğu kez başarısız olsa da, tüccarların Geç Bronz Çağı'ndaki uluslar arası ticaret ağındaki rolleriyle bağlantılı önemini vurgulamaya yaradı. Gümüş ve bazen kalaydan olan çubuk ve halka şeklindeki standart paraların değeri, şekel veya mina cinsinden ağırlıklarıyla ölçülüyordu.

Doğu Akdeniz'in sahil kentleri uluslar arası ticaret ağında merkezi önem taşıdılar. Özellikle Ugarit kentleri, hem Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'nun iç bölgelerindeki mallar ve hammaddeler için çıkış yerleri hem de Yunan anakarasının Mykenai krallıkları ve daha uzak bölgeleri dahil bütün ülkelerden gelen malların ve ticari eşyanın el değiştirdiği pazarlar olarak hizmet verdiler. Kuzeydoğuda, Klasik Kilikya sahili üzerindeki Ura, özellikle imparatorluğun son yıllarında, Hitit dünyasının ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli rol oynayarak, bir yeniden dağıtım merkezi işlevi de gördü.

Uluslar arası ticaret merkezlerinden birindeki manzarayı kolaylıkla hayal edebiliriz. Muazzam çeşitlilikte mallar rıhtım boyunca ve rıhtıma açılan sokaklarda beğeniye sunulmaktadır. Yakın Doğu ve Ege'de büyük talep gören değerli ve yarı değerli malların sevkıyatı sıkı koruma altındadır: Mezopotamyalı tüccarlar tarafından

³¹⁶ R.MATTHEWS, a.g.e., s. 94

Afganistan'dan getirilen lacivert taş; Hatti ve Mısır dahil birkaç bölgeden gelen altın; Nil vadisi çöllerinden ametist, yeşim ve turkuvaz; Minos döneminin Giritli zanaatkarlarının elinden çıkma mükemmel işlenmiş heykelcikler, yüzükler, küpeler ve bilezikler; bu arada, Girit'ten yeni gelmiş bir ticaret gemisinden büyük, iki kulplu zeytinyağı ve şarap kapları indirilmektedir. Biçimli dış hatları olan deniz ve çiçek motifli kaplar, içindekiler bitikten sonra, tahsildarların hakkı olarak onlarda kalacaktır. Yine, Minos zanaatkarlarının elinden çıkma ve objets d'art gibi rağbet gören, küçük, seramik merhem ve güzel koku kapları da vergi tahsildarlarının hakkıdır. Mısır'dan getirilen boyalı yünlü dokumalar, keten giysiler beğeniye sunulmaktadır; bunlar, pahalı olduğu halde, Hitit ve Mezopotamya toplumunun zengin sınıfında büyük talep gördüğü için, tüccarların hevesle peşine düştükleri parçalardır. Büyük miktarda gelen hammaddeleri, özellikle bakır, kalay ve bronz gibi, taşıma kolaylığı açısından genellikle külçe halinde tutulan ticari metalleri depolamak için depolar inşa edilmiştir. Bu tür mallar için hem Yakın Doğu'da hem de denizin öbür tarafında birçok kralın ve tüccarın geçerli siparişleri vardır³¹⁷. Kervancılarla sözleşme yapılmıştır ve nihai durakları olan metalürji merkezlerine sevk edilecek mallar yüklenmek üzeredir.

Az ötede, Büyük Kral'ın temsilcileri Babil ve Mısır'dan gelen atları incelemektedir. Atların engebeli yollardan gidilen uzun seyahatlerin sıkıntılılarına dayanabilecek güçte ve yapıda olmaları ve sürücülü arabaları savaşta hızla çekmeye uygun olmaya gerektiğinden, dikkatle seçilmeleri çok önemlidir. Hitit kralının temsilcileri atların yaşını, sağlamlığını ve bacaklarının uzunluğunu kontrol etmektedir. Limanın sonunda meziyetleri yüksek sesle ilan edilen, iyi görünüşlü, siyah tenli erkeklerin, kadınların ve çocukların bulunduğu platformun etrafında bir kalabalık toplanmıştır. Nubia'daki evlerinden çok uzaktadırlar ve kara derileri bu soluk benizli kuzeylilerin arasında hala yeni bir şeymiş gibi görüldüğünden, bu egzotik insan ticaretini daha yakından görmek ve onlara dokunmak için kalabalık sabırsızca itişmektedir. Köle ticareti bu çağda asla yeni bir faaliyet değildir.

Ticaret sezonunun en hummalı zamanda, keşmekeşi, tozu, gürültüsü, diller karmaşası ve birbirine geçmiş güzel ve pis kokularıyla bu merkezleri hayal edebilmek mümkündür. İç bölgeden gelen kervancılar yüklerini emniyet içinde boşaltmış, dönüş yolculukları için mal seçmeden önce pazarları şöyle bir dolaşmaktadırlar. Denizin öbür tarafından gelen gemiler ve daha yakın yerlere ait küçük tekneler, kalabalık

³¹⁷ Trevor BRYCE, a.g.e., s.107

limanda yer bulmak için birbirini itelemektedir. Bunlardan ikisinin kaptanı, çok yakın demir atılmasından dolayı teknelerinin gördüğü karşılıklı zarar üzerine ateşli bir tartışmaya girişmiştir. Her iki taraf da diğerini dava açmakla tehdit etmektedir. Sokak satıcıları, bağırarak, eşyalarının güzelliklerini ve geldikleri egzotik yerleri övmektedir. Tavernalar ve şarap evleri muazzam iş yapmaktadır. Kuşkusuz, daha hoş yollarla yorgunluk atmak isteyen müşterilere hizmet veren kuruluşlar da.

Bu arada Ege limanlarına gidecek ticaret gemilerine mallar yüklenmektedir. Teknelerin bazıları yöresel Suriye yapımıdır, diğerleri Kıbrıs ve Mykenai dünyasına aittir³¹⁸. Sefer mevsiminde, Yunan anakarasından Girit'e ve oradan Mısır'ın güneyine ve sonra Suriye ile Filistin limanlarına, oradan güneye ve belki de Yukarı Batı Anadolu kıyılarından tekrar Yunanistan anakarasına döndükleri deniz ticaret güzergahında sürekli hizmet halindedirler. Kargoda daima çeşitli mallar yer alırdı; bunlar arasında, bakır ve kalay külçelerine ilaveten altın, fildişi, fayans, cam, amber, gümüş, buhur kapları, incir yaprağından ilaç, sarı zırnık gibi ürünler sayılabilir, uğranılan limanlarda bazı mallar boşaltıldığından yerine yeni mallar alınırdı. Bazıları Uzak Doğu'dan Mezopotamya'daki toplama depolarına getirilen ve Babil ve Mari'den geçen, kabul edilmiş ticaret güzergahı boyunca kıyı limanlarına nakledilen büyük miktarlarda metal batıya doğru taşınır ve dönüşte yerlerine çoğu kez aynı metallerden yapılmış aletler, mücevherler, silahlar, şarap, yağ ve parfüm alınırdı. Bu deniz merkezli ticarete iyi kar vardı, ancak deniz seyahatinin tehlikeleri de, en az karadan seyahat eden tüccarlarındaki kadardı. Kralların onların faaliyetlerini kontrol altında tutmaya yönelik bazı gayretlerine karşın, deniz korsanları sürekli bir tehditti. Bir de, özellikle Güney Anadolu kıyı şeridinin uzun ve çoğu kez limansız sularında doğal tehlikeler vardı. Lukka diyarlarının bir paçası olan Lykia kıyısında yeni bulunan Gelidonya Burnu ve Ulu Burun batıkları, denizde aniden şiddetli bir fırtınaya yakalanan ve güvenli bir liman bulmayı başaramayan gemilerin kaderini gösterir.

Hititlerin yabancı ülkelerle ticari temaslarının, tamamen değilse bile büyük ölçüde Levant (Yakın Doğu) ve Kilikya kıyıları üzerindeki ticaret merkezlerinden yürütüldüğü neredeyse kesindir. Zaten Eski Hitit Krallığı'nda, I. Hattuşili'nin Suriye seferleri kısmen, Hititlerin Suriye'deki uluslararası emtia pazarlarına ulaşmasını kolaylaştırmak için yapılmış olabilirdi³¹⁹. Ege dünyasından gelen ürünler de,

³¹⁸ Trevor BRYCE, a.g.e., s.108

³¹⁹ R.MATTHEWS, a.g.e., s.96

kuşkusuz, bu ticari malların arasındaydı. Ancak bu mallar Yakın Doğu ve Mısır dünyasının daha batı bölgelerinden gelen malların sadece bir parçasıydı. Bu malların pazara girmesiyle, Hitit dünyasındaki satıcıların geniş bir seçenek yelpazesi olmuştu. I. Şuppiluliuma'nın on dördüncü yüzyıldaki Kuzey Suriye seferi ve bu seferin ardından bütün bölgede Hitit vasal krallıklar ağının kurulması, özellikle Ugarit limanları ve Hitit anayurdu olmak üzere, Yakın Doğu kıyısı limanları arasındaki ticareti büyük ölçüde kolaylaştırmış olmalıdır. Ugarit'in Akdeniz dünyasıyla Fırat ve ötesine uzanan ülkeler arasında önemli bir bağlantı yeri yapan dört ya da daha fazla liman vardır.

Hititlerin hangi malları ithal edip karşılığında hangi malları sattığı konusunda metinlerimizde de arkeolojik kayıtlarda da pek ize rastlanmasa da, Kuzey Suriye ve Kıbrıs'tan birkaç parça Çanak Çömlek, bir çift Babil silindir damgası ve pek rastlanmayan türde Mısır taşından ve kaymak taşından vazolar görülsen de, sayıları, özellikle bu tür maddelerin dayanıklı yapıları göz önüne alındığında, Hitit anayurdu ve diğer ülkeler arasında düzenli bir ticari faaliyeti akla getirecek boyutta değildir. Arkeolojik kayıtlarda hiç iz bırakmamış ya da ardında çok az iz kalmış parçaların ticaretinde tutulan eski yola göz atmamız gerekiyor; bu durumda tamamen akla yakın görünen şey bu. Yağ, parfüm, hububat ve dokumalar gibi, tüketilebilen ve çabuk bozulan kalemler bu kategoriye aittir.

Büyük seramik kaplar, önce, muhtemelen yağ ve tahıl gibi malların deniz yoluyla taşınmasında kullanıldı, ancak sonra, büyük olasılıkla, bu mallar, Asur koloni dönemindeki eşek kervanlarında olduğu gibi, kara taşımacılığına daha uygun bir yöntemdi, eşeğin iki yanından sarkıtılan, zamana karşı dayanıksız, deri muhafazalara aktarıldı.

Göreceğimiz gibi, Babil ve Mısır'dan doktorlar (en azından danışman misafir doktorlar olarak) ve katipler ve büyük olasılıkla diğer alanlardan –Babilli kehanetçiler ve ritüelciler gibi- profesyonel insanlar getirildi. Zaman zaman, kesinlikle, Babil'den, Mitanni'den ve Mısır'dan ve muhtemelen Troya savaşı sırasında Homeros'un ileri sürdüğü gibi büyük bir at yetiştirme merkezi olan Anadolu'dan at ithal edildi. İmparatorluğun sonuna doğru, ülkenin açığını karşılayacak ölçüde –giderek artan miktarda- tahıl da ithal edildi. Suriye, Filistin ve Mısır'da üretilen tahılın nakliyesi de Kral III. Hattuşili'nin II. Ramses'le imzaladığı ebedi anlaşmanın hemen ardından

önemli bir destek kaynağı oldu³²⁰. Gerçekten de, gerileyen iç üretim, Hattuşili'yi firavunla anlaşma yapmaya sevk eden nedenlerden biri olabilirdi. Ramses'e yazdığı mektupların birinde, ülkesinde tahıl kalmadığından yakınan Puduhepa'nın bu serzenişi, Ramses'i, gelini olmak üzere gönderilen Hitit prensesinin çeyizi karşılığında, olabildiğince, at, sığır ve koyun toplamaya ikna etmeye yönelikti. Aynı sırada, yüksek rütbeli bir Hitit görevlisi Hitit ülkesine gidecek buğday ve arpanın ivedilikle yüklenmesi işini düzenlemek için Mısır'a gönderildiğinden, firavun, muhtemelen, Hatti'nin tahıl açığını zaten biliyordu. Bu tür dış alımlar giderek düzenli hale geldi ve krallığın iyice sonlarına doğru, firavun Merneptah'ın "ülkeyi ayakta tutmak" için Hatti'ye gemilerle buğday gönderdiğine ilişkin ifadesi, Mısırlıların belagatla yüklü birçok abartılı iddiasına kıyasla, gerçeğe daha yakın görünmektedir. Bu, Hattuşaş'ın sondan bir önceki kralı IV. Tuthaliya zamanında, Hitit sarayından gönderilen mektuptaki belirgin müşkülât vurgusuyla çelişmemektedir. Mukis'ten Ura'ya 2.000 kor tahıl (yaklaşık 450 ton) sevkiyatı için bir gemi ve mürettebat isteğinin yer aldığı mektup, Ugarit kralı III. Nikmaddu ya da Ammurapi'ye (ismi metinde görülmüyor) yazılmıştı. Mektupta alıcının gecikmeye tahammülü olmadığı vurgulanıyordu.

Mektupta, ayrıca, tahıl yükünün anayurda taşınacağı güzergah da belirtilir. Mısır ve Filistin'den elde edilen ürün, kıyıyı izleyen deniz güzergahı boyunca gemiyle Ugarit'e taşındı. Buradan, yine kıyıyı izleyen gemiyle, Anadolu'nun güney kıyısı üzerindeki Ura'ya ve oradan da kara yoluyla Hatti ülkesine nakledildi. Nakliye teknelerinin kıyı güzergahını tercih etmesi, açık deniz seyahati gereksinimini ortadan kaldırdı. Alaşya limanlarından gelen korsanlar ya da doğal tehlikelerle karşılaşan bir geminin durumu göz önüne alındığında, bu, oldukça önemli bir gelişmeydi. Mısır'dan gelen tahıl gemilerinin Sur kıyılarında yakalandığı fırtınayı anlatan, Sur kentinden gönderilmiş bir mektuptan öğrendiğimiz gibi, kıyı seyahati bile bu tehlikelerden uzak değildi³²¹.

Malların Hitit yurduna kıyıdan taşınması işinin, büyük ölçüde, kralın vekili olarak malların gemiyle Ugarit'ten Ura'ya gönderilmesini ve buradan da Hitit yurduna aktarılmasını düzenleyen Ura tüccarlarının elinde olduğu anlaşılmaktadır. Uğraşının gerektirdiği risklere rağmen, seyahatinin tehlikeleri konusunda donanımlı ve girişimci

³²⁰ K.POLANYI, a.g.e., s.36

³²¹ Trevor BRYCE, a.g.e., s.111

bir tüccar, kazançlı bir yaşam sürebilirdi. Hitit dünyasının ihtiyaçlarının karşılanmasındaki yaşamsal rolü, kuşkusuz, hizmetlerinin karşılığı olan ve fazladan arazi spekülasyonlarına, girmesine yetecek ölçüde ödüllere mükafatını buldu. Uralı birkaç tüccar, Ugarit'e yeni mal sevkiyatı için beklerken, yerel gayrimenkul pazarında yatırım yapma fırsatı buldular. Bu, toplumsal gerilimi hayli arttırdı. Bölgedeki bazı insanlar borçlarından kurtulmak için kendi mülklerini bu yabancılara devretmek zorunda kaldığında, mülklerin yabancılara ellerine düşmesinden doğan yöresel huzursuzluk iyice arttı. Durum, Ugaritli kral Nigmepa'nın, hükümdarı III. Hattuşili'ye sorunun çözülmesine ilişkin isteğini belirttiği bir mektup yazmasına neden olacak ölçüde ciddileşti. Bu, Hattuşili'nin ikilem içinde kalmasına neden oldu. Vasal krallığında bir toplumsal huzursuzluk çıkması olasılığından kaygılıydı ancak mesleki hizmetleri krallık için giderek vazgeçilmez hale gelen insanları küstürmek de istemiyordu. Bu nedenle, vasal yöneticinin ricasına verdiği yanıtta, uzlaştırıcı nitelikte bir emir yayınladı: Uralı tüccarların, kışın (ticari faaliyetlerin çoğunun sona erdiği bir zamanda) evlerine dönmeleri şartıyla, yaz ayları boyunca işlerine devam etmelerine izin verildi. Ugarit'teki mülk spekülasyonlarına son vereceklerdi ve bir borcun karşılığı olarak yöre insanının mülkünü almaları yasaklandı. Ancak, başka araçlarla borcunu ödeyemeyecek durumdaki bir borçlu, borcunu tüccarın hizmetinde ödeyecekti.

Bu durumda, Hitit dünyasının ticari faaliyetlerinin, özellikle uluslararası ticaretinin büyük bölümünün, genellikle, yabancı aracılar ve girişimcilerin elinde olduğu anlaşılmaktadır. Hititler'in uluslararası ticari faaliyet alanındaki küçük rolü, bir ölçüde, bulunduğu coğrafyadan kaynaklanmış gibidir. Kıbrıs, Mısır, Ege ülkeleri ve Suriye-Filistin kıyı devletlerinin aksine, Hatti ülkesi, karayla çevrelenmişti. Hititler'in, askeri ya da ticari amaçlı, kendi açık deniz gemi istihkakları yoktu. Giriştikleri herhangi bir denizcilik faaliyetleri mevcut değildi ve çok nadir girişimleri de Ugarit gibi denizci vasal devletlerinden birinin gemilerinin kullanılmasını gerektirirdi³²². Genel olarak, büyük ticari uygarlıklar, İ.Ö. 2. binyıldaki Kıbrıs, Minos Girit ve Mykneai Yunanistan ile sonraki çağda Fenike gibi, doğrudan deniz yolu olanlardı. Ancak bütün mesele bu değildi. Uluslararası ticarete aktif ve başarılı olması için, bir ülkenin sadece güvenilir ve emniyetli deniz güzergahları ve iyi bir ticari altyapısı (örneğin liman kolaylıkları vb.) olması yetmez, diğer ülkelerde talep gören ve daha

³²² Trevor BRYCE, a.g.e., s.112

kolay ulaşılabilen kaynaklardan tedarik edilmeyecek malları ve malzemeleri yeter miktarda sağlayacak bir kapasiteye de sahip olması gerekir. Şimdi, Hititler'in demir üreten bir halk oldukları efsanesi bir kenara bırakıldığına göre ister hammadde isterse işlenmiş ürünler olsun, Hitit anayurdunun kalbinde üretilen, uluslararası anlamda esaslı ve sürekli bir talep görmüş herhangi bir ürün kalemi saptamak zordur. Altın ve gümüş, bakır ve kurşun gibi mineraller Orta Anadolu'da ve Hitit denetimi altındaki diğer alanlarda çıkarıldı; en azından, değerli metallerin önemli bir bölümü ihraç edilmiş olabilir, ancak ihraç kalemlerinden sağladıkları gelir muhtemelen uluslar arası kaynaklardan aldıkları mallara ödediklerinden daha azdı.

Orta ve Doğu Anadolu'daki diğer Asurlu kolonyal öncüleri gibi, Hititler'in de Geç Bronz çağı ticaret ve alışveriş dünyasının nispeten pasif katılımcıları oldukları anlaşılmaktadır. Yer aldıkları ticari faaliyetlerin çoğu, büyük ölçüde, kendi adlarına hareket eden araçlar eliyle yürütüldü. Hitit inisiyatif ve girişkenliğinin öne çıktığı örnekleri aramamız gereken yer, insanlık gayesinin diğer alanları olacaktır³²³.

Bronz Çağı'nı izleyen Demir Çağı'nda ise, değişen teknolojinin sağladığı yeni olanaklarla, Anadolu'da, özellikle de dış etmenlerle, üretim ve ticaret hızlı bir dönüşüm süreci içine girmişti. Demir çağı sözcüğü Anadolu arkeolojisinde genellikle İ.Ö. 1. bin yılı kapsayan zaman dilimi için kullanıldığı halde, Anadolu kent ve kentleşme tarihi açısından dönemin birbirini izleyen üç ayrı evresi tanımlanabilmektedir. İ.Ö. 2. bin yılın ortalarından başlayarak metalürji alanında görülen önemli ilerlemelere karşın, Demir Çağı'nın İ.Ö. 1200 yıllarına kadar gerçek anlamda başlamadığı konusunda bilim çevrelerinde görüş birliği vardır. Bu görüşe göre, Bronz Çağı'nda Anadolu'nun en güçlü sosyo-ekonomik ve politik örgütlenmesini gerçekleştiren, demir teknolojisini sınırlı ölçekte de olsa kullanmayı bilen Hitit İmparatorluğu'nun Anadolu'nun dışından gelen kavimlerin saldırılarıyla kısa bir süre içinde dağılmasından sonra kırsal alana yayılan demirci ustaları, bu yeni teknolojinin bütün Ortadoğu'ya ve Avrupa'ya yayılmasını sağladılar.

İ.Ö. 1200-1000 yılları arasında demirden yapılan silah ve araç gereç üretimi Anadolu'da, özellikle de kırsal alanda hızla yayıldı ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan göçerlerin gündelik yaşamında, özellikle savaş, üretim ve inşaat alanlarında önemli değişimlere yol açtı. Bu süreç başlıca iki evrede ortaya çıktı. İlk evrede,

³²³ K.POLANYI, a.g.e., s.39

demirden silah ve araç gereç yapmayı öğrenen göçebe topluluklar köyler ve kaleler kurarak yerleşik düzene geçtiler. İkinci evrede ise bu dağınık topluluklar güçlü bir önderin yönetiminde birleşerek “orta büyüklükte” krallıklar kurdular. İ.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda ortaya çıkan bu yeni güç dengesinin temel öğeleri Doğu Anadolu’da Urartu Krallığı, onun güney komşusu olan Yeni Asur Krallığı, bugünkü Kapadokya yöresinde Tabal küçük krallıklar federasyonu, Orta Anadolu’da Sakarya havzasında Phryg Krallığı ve onların batı komşusu olan Lydia Krallığı’ dır. Aynı dönemde Batı Anadolu’da ise, Demir Çağı’nın başlarından başlayarak Ege Göçleri ile gelen insan topluluklarının yerel öğelerle birleşerek geliştirdikleri, polis adı verilen, özgün bir kent devleti modeli ortaya çıktı. Bu dönem aynı zamanda Doğu Akdeniz’deki tüccar kentlerinin kurdukları bölgeler arası ticaret ilişkileri ağının genişlediği ve Ege kıyılarına kadar uzandığı dönemdir³²⁴.

Geç Bronz Çağı’nın büyük Ortadoğu İmparatorlukları, kozmopolit nitelikleriyle sık sık yerel ayaklanmalarla karşılaşma olasılıkları yüksek, gevşek yapıli devletlerdi. Yönetim gücünü elinde tutan savaşçılarla toplumun geri kalan kesimi arasında kurulan denge, sıradan kişilerin, savaş alanında seçkinlerin savaş tekniklerine karşı koyabilecek güce sahip olamamalarından kaynaklanıyordu. İ.Ö 1200 yıllarından sonra ise, bronz yapmak için kullanılan bakır ve kalaydan daha ucuz ve doğada daha bol olarak bulunan demirin savaş silahları, özellikle de savaş arabalarının yapımında kullanılması dengelerin tümünden değişmesine neden oldu. Bu teknik ilerlemenin ilk önemli sonucu, Ortadoğu’nun büyük imparatorluklarını kuşatan ve onların peş peşe yıkılmasına neden olan büyük bir barbar istilasının dalga dalga yayılmasıdır.

Bu göçebe topluluklar kuzeydeki bozkırlardan, doğudaki dağlık yörelerden ve güneydeki çöllerin kıyılarından geldiler; ekonomik ve sosyal açıdan kendilerinden öncekilerin kurdukları ileri devlet düzenlerinin yıkılmasına, yeni yönetim birimlerinin ortaya çıkmasına neden oldular.

Yeni gelenler bir yandan eski uygarlık merkezlerini yıkarken kendi kentlerini çoğunlukla bu alanların dışında geliştirmeyi yeğlediler. Bir kez yerleşik düzene geçtikten sonra, o zamana kadar tarıma açılmamış topraklar üzerinde zengin tarımsal ve ticari yerleşmeler kurdular. Demir madeninin geniş alanlara yayılmış olması ve üretimin kırsal alanlarda da yaygın şekilde yapılıyor olması, nehir vadilerindeki geniş

³²⁴ Sevgi AKTÜRE, Anadolu’da Demir Çağı Kentleri , s.2

tarım alanları üzerinde kurulmuş olan eski uygarlıkların, ekonomik ve politik açıdan, o döneme kadar koruya geldikleri seçkin yeri kaybetmelerine neden oldu.

Demir çağının ilk yüzyıllarında elde edilen demir çok kaliteli olmasa da, köy topluluklarının demircileri tarafından buldukları yerlerde işlendiğinden, demirden yapılan araç ve gereçler herkesin kullanabileceği kadar yaygın ve çok sayıda üretilabiliyordu. Demirin kullanılmaya başlanması balta, çekiç gibi saplı aletlerin gelişmesine yol açtı; orak, saban demiri, bel ve tırmık gibi aletleri de yaygınlaştırdı. Bu sayede çeşitli yöntemlerle geniş alanlar tarıma açılabilir. Ormanlar kesildi, bataklıklar kurutuldu, ortaya çıkan yeni tarım alanları sürüldü, böylece bol ürün elde edilebilir. Besin artışına koşut olarak ortaya çıkan nüfus artışı, kuru tarım yapılan alanlar ile (ki bunların arasında özellikle batıda Avrupa'nın henüz uygar olmayan geniş kuru tarım alanları, Ege Denizi'ni çevreleyen kıyılar ve Doğu Akdeniz kıyı kesimi bundan sonraki bölüm açısından ayrı bir önem taşımaktadır) sulu tarımla geçinen Ortadoğu'nun uygar toplumları arasındaki dengeleri de hızla değiştirdi.

Aynı dönemde bölgeler arası ticaret Teb, Babil gibi nehir taşımacılığında öne çıkan birkaç büyük kentin tekeline çıkıp yeni kurulan küçük ölçekli liman kentleri arasında oluşan yaygın bir ulaşım ağı ile sürdürülmeye başlandı. Demir Çağı'na damgasını vuran Phoinikalılar (Fenikeliler), İonlar, Dorlar gibi yeni toplumlar tarafından Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarında kurulan yüzlerce yeni kent arasında oluşan bu ticaret ağı, bütünüyle bu ticaret ağı, bütünüyle deniz taşımacılığına dayanıyordu. Bronz çağında tekne yapımını geliştirip yelkenli açık deniz teknelerini ilk kullananların Girit' te yaşayan Minoslular olduğuna daha önce değinmiştik. Demir Çağı'nın başlaması ile birlikte geliştirilen araç ve gereçlerle daha iyi kalitede, daha büyük ve daha çok sayıda tekne daha ucuz inşa edilmeye başlandı. Böylece kara taşımacılığında çok daha ucuz olan deniz taşımacılığının yaygınlaşması, uzak mesafe bölgeler arası ticaretin gelişmesinde temel etmen oldu. Yeni kurulan bu sistem içinde kıyı alanları Demir Çağı'nın getirdiği ekonomik olanaklardan sonuna kadar yararlanabildiği halde, denizden uzak alanlar, tarım topraklarına yakınlık, düşman saldırılarına karşı daha korunaklı olmak gibi üstünlüklerine karşın, bölgeler arası ticaret ağına olan uzaklıkları nedeniyle ekonomik açıdan geri kaldılar. Diğer yandan, pazardaki rekabet ve güç dengelerinin sürekli değişmesi Demir Çağı kentlerini her an savaş tehlikesiyle yüz yüze getiriyordu. Bu sürekli savaş ortamı bir yandan köleliği yaygınlaştırırken, ucuz köle emeğinin üretim

alanlarında kullanılmaya başlanması İ.Ö. 1. bin yılda meta üretiminin artmasında ve pazar ekonomisinin gelişmesinde temel etmenlerden biri oldu.

Demircilerin geliştirdikleri ekonomik yöntemler demiri ucuz bir metal durumuna getirince, örneğin Babil’ de İ.Ö. 18. yüzyılda 1 şekel gümüşle 225 şekelden fazla demir alınabildi. Böylece araç ve gereçlerin yapımında, daha ucuz olduğu için, demirin tercih edilmesiyle bakıra olan talep azaldı, bakırın değeri düştü; 1 şekel gümüşle 150 şekel yerine 180 şekel bakır alınır oldu. Bu değişim süreci içinde bölgeler arası uzun mesafe ticaret ilişkileri de önemli ölçüde etkilenmiş olmalıdır. Yerel ölçekte ise ucuz demir, tarımın, endüstrinin ve savaşın geniş kitleler arasında yaygınlaşmasına neden oldu. Sıradan bir çiftçi, özellikle kuru tarım yapılan bölgelerde, açılmamış toprakları kendine tarla açmak için temizlemek için bir demir balta ile toprakları sert yüzünü kırabilecek, demirden yapılmış bir saban başlığı edinebildi³²⁵. Aynı şekilde, sıradan bir zanaatkar da kendisini kralın sarayına, tapınağa, ya da bir soylunun konağına bağımlı olmaktan kurtaran bir demir alet takımına sahip olabildi. Böylece zanaatkar özgürleşti ve mekansal hareketliliği arttı.

Demir Çağı’nın en büyük başarısı ise, değişik yaşam biçimlerinin ortaya çıkardığı toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşmayı, Anadolu’nun da içinde bulunduğu, Ortadoğu tarım toplumları arasında yaygınlaştırmasıdır. Her toplumda, toplumu oluşturan bütün kesimler (kentliler ve köylüler, zenginler ve fakirler) örneğin bir tarım aleti alırken, uzmanlaşmadan somut olarak yararlanmaya başladılar. Yaşam biçimlerinde ve kentleşme sürecini doğrudan etkileyen mekansal davranış biçimlerinde ortaya çıkan farklılaşmanın kaynağını ise, en üst düzeyde gerçekleştiren, insan topluluklarının mekansal hareketliliği oluşturuyordu³²⁶.

Ege Göçleri’nin en önemli sonuçlarından biri, İ.Ö. 1800-1200 yılları arasında Anadolu’nun tartışmasız en büyük devleti olan Hitit İmparatorluğu’ nun, çoğunluğu Balkanlar’ dan, Trakya ve Marmara Bölgesi üzerinden gelen kavimlerin yoğun saldırıları sonucunda İ.Ö. 1190 yıllarında dağılmasıdır³²⁷. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, Hitit İmparatorluğu’nun dağıldığı tarih ile Mısır’ın deniz kavimleri tarafından işgal edildiği tarihin birbiriyle çakışmasıdır. Buna Akhaların egemenliği altında bulunan Troia’ nın onların düşmanı olan Dorlar tarafından işgalini de eklememiz gerekiyor. Böylece İ.Ö. 11. yüzyılın ilk yarısından başlayarak Dorlar da Anadolu kentleşme tarihindeki yerlerini almış oldular.

Dorlar Kuzey Avrupa’nın uygar olmayan bölgelerinden göçen savaşçı bir kavimdi. Onların da deniz kavimleri içinde yer alarak, Lukkarlar, Akhalar ve Phrygler

³²⁵ W.H. McNEILL, Dünya Tarihi, Ankara, 1989, s.48–50

³²⁶ G.CHILDE, Tarihte Neler Oldu, İstanbul, 1982, s.124

³²⁷ Bilge UMAR, a.g.e. , s.145

ve diğerleri gibi, karadan ve denizden Doğu Akdeniz kıyılarına kadar gittikleri, Mısırlıların gösterdiği direnç sonucunda, büyük olasılıkla deniz yoluyla, Anadolu üzerinden geri döndükleri, İ.Ö. 1150 yıllarında Girit' i işgal ederek oradaki Akha egemenliğine son verdikleri, orayı üs olarak kullanıp güneyden Yunanistan anakarasına girerek Akha kalelerinden Pylos' u ele geçirdikleri arkeolojik bulgulardan anlaşılıyor. Böylece, Dorlar Ege'de İ.Ö. 1400 yıllarından beri devam eden Akha egemenliğine son vermiş oldular. Kuşkusuz bütün bu olguların görece küçük bir zaman dilimi içinde meydana

gelmesi bir rastlantı değildi; Ege havzası demirden silah üretmeyi bilen, yarı göçebe, okur-yazar olmayan, barbar kavimlerin denetimi altına girmiş, sözün kısası Ege' de Demir Çağı başlamıştı.

Erken Demir Çağı'nda uzun mesafe ticaret ilişkileri Geç Bronz Çağı'na göre önemli farklılıklar gösterdi. Büyük krallıkların ve sarayların çökmesinden sonra tüccarlar, saray tarafından örgütlenen ve denetlenen düzenin dışında kendi varlıklarını başka bir çerçeve içinde sürdürmek durumunda kaldılar. İlk başlarda bölgeler arası ticaret, güvenlikten yoksun kaldığı için kesintiye uğradı. Krallar, yazıcılar, elçiler, saray tüccarları, saraya bağlı uzman zanaatkarlar sarayın çökmesi ile ticaret yaşamından çekilmiş oldular. Askeri denetim, kredi mektupları, geçiş izinleri, kanuni düzenlemeler ve genel olarak o tarihe kadar Akad dilinde sürdürülen bölgeler arası yazışmalar ortadan kalktı. Anadolu, Mezopotamya, Doğu Akdeniz sahil şeridindeki liman kentleri, Mısır ve Kıbrıs arasında kurulmuş olan deniz ve kara ulaşım ağı çalışamaz hale geldi³²⁸. Buna ek olarak, İ.Ö. 2. bin yılın başlarından beri (belki de daha da öncesinde) gümüşe eşdeğerlilik üzerine kurulu alış veriş sisteminin de işlemez hale geldiği bir noktaya varıldı. Bütün bu göstergeler bölgeler arası uzun mesafe ticaret ilişkilerinin önemli bir değişim ve dönüşüm süreci içine girdiğinin kanıtları sayılabilir³²⁹.

Orta Anadolu'nun Karanlık Çağı olarak nitelendirilen İ.Ö. 1180-750 yılları arasındaki yaklaşık 400 yılı kapsayan uzun zaman dilimine ait yazılı belgeler sayıca çok az ve içeriği henüz tam olarak çözülememiş olduğu halde, mevcut yerleşmelerin yakılıp yıkıldıklarını gösteren çok sayıda arkeolojik bulguya ve kanıta rastlanmaktadır. Örneğin Orta Anadolu platosunun batı ucunda yer alan Beycesultan yerleşmesinin İ.Ö. 1000 yıllarında bu yarı göçer topluluklar tarafından yerle bir edildiği, Phryglere ait

³²⁸ Bilge UMAR, a.g.e. , s.147

³²⁹ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.73

buluntuların ise eski Hitit yerleşmelerinin yanı sıra bütün platoya yayılmış olduğu saptanmıştır³³⁰.

Çağdaşları olan Asur kaynaklarında ise Phryglerin adı geçmezken, onlara akraba bir kavim oldukları varsayılan Muşki ve Hititlerce de bilinen Tabal adlarına, özellikle İ.Ö. 9. Ve 8. yüzyıllarda sıkça rastlanmaktadır. Tabal Krallığı'nın yerleştiği alan, bugün Kapadokya diye bildiğimiz, kuzeyde Kızılırmak, güneyde Çukurova ile sınırlanan bölgedir³³¹. İ.Ö. 11. yüzyıla ait bir kaynakta Muşki ordusunu 5 kralın yönettiği belirtildiğine göre, yönetim merkezi Mazaka olan Muşki Devleti'nin en az 5 kabileden veya küçük krallıktan oluştuğu anlaşılıyor. Hititlerin ardılı bir devlet olan Tabal ise 24 küçük krallıktan oluşuyordu. İ.Ö. 11. Ve 9. yüzyıllar arasında Phryg-Muşki ve Tabal Krallıkları geniş Anadolu platosunun bütün güney bölümünü kaplamışlardı. Bu alan Hititlerin "Aşağı Ülke" adını verdikleri yerd. Muşkiler ile Asurlular arasında mal değişimine dayanan ticaret ilişkileri kurulmuştu. İ.Ö. 883 yılında gönderilen hediyeler arasında bakır kaplar ve küçükbaş hayvanların yanı sıra şarap da bulunuyordu.

Demir Çağı'nda Tabal adına ilk kez İ.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısında Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Yazıtlara göre Tabal İ.Ö. 9. Ve 8. yüzyıllarda çeşitli monarşik birimlere bölünmüştü. İ.Ö. 8. yüzyıl ortalarında Balkar Dağları'ndaki gümüş madeni nedeniyle Asur Krallığı'nın bu bölgeye olan ilgisi arttığı zaman, Tabal Ülkesi'ni oluşturan 10 kadar küçük krallık onlarla çatışmaya girdi ve yüzyılın son çeyreğinde de aralarında birleşerek bir federasyon kurdu. Böylece ortaya çıkan Tabal Krallığı'na ait yazıtlar bugün Kayseri ve Nevşehir vilayetlerinin kapladığı alanda bulunduğundan, yerleşim yerlerinin burası olduğu tahmin edilmektedir. Kullandıkları yazı, doğu komşuları olan Urartu ve Asurluların kullandıkları Güney Mezopotamya kökenli Akad çivi yazısından farklı olarak, Hitit-Luvi kökenli hiyeroglif yazısıydı.

Bu bölgede Demir Çağı'nda kurulan kentler hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Tekil bir örnek olarak, Tabal yazıtlarında adı geçen küçük krallıklardan bir olan Tukana'nın sınırları içinde yer aldığı sanılan ızgara planlı bir kentin yeri saptanmıştır. Demir Çağı'ndaki adı bilinmeyen bu yerleşme Niğde'nin Kömürcü Köyü yakınlarında, yaklaşık 2000 m. yükseklikte yer alan bir krater gölünün kenarında kurulduğundan, günümüzde Göllüdağ ismiyle anılmaktadır. Çevresi İ.Ö. 8.yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu saptanan bir sur ile çevrilmiş olan yerleşme yaklaşık 150 hektarlık geniş bir alanı kaplamakta, su gereksinimlerini karşıladıkları göl de bu alanın içinde yer almaktaydı³³². Gölün doğu kıyısında kurulan ve birbirini dik açıyla kesen düzenli sokakların oluşturduğu dikdörtgen yapı adaları sur içinde kalan alanın sınırlı bir bölümünü kapsamaktadır. Bu nedenledir ki, kentin bütün inşaatlar

³³⁰ R.D. BARNETT, Phrygia and the peoples of Anatolia in Iron Age, London, 1975, s.417

³³¹ Bilge UMAR, a.g.e. , s.762

³³² Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.80

tamamlanmadan, kısa bir süre kullanılıp terk edildiği izlenimini ediniyoruz. Yerleşim alanında çanak çömlek türünden buluntulara rastlanmamış olması da, nüfusun deprem, istila, savaş gibi nedenlerle değil de kendi kararı ile başka yere göçtüğünü düşündürüyor³³³. Gölün hemen kıyısında yer alan ve çevresi ikinci bir surla çevrilen dikdörtgen alanın içindeki büyük yapının ise bir saray veya kale olması olasıdır. Konut büyüklüklerindeki farklılaşmalar bir sosyal farklılaşmanın varlığına, düzenli yol sistemi ve amacı kesin olarak birlikte, farklı nitelikteki düzgün yollara sahip parçaların birlikteliği Göllüdağ'ın planlı ve konumu gereği savunma işlevi öne çıkan bir yerleşme olduğuna işaret ediyor³³⁴.

Geç Demir Çağı (Asur sonrası dönem); İ.Ö. 7.yüzyıl- İ.Ö. 300. Karg'ın çanak çömlek bulgulara dayanarak düzenlediği zaman dizin ile yerleşmelerin morfolojik yapılarındaki değişim süreçlerindeki zaman dizin iki noktada farklılık göstermektedir. Bunlardan birincisi Karg'ın bu bölgede daha önce egemenlik kuran Mitanni-Hurri dönemi ile Geç Asur dönemi arasında kesintisiz bir devamlılık olduğunu vurgulamasıdır. Kentlerin mekansal nitelikleri ve dağılımları konusunda ise durum, daha önce değinildiği gibi, daha karmaşıktır. Kitlesele göçler ve istilalar sonucunda bazı değişimler ve dönüşümler yaşanmış, bazı yazarlara göre bunların sonucunda yeni kültürel birleşimler (sentezler) ortaya çıkmıştı. Örneğin, Sami kökenli göçer bir kavim olan Aramlar erken bir tarihte güneyden Kuzey Suriye'ye girdiler ve İ.Ö. 920 yıllarında Zincirli (Sam'al) kentini ele geçirerek kendilerine başkent yaptılar. Böylece İ.Ö. 1.binyıl başlarında bu bölgede yerel toplumların kültürleri ile Hitit ve Aram etkileri birbirine karıştı; doğuda Fırat'a, güneyde Hama'ya, kuzeyde Malatya'ya (Melid), batıda Göllüdağ'a dek uzanan bir kültürel alan oluştu. Bu oluşuma bazı yazarlar "Geç Hitit Kültür Alanı" adını veriyorlar. Fırat'ın doğusunda ise Asur etkisinin egemen olduğu konusunda görüş birliği vardır³³⁵.

Transit ticaretin ön koşulu ana ulaşım akslarının kesişme noktasında bulunma olduğuna göre Doğu Akdeniz kıyı şeridi böyle bir önceliğe sahipti. Çok uzak mesafeler kat ederek Asya içlerinden gelen doğu ticaret yolları burada denize ulaşıyor, kervanlar burada yüklerini boşaltıyor, yeni yüklerini alarak geriye dönüyorlardı. Bölge bu özelliği nedeniyle deniz taşımacılığının henüz gelişmediği Bronz Çağı'nın

³³³ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.81

³³⁴ Wulf SCHIRMER, Hitit Mimarlığı, İstanbul, 1982, s.177

³³⁵ Firuzan KINAL, a.g.e., s.237

sonlarında oldukça zor zamanlar yaşamıştı. İ.Ö. 2. bin yılın ortalarından sonra önce Mısır'ın, sonra da Hititlerin egemenliği altına girmesi, Hitit-Mısır savaşının bu bölgede yapılmış olması, sonra da, İ.Ö. 12. yüzyıl başlarında “Deniz Kavimleri”nin istilasına uğramaları, Doğu Akdeniz’de uzun mesafe ticaret ağının ve buna bağlı olarak da kurulan kentler sisteminin o dönemdeki çöküşünün başlıca nedenleri olmuştu. Bunlara ek olarak, Ugarit kenti üzerinde yapılan araştırmalar, bu dönemde iklimde önemli değişiklikler olduğunu, meydana gelen kuraklık nedeniyle bölgedeki su kaynaklarının önemli ölçüde azalmış olabileceğini düşündürmektedir. Kuraklığın getirdiği besin darlığı da bölgenin yaşam düzeyini ve nüfus artışını olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır.

Bu ekonomik gerileme çok uzun sürmedi. Hititlerin dağılmasından ve Mısır'ın eski gücünü kaybetmesinden sonra, İ.Ö. 10. yüzyıl başlarında bu kent-devletleri bağımsızlıklarını yeniden kazandıklarında, bölgenin en önemli kenti olarak karşımıza, bir adada kurulmuş olduğundan savaş ve istilalardan fazla etkilenmeyen Tyre çıkmaktadır. İ.Ö. 900-850 yıllarının Asurluların Akdeniz kıyısına çıktıkları bir dönem olduğu hatırlanırsa Tyre onların saldırılarına bile karşı koyan, ele geçirilmesi olanaksız bir kale görünümü kazanmıştı. Kutsal Kitaplar Tevrat ve İncil’de Tyre/Tyrus’ un ticaretteki öneminden ve zenginliğinden bahseden birer bölüm bulunmaktadır³³⁶.

Bazı yazarlara göre İ.Ö. 1200-700 yılları arasında Heraklid-Lydia toplumunda Hititlerden başlayan toprak-insan ilişkilerinde kesintisiz bir süreklilik söz konusudur. Bu olgu arkeolojik bulgularda gözlenen yavaş ve kesintisiz geçiş sürecine ve Hitit kurumları ile Lydia kurumları arasındaki benzerliklere dayandırılmaktadır. Aynı sürekliliğin Anadolu’da kullanılan dilde de gözlemlendiğine işaret edilmektedir. Hem Lydia, hem komşusu olan Phrygia dillerinin kökeni Hint-Avrupa ve Hitit-Luvi grubuna ait olduğu halde, Lydia’ da kullanılan dil, Phrygia’dan daha çok Hititler ile ilişkilendirilmektedir. Diğer yandan İ.Ö. 2. bin yıl ortalarında Hitit toplumunda olduğu gibi Lydia’ da da “köy”, ekonominin temel birimiydi ve köyler kendine yeterli yerleşmelerdi³³⁷.

³³⁶ Erol SEVER, Assur Tarihi, İstanbul, 1993, s.133

³³⁷ Sevgi AKTÜRE, a.g.e., s.174

SONUÇ

Anadolu’da İ.Ö. 2800–2400 yılları arasında, genelde metal işleme tekniklerindeki gelişme oldukça yavaştır. Buna karşın bu dönemde, yerleşmelerin sosyo-ekonomik örgütlenmesinde önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunların başında, bronz işçiliğindeki uzmanlaşmanın ve bronz aletlerin kullanımındaki yaygınlaşmanın yanı sıra, çanak-çömlek üretiminde çömlekçi çarkının kullanılması ile ortaya çıkan üretim artışı gelir. Zaman içinde, üretimin sürdürülebilmesi için gerekli olan ve yerel olarak sağlanamayan nesnelere ve hammaddelerin uzak mesafelerden taşınması, yerleşmeleri giderek dış ticarete daha bağımlı kılmıştır. Tarımsal üretimden ve dış ticaretten elde edilen artık ürünün denetimini elinde tutan tanrısal “kral”, toplumsal örgütlenmede elinde anamal birikimi sağlayan kişidir. Kralın oturduğu saray, etrafı surlarla çevrili kalenin içinde bulunmaktadır. Artık ürünün toplanmasını ve depolanmasını kral adına denetleyen asker ve sivil memurlar geniş bir grup oluştururlar. Toplumsal kademelenmede diğer bir kesimi oluşturan zanaatkarlar ise, öncelikle sarayın gereksinimlerini karşılamak üzere üretim yaparlar. Kral, üretimin kesintisiz olarak sürdürülebilmesini sağlamak, sarayın ve halkın gereksinimlerini karşılamak için, dış ticaretin niteliğini ve niceliğini denetim altında tutmaktadır. Bu sosyo-ekonomik ilişkiler içinde ortaya çıkan, alan ve nüfus olarak küçük, kent-devleti, toplumun varlığını sürdürmesinin garantisidir ve sosyal örgütlenme sürecinde, hem kent hem devlet işlevlerinin birlikte sürdürüldüğü ilk aşamadır. Zaman içinde, bölgeler arası dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi ve pazarın büyümesi, bir yanda üretim artışına neden olurken, diğer yanda uzmanlaşmanın artmasına ve yeni üretim alanlarının açılarak iş olanaklarının genişlemesine neden olmuştur. Bu ekonomik işleyiş içinde, kent-devletin nüfusu artmış ve yerleştiği alan genişlemiştir. Kalenin çevresinde oluşan ve bir dış sur ile çevrilen aşağı kent, bu sosyo-ekonomik gelişmelerin mekana yansımasıdır. 1993 yılında yapılan arkeolojik kazılarda, Orta Bronz Çağı’nda, Troia kentinde de böyle bir dış sur duvarının varlığını gösteren bulgulara rastlanmıştır.

Orta Bronz Çağı’nda (İ.Ö. 1900–1400), Kuzeybatı Anadolu’da, Troia, küçük bir kent devleti olarak uzun mesafe ticaret yolları üzerindeki konumunun sağladığı olanaklardan yararlanarak, Ege Denizi’ni çevreleyen alanlarla ve Ege Adaları’ndaki yerleşmelerle yoğun bir ticaret ve kültürel ilişki içine girdiği dönemde Orta Anadolu platosunda, özellikle Kızılırmak’ ın güneyindeki alanlarda da, Yukarı

Mezopotamya'nın kültür çevreleri ile yoğun bir ticaret ilişkisi kurulmuş bulunuyordu. Bu ilişki Orta Bronz Çağı başlarında, Anadolu'da çok sayıda Asur ticaret kolonisinin kurulmasıyla doruk noktasına erişti. Asurlular'ın Anadolu'da giriştikleri bu kolonizasyon hareketi, siyasal bir egemenlik anlamına gelmiyordu; tam tersine, yerel, küçük kent-devletleriyle yapılan sözleşmelere dayanıyor ve kapsamlı bir egemen güç olmadığı için gerçekleştirilebiliyordu. Asurlu tüccarlar, Anadolu'dan kereste, gümüş, bakır gibi işlenmemiş maddeler alıyor, karşılığında kendi ürettikleri kumaşları ve kalay veriyorlardı. Alışveriş, eşya değişimi yoluyla yapılıyor, değişimde altın ve gümüş ölçü birimleri esas kabul ediliyordu.

İÖ 2. Binyılın başlarında, Orta Anadolu'daki bağımsız kent –devletlerinden biri olan Kaniş'e, Orta Anadolu'yu Asur'a bağlayan iki ticaret yolunun kesişme noktasında bulunmasının sağladığı olanaklar nedeniyle, Asurlu tüccarlar, gruplar halinde gelip yerleştiler. Kralın sarayının bulunduğu ve kent halkının yaşadığı, etrafı surlarla çevrili tepe üzerinde kurulmuş olan kentin kuzeydoğusundaki düzlüklere, Karum adı verilen tüccar kolonisini kurdular. Yapılan araştırmalar, bu dönemde, Kaniş Karum'un Anadolu'nun en önemli ticaret kenti olduğunu kanıtlamıştır. Karum'daki büyük atölyeler, her türlü bronz eşya ve alet dökümü için kullanılan büyük ve küçük kalıplar, kentte bronz eşya üretiminin ve metal işçiliğinin çok gelişmiş olduğunu göstermektedir. Mekansal yapıda ise, Karum'da, konut-işyeri ayrımı ortaya çıkmamıştı; tüccar ve zanaatkarlar, oturdukları konutu, aynı zamanda işyeri ve atölye olarak kullanıyorlardı. Tüccar, elindeki malı ve ticari yazışmalarını, oturduğu konutta depoluyordu. Kil tabletler üzerine yazılan bu ticari belgeler, Anadolu'da İ.Ö. 2000 yıllarında, yazılı "tarih" dönemlerine girildiğini kanıtlamaktadır. Böylece Kaniş Karum, büyüklük, yoğunluk, sosyal tabakalaşma, sosyal örgütlenme düzeyi, mekansal farklılaşma, üretimde kullanılan ileri teknoloji düzeyi ve yazının kullanılması gibi değişkenler açısından, "kent" olma ölçülerine bütünüyle uyan bir yerleşme ve bir tüccar kentidir. İ.Ö. 2. bin yılın başlarında, ne Mezopotamya'da, ne Suriye ve İran'da, ne de Anadolu'da, Kaniş-Karum ölçeğinde başka bir bölgeler arası ticaret merkezi kurulabilmiştir. Kentte, ticaret ve üretim, yine, Kaniş kralının denetimi altında sürdürüldüğü halde, hukuksal açıdan Karum'da oturan yabancı tüccarların doğrudan Asur kentine bağlı olduğunu dikkate alırsak, Anadolu kentlerinde Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ni, Asur'un Anadolu pazarını ele geçirdiği dönem olarak yorumlayabiliriz. Bronz Çağı sonuna kadar da, Orta ve Güneydoğu Anadolu ile

Yukarı Mezopotamya arasındaki uzun mesafe bölgeler arası ticaret ilişkileri, güç dengeleri değişmekle birlikte, bu yoğunluğu korumuştur.

İ.Ö. 2. bin yılda, bronzdan yapılmış araç ve gereçlerin kullanımının giderek yaygınlaşması, bakır ve kalay ticaretini Ortadoğu'daki politik güçler arasında, yaşamsal önemi olan bir konu haline getirmiştir. Üretimin hacmi büyüdükçe, gerekli hammaddeler yerel olanaklarla sağlanamamış ve uzak mesafelerden taşınmıştır. İ.Ö. 2. bin yıl başlarında, Anadolu ve Mezopotamya pazarlarına bakırın dağıtımı, Asurlu tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Anadolu'daki ticaret ilişkileri, Kaniş-Karum çevresinde örgütlenmişti ve Kaniş kentine bağlı, ikinci derece Asur ticaret kolonileri vardı. Hattuş, İ.Ö. 19. ve 18. yüzyıllarda, bu küçük kent devletlerinden biriydi. Hattuş'ta, yerli Hatti halkının yanı sıra, Asurlu tüccarlar konaklamaktaydılar. Aynı dönemde Anadolu'nun yerli halkından olmayan Hititler'in, Anadolu'ya gelip kendilerinden önce kurulmuş bulunan Hattuş gibi kent devletlerine yerleştikleri biliniyor. Hattuş'daki Asur ticaret kolonisi 50 yıl işlevini sürdürmüş ve bir yangınla sona ermiştir.

İ.Ö. 17. yüzyıl başlarında, Orta Anadolu'da, Kızılırmak'ın çizdiği yay içinde yer alan küçük kent-devletleri, bir federasyon şeklinde örgütlenerek Hitit Devleti'ni kurdular. Hattuş kentinin adı, Hattuşa'ya çevrildi ve yeni kurulan federasyonun yönetim merkezi oldu. Hitit yönetim sisteminin tek merkezli federatif yapısı nedeniyle, gerek tarımdan, gerekse madencilik gibi tarım dışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen artık ürünün, vergiye bağlanan devletlerden gelen ve savaşlardan elde edilen ganimetlerin toplandığı yer olan başkent Hattuşa, kendi ürettiği sınırlı ürün kapasitesinin çok üzerinde bir nüfusa ulaştı ve Bronz Çağı boyunca Anadolu'da ortaya çıkan, alan ve nüfus olarak en büyük yerleşme oldu. Dağlık bir arazide kurulmuş olması ve bölgeler arası uzun mesafe ticaret yollarından uzakta kalması nedeniyle kent, Kaniş'ten farklı olarak, ticaretle değil, savaşlardan elde edilen ganimetlerle, anlaşmalar yoluyla federasyonun küçük krallarından vergi olarak alınan mallar ve hediyeler ile yaşamını sürdürdü. O dönemde henüz para kullanılmadığından, yukarıda sayılan bütün girdiler kentte mal olarak toplanmaktaydı. Bu nedenle de kent bir ambarlar ve depolar kentiydi. Başkentte biriken artık ürünün toplanmasını ve dağıtılmasını sağlayan geniş bir memur grubu görev yapmaktaydı. Sosyal tabakalaşmada, kral toplumsal yapının odak noktasını oluştururken, kralın oturduğu sarayın içinde yer aldığı kale, etrafındaki kalın surlarıyla, kent morfolojisinin en belirgin örneği olarak ortaya çıktı. Zanaatkarlar ise, sarayın gereksinimlerini

karşılama için üretim yapmaktaydılar. Aşağı Kent' teki konutların büyüklükleri, burada varlıklı olmayan kesimin yaşadığını göstermektedir. Tapınakların çoğu ve daha varlıklı kesimin oturduğu gösterişli konutlar ise, Hitit İmparatorluğu' nun en parlak dönemi olan ve İ.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda gelişen, etrafı anıtsal bir surla çevrilen Yukarı Kent' te yer almaktadır. Bu konutlarda bulunan eşyalardan, her yapının, aynı zamanda işyeri ve atölye olarak kullanıldığı ve İ.Ö. 13. yüzyılın başlarında, başkent Hattuşa' da, bronzdan eşya yapımının ve kullanımının hala oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bronz Çağı sonlarında, kent mekanındaki farklılaşma, kent toplumunun sosyal farklılaşmasının bir yansımasıdır.

Siyasal güç yapısında, dış ticaret ile tarımsal ve tarım dışı üretim alanlarında kralın egemen olduğu monarşik düzene koşut olarak, Kültepe (Kaniş Karum) ve Hitit yazılı metinlerinde, kırsal toprağın kralın denetiminde olduğunu gösteren kayıtlara rastlanmaktadır. Buna karşın, aynı metinler arasında, kent konutunun alınıp satıldığını, kiraya verildiğini gösteren belgeler de bulunmaktadır. Konutları alıp satanlar veya kiralayanlar arasında, yabancı tüccarların da adı geçmektedir. Bu bilgiler, kent toprağının, kır toprağından farklı bir statüde olduğunu gösteriyor. Aynı olgu, yaklaşık 3500 yıl sonra, Osmanlı Dönemi'nde de gözlenmektedir. Her iki dönemde de, kent toprağındaki esnek mülkiyet düzeninin, aynı nedene bağlı olarak düşünebiliriz. Bu etmen, kent nüfusunun gösterdiği mekansal hareketliliğidir. Kente, çeşitli amaçlarla, göçlerle gelenler ve gidenler olmakta, bu nedenle de kent toprağı, sık sık el değiştirmektedir. Görece geri ulaşım teknolojisine karşılık, kent nüfusunun mekansal hareketliliği, kent toprağındaki esnek mülkiyet düzeninin temel belirleyicisi olmalıdır. Aynı kaynaklarda, Bronz Çağı'nda, kır toprağındaki alınıp satıldığını gösteren belgeye rastlanmamıştır.

Bir kent-devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu, İ.Ö. 1800–1200 yılları arasında, 600 yıl, Orta Anadolu'da, geniş bir alanı yönetimi altında tuttu. Bunun temel nedeni, maden işleme tekniklerinde ulaştıkları uzlaşma düzeyidir. Bunun yanı sıra, teknolojik gelişmelere kısa sürede uyum sağladıkları ve gündelik yaşamda kullandıkları dikkati çekmektedir.

Yapılan son araştırmalar göstermiştir ki, Hititler' in Batı Anadolu ile olan ticari ilişkileri, bugüne kadar var olduğu düşünülen çok daha azdır. Yunanistan'dan Rodos' a kadar, geniş bir alan içinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan doğu kökenli malların ancak %1'i Hitit kökenlidir. Aynı şekilde, Hititler' in yerleştiği

alandaki da, Minos ve Miken kökenli eşyalar yok denecek kadar azdır. Bu gözleme dayanarak, Bronz Çağı'nda Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi araştırmalarında başlangıç evresi olarak alınabilecek iki alan ortaya çıkıyor. Bunlardan birincisi, Troia kentinin içinde bulunduğu, Kuzeybatı Anadolu'da, Troas yöresidir. Bu alan, Bronz Çağı boyunca Ege uygarlıklarının etki alanı içerisinde kalmıştır. Troia kentinin kurduğu uzun mesafe ticaret ilişkileri nedeniyle, iki yönlü kültürel etkileşim yoğunluk ve ivme kazanmıştır. İkinci alan ise, Yukarı Mezopotamya ile yoğun ticaret ilişkileri içinde olan Orta Anadolu'dur. Burada önemli olan nokta, ilk kent-devletlerinin ortaya çıkmasını sağlayan sosyal örgütlenme ve ekonomik gelişmenin, Kuzeybatı Anadolu'da ve Orta Anadolu platosunda, aynı zamanda meydana gelmiş olması ve mekansal ilişkiler açısından birbirine benzemesidir. Orta Anadolu, bu dönemde, çok yoğun olmamakla birlikte, Batı Anadolu ile ticaret ilişkileri kurmuştu. Öte yandan, çömlekçi çarkının, Orta Anadolu'da, Troia'dan daha önce kullanılmaya başlandığı görüşü vardır. Orta Bronz Çağı boyunca, Batı Anadolu ile Kilikia arasındaki ilişki çok güçlenmişti. Bu gelişmenin önemli bir boyutu da, Asurlu tüccarların, Orta Anadolu kentlerinde kurdukları ticaret kolonileridir. Hititler Dönemi'nde ise, Orta Anadolu ile Ege arasındaki ticaret ilişkileri oldukça zayıflamıştı. Ticaret ilişkilerindeki değişimler, ulaşım sistemlerinde ve yol ağında değişmeye neden olduğundan, kentlerin mekansal yapılarını doğrudan etkileyen bir etmen olmaktadır. Bu açıdan, kent ve kentleşme tarihi araştırmalarında, uzun mesafe ticaret yollarının zaman içindeki değişim olgusu üzerinde önemle durulmalıdır.

Hitit İmparatorluğu'nun, İ.Ö. 1200 yıllarında, Ege Göçleri ile dağılmasından sonra, uzun bir süre, başta Hattuşa olmak üzere Hitit Dönemi kentlerinde oturulmamıştır. İ.Ö. 1. bin yılın ilk çeyreğinde, bu kentlerde yeniden oturulmaya başlandığında, kentlerin mekansal yapısı, önemli bir dönüşüm geçirerek, Hitit Dönemi ile karşılaştırıldığında oldukça küçülmüş, yerleşme, en korunaklı yer olan ve eskiden kralın sarayının bulunduğu, bu nedenle de yönetim merkezi işlevi gören kaleye çekilmiş, etrafı yeniden kalın surlarla çevrilerek, bir kale kent görünümü kazanmıştır. Bronz Çağı'nda, toplumsal yapının odak noktasını oluşturan, kralın oturduğu sarayın yer aldığı kale, Demir Çağı'nın başlarında da, işlevi ve morfolojik özellikleri değişmiş de olsa, Bronz Çağı kentlerinin sürdürülen tek ögesidir.

Anadolu'da Bronz Çağı, İ.Ö. 1200 yıllarında, bir göç dalgası sonucunda Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasıyla sona erdi. Demir, maden olarak, çok daha erken

dönemlerden beri Anadolu'daki uzman zanaatkarlar tarafından bilindiği halde, özellikle savaş araç ve gereçlerinin yapımında İ.Ö. 1200 yıllarından sonra yaygın olarak kullanıldı; bir yandan da, bronz kullanımı devam etti. Demir işleme tekniklerinde asıl önemli gelişmeler ise, İ.Ö. 1. bin yıl içinde ortaya çıktı. Bu nedenle, Anadolu'da Demir Çağı'nın başlangıç evresi hakkında çeşitli görüşler vardır.

Demirin bronzla göre daha ucuz bir maden olması nedeniyle, demirden yapılmış silahlar ve araç gereçler, Demir Çağı'nda daha geniş bir toplum kesimi tarafından elde edilebilir hale gelmiştir. Bu süreç, toplumsal kademelenmede, zaman içinde kralın üstün konumunu zayıflatmış, buna koşut olarak da, yönetimde söz sahibi olan, Bronz Çağı'na göre daha geniş bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Giderek genişleyen yönetici sınıfın artan çeşitli gereksinimlerini karşılamak için gerekli işgücü kaynağı ise, köle emeği ile karşılanmıştır. Böylece, Erken Demir Çağı toplumunun en belirgin özellikleri, kölelik kurumunun yaygınlaşması ve üretimde köle emeğinin etkin rol oynaması, monarşik yönetim sisteminin yerini oligarşik yönetimlere bırakması ve kralın gücünün zayıflaması ile ekonomide serbest pazar ilişkilerine geçilmesi olarak özetlenebilir.

İ.Ö. 1200–400 yılları arasındaki dönem, kitlesel göçler ve büyük istilalar gibi dışsal olumsuz etmenlere karşın, Demir Çağı'nda ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin geniş halk kitlelerine yayıldığı, kendi toprağında çiftçilik yapan köylü ile tarım dışı üretim yapan zanaatkarın sarayın denetiminden kurtularak pazar için üretim yapmaya başladığı, paranın ilk kez kullanılmasıyla birlikte, küçük ölçekte de olsa, kentlerde ve kırsal alanda kurulan pazar yerlerinde her türlü malın para karşılığında alınıp satıldığı bir geçiş dönemidir. Bu dönem aynı zamanda da savaşın bir yaşam biçimi haline geldiği, her toplumun bulunduğu coğrafyada en yakın komşuları ile sürekli savaş durumunda olduğu bir dönemdir.

Endüstri öncesi toplumlarda belirli bir zaman kesitinde ortaya çıkan kentleşme sürecini belirleyen temel göstergelerden biri olarak kabul edilen kentlerdeki nüfus yığılmasının ve ortaya çıkan nüfus yoğunluğunun o çevrede var olan ekilebilir toprak, madenler, su kaynakları, orman gibi doğal kaynaklarla yakından ilişkili olduğu çeşitli amaçlarla irdelenmiş bir konudur. Antropolojik araştırmalar, Anadolu Erken Demir Çağı toplumları gibi geçimlik ekonomik düzeyinde yaşayan toplumlarda, insan-çevre ilişkilerinde kurulan dengede ortaya çıkan nüfus yoğunluğunun çevrenin taşıma kapasitesinin altında bir noktada oluştuğunu ve bu dengenin bozulmasında iki

durumun söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. Bunlardan birincisi kuraklık, su baskını, erozyon gibi etmenlerle doğal çevrede ortaya çıkan geçimlik kaynaklardaki olumsuz değişme; ikincisi ise o çevrede varlığını sürdüren toplumlardan birinin kendi sınırlarını aşarak diğer grubun egemenlik alanına girmesidir. Bu durumda egemenlik alanına girilen topluluk, böyle bir olasılığa karşı elinde biriktirdiği olanaklarla direnç gösterip savaşacaktır. Savaşta galip gelen tarafın bu işten dört türlü çıkarı olacaktır. Bunlar, toprak kazanımı nedeniyle ekilebilir tarım alanındaki artış, alınan tutsaklar (köleler) nedeniyle işgücü girdisindeki artış, savaş ganimetleri (silah, binek hayvanları ve yeni güç kaynakları), mal veya para olarak toplanan vergilerdir.

Anadolu'daki kıt doğal kaynaklarla, kentlerde ve kırsal alanda geçimlik düzeydeki yaşamlarını sürdüren topluluklar, Demir Çağı'nda yeni savaş teknikleri konusunda edindikleri bilgi ve becerileriyle, ürettikleri araç gereçleriyle, yukarıda belirtilen olası çıkarlar için sürekli olarak birbirleriyle savaştılar. Değişen güç dengeleri ekonominin ağırlıklı merkezinin bir o kente bir bu kente kaymasına neden olduysa da, gerek üretimden elde edilen artı ürünün küçük olması, gerekse aynı nedenle savaş gelirlerinin sınırlı kalması yüzünden kentlerin nüfuslarında, Bronz Çağı'nın kentleriyle karşılaştırıldığında, önemli bir artış olmadı. Somut bir örnek vermek gerekirse, 800 yıllık dönemde ortaya çıkan Anadolu'daki Demir Çağı kentlerinden hiçbiri, ne büyüklük ve anıtsallık açısından, ne de kullanılan inşaat teknikleri bakımından Bronz Çağı'nda Hitit İmparatorluğu'nun başkenti olan Hattuşa'nın düzeyine ulaşamadı. Bronz Çağı'na son veren göçer kavimlerin istilasıyla yıkılmadan önce Hattuşa kenti, yaklaşık 170 hektarlık toplam yerleşim alanı, görkemli kaleleri, 6 km. uzunluğundaki o dönemin en ileri inşaat teknolojisine göre inşa edilmiş olan surları ile bugün de arkeolojik kalıntıları hayranlık uyandıran, görkemli bir başkentti. İncelediğimiz dönemde Anadolu'da bu nitelikte ortaya çıkmadığı gibi, Demir Çağı kentlerinin çoğu da Bronz Çağı kentlerinin devamı değildir. Bunun en önemli nedenleri, var olan yerleşik kültüre büyük ölçüde zarar veren kitlesel göçler, yıkımlar ve büyük istilalar ile zaman içinde değişen ticaret yollarıdır. Eski kent yeni dönemde gelişen yol ağının uzağında kaldığından ya yeniden iskana açılmamış, ya da iskana açılrsa bile eski önemine kavuşamamıştır.

Geçen yüzyıldan beri yapılmakta olan araştırmalar, İ.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısında Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da kitlesel göçlere neden olan bir kavimler kargaşası yaşandığına ve Bronz Çağı'nda kurulan Ortadoğu'daki "büyük devletler"

sisteminin, Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nda olduğu gibi, bu dış etmenle ortadan kalktığına işaret ediyor. İ.Ö. 1. bin yılbaşlarında demir işleme tekniklerini öğrenen, bu tekniklerle çeşitli araç ve gereçler üreten kendi önderlerinin yönetimindeki göçerler ile kendi küçük kralları tarafından yönetilen ve tarımla uğraşan yerleşik toplumların etkileşimi sonucunda karmaşık yönetim modelleri ortaya çıkmıştı. Bu modeller buldukları coğrafyanın olanaklarını sonuna kadar kullanmayı hedef almıştı. Bu açıdan, Anadolu'nun kıt kaynaklarıyla kuru tarım yaparak geçinen topluluklarla, Mezopotamya'nın verimli ovalarında sulu tarımla uğraşan toplulukların kurduğu yönetim modelleri ve izlediği kentleşme politikaları arasında önemli farklar vardır.

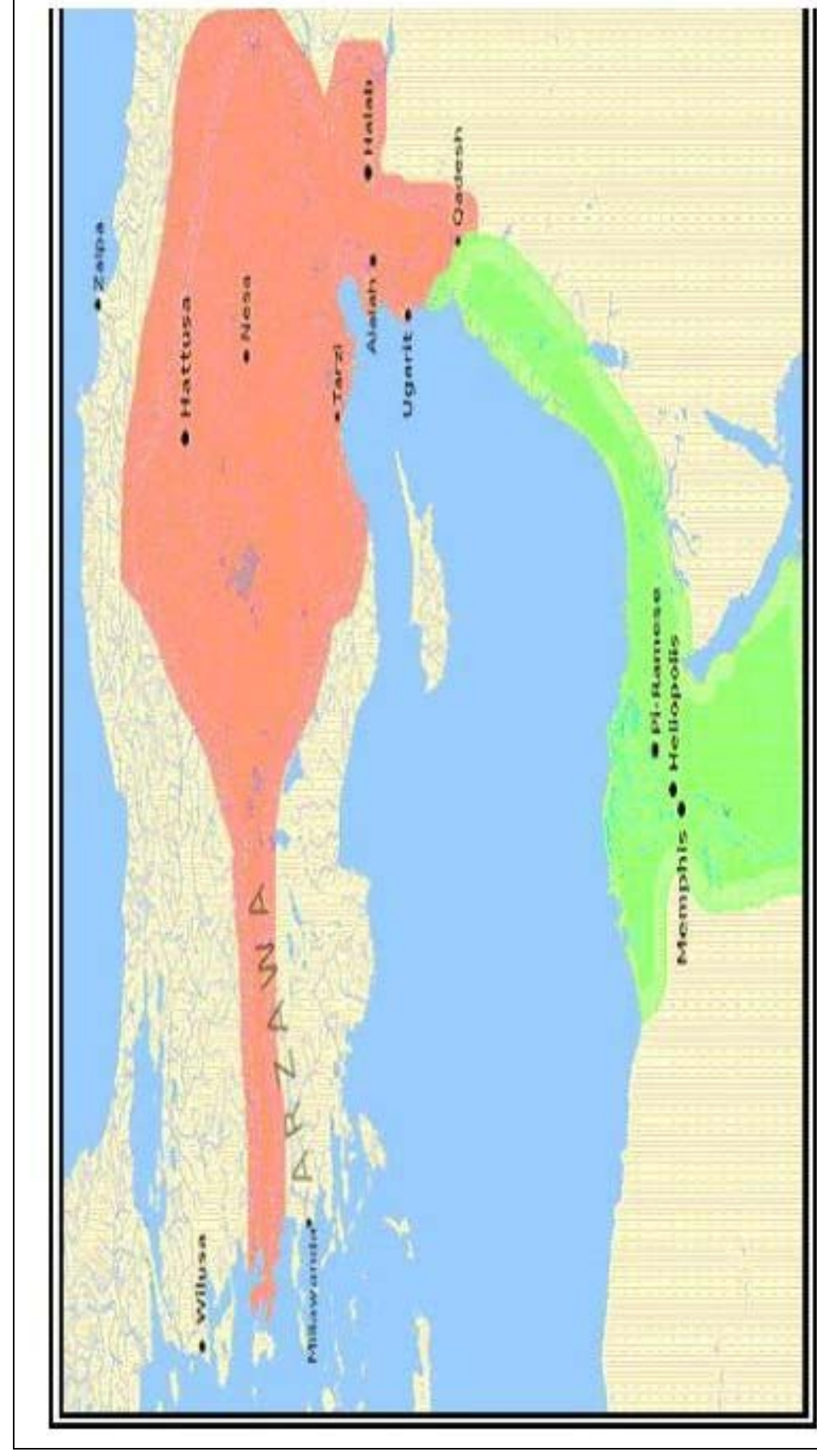
KAYNAKÇA

- 1- AKTÜRE, Sevgi; "*Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*", İstanbul, 1997
- 2- AKTÜRE, Sevgi; "*Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*", İstanbul, 2003
- 3- AKURGAL, Ekrem; "*Anadolu Kültür Tarihi*", Ankara, 1998
- 4- AKURGAL, Ekrem; "*Anadolu Uygarlıkları*", İstanbul, 1988
- 5- ALP, Sedat; "*Hitit Çağında Anadolu*", İstanbul, 2001
- 6- ALP, Sedat; "*Hitit Güneşi*", Ankara, 2003
- 7- BARNETT, R.D. ; "*Phrygia and the Peoples of Anatolia in Iron Age*", The Cambridge Ancient History, C.2, London, 1975
- 8- BİTTEL, Kurt; "*Boğazköy*", Ankara, 1972
- 9- BONACOSSİ, D.M. ; "*The Syrian Jezireh in the Late Assyrian Period: A View From Countryside*", Ancient Near Eastern Studies Supplement 7, London, 2000
- 10- BOTTERO, Jean/STEVE, Marie, Joseph; "*Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*", İstanbul, 2002
- 11- BRYCE, Trevor; "*Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*", Ankara, 1997
- 12- BRYCE, Trevor; "*The Kingdom of Hittites*", Oxford, 1998
- 13- CERAM, C.W. ; "*Tanrıların Vatanı Anadolu*", İstanbul, 1994
- 14- CERAM, C.W. ; "*The Secret of the Hittites: The Discovery of An Ancient Empire*", Newyork, 1956
- 15- CHILDE, G. ; "*Tarihte Neler Oldu*", İstanbul, 1982
- 16- ÇIĞ, M. İlmiye; "*Hititler ve Hattuşa*", İstanbul, 2000
- 17- DARGA, Muhibbe; "*Hitit Sanatı*", İstanbul, 1992
- 18- DEMİRİŞ, B. ; "*Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri*", İstanbul 1995
- 19- DİNÇOL, Ali/DİNÇOL, Belkis; "*Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar*", Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi, İstanbul,2001
- 20- EASTON, D.F. , "*Towards a Chronology for the Anatolian Early Bronz Age*", Anatolian Studies, C.26, London, 1976
- 21- FRIEDRICH, Johhannes; "*Kayıp Yazılar ve Diller*", İstanbul, 2000
- 22- GURNEY, O.R. ; "*Anatolia c.1750-1600 B.C.*" Cambridge, 1965
- 23- GURNEY, O.R. ; "*Hititler*", Ankara, 2001
- 24- HAWKINS, J.D. ; "*Büyük İmparatorluğun Mirasçıları*", Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002
- 25- HIRÇIN, S. ; "*Çivi Yazısı: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*", İstanbul, 1998
- 26- HOOKER, J.T. ; "*Reading the Past: Ancient Writing From Cuneiform to the Alphabet*", British Museum Press, London, 1993
- 27- IFRAH, George; "*Rakamların Evrensel Tarihi III, Akdeniz Kıyılarında Hesap*", Ankara,

2000

- 28- İMPARATİ, Fiorella; *"Hitit Yasaları"*, Ankara, 1992
- 29- JEAN, Eric; *"Bir Yeniden Doğuşun Tarihiçesi: Hitit Uygarlığı"*, Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi, İstanbul,2001
- 30- JEAN, Eric; *"Giriş"*, Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi, İstanbul,2001
- 31- JEAN, George; *"Yazı İnsanlığın Belleği"*, İstanbul, 2002
- 32- KEEGAN, J. ; *"Savaş Sanatı Tarihi"*, İstanbul, 1995
- 33- KINAL, Firuzan; *"Eski Anadolu Tarihi"*, Ankara, 1991
- 34- KLENGEL, Horst; *"Hitit Tarihi"*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002
- 35- KLİNGER, J. ; *"Hititoloji"*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002
- 36- LLOYD, Seton; *"Türkiye'nin Tarihi"*, Ankara, 2000
- 37- MALLORY, J.P.; *"Hint-Avrupalıların İzinde"*, Ankara, 2002
- 38- MANSEL, Arif, Müfit; *"Ege ve Yunan Tarihi"*, Ankara, 1988
- 39- MATTHEWS, R. ; *"Ancient Anatolia"*, The British Institute of Archaeology, Ankara, 1998
- 40- MELAS, E.M. ; *"The Dodecanese and W.Anatolia in Prehistory: İnterrelationships, Ethnicity and Political Geography"*, Anatolian Studies, C.38, London, 1988
- 41- Mc NEILL, W.H. ; *"Dünya Tarihi"*, Ankara, 1989
- 42- MUHLY, J.D. , MADDIN, R. , STECH, T. ve ÖZGEN, E. ; *"Iron in Anatolia and the nature of the Hittite iron industry"*, Anatolian Studies, C.35, s.67–84
- 43- NAUMANN, Rudolf; *"Eski Anadolu Mimarlığı"*, Ankara, 1975
- 44- NEVE, Peter; *"Boğazköy-Hattuş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları"*, VI. Kazı Çalışmaları Toplantısı, İzmir, 1984
- 45- OETTİNGER, Norbert; *"Anadolu Dillerinin Oluşumu"*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002
- 46- ÖZÇELİK, Nazmi; *"İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı"*, Ankara, 2002
- 47- ÖZGÜÇ, Tahsin; *"Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi"*, Anatolia VII,
- 48- ÖZGÜÇ, Tahsin; *"Kültepe-Kaniş II: Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar"*, Ankara, 1986
- 49- POLANYI, K. ; *"Marketless Trading in the Hammurabi's Time"*, Chicago, 1971
- 50- ROBINSON, A. ; *"Story of Writing"*, London, 1995
- 51- ÖZGÜNEL, Coşkun; *"Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri"*, Belleten C.47,
- 52- SCHRİMER, Wulf; *"Hitit Mimarlığı"*, İstanbul, 1982
- 53- SEEHER, Ayşe, Baykal; *"Hitit Dünyasına Kısa Bir Bakış"* Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi, İstanbul,2001
- 54- SEEHER, Jürgen; *"Unutulmuş Bir Kültür Yeniden Canlanıyor"*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002
- 55- SEEHER, Jürgen; *"1998 Yılı Boğazköy-Hattuşa Kazıları"*, Ankara, 1999
- 56- SEVER, Erol; *"Assur Tarihi"*, İstanbul, 1993

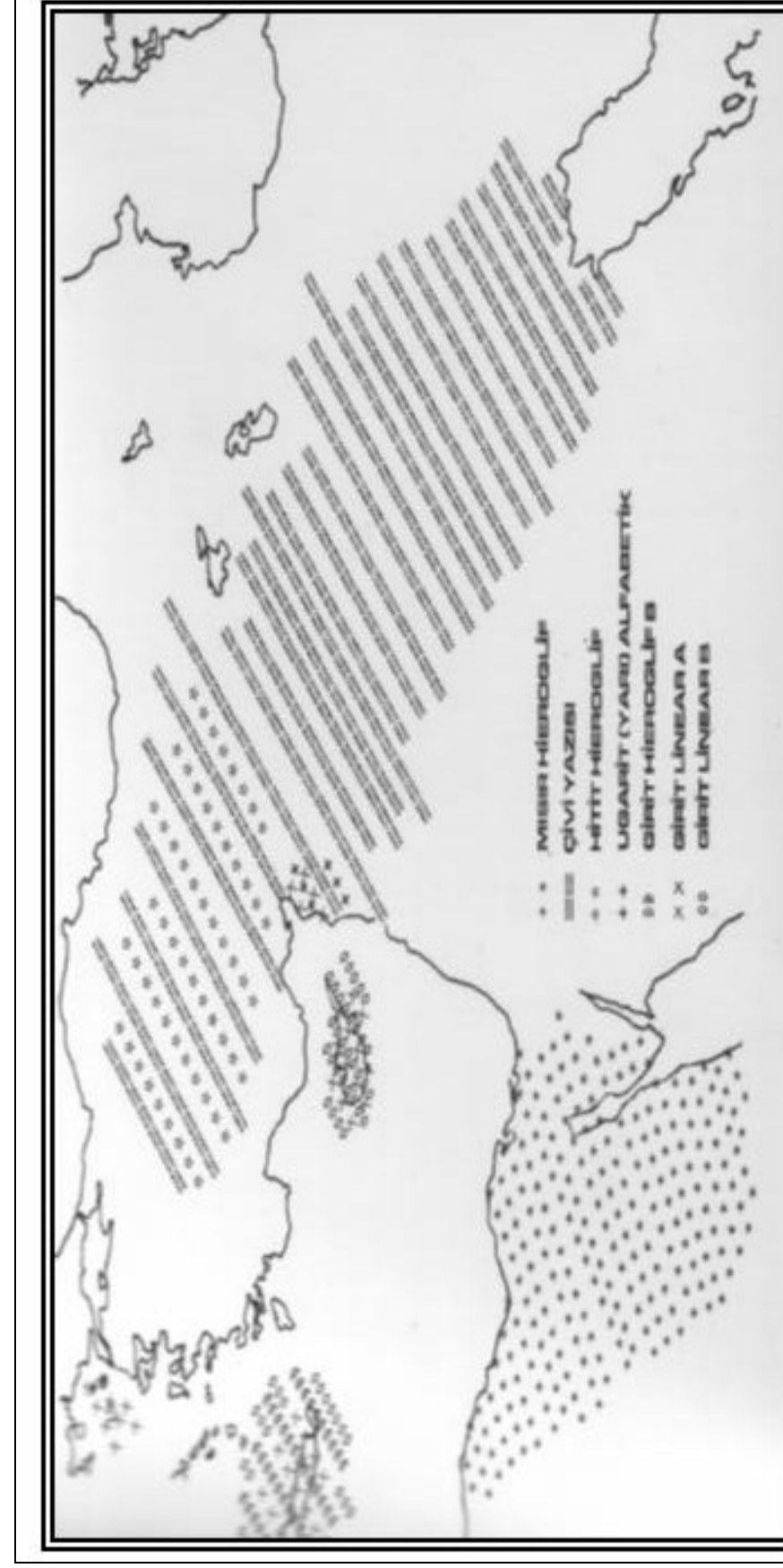
- 57- SEVİN, Veli; *"Yeni Asur Sanatı I, Mimarlık"*, Ankara, 1991
- 58- UÇANKUŞ, Hasan, Tahsin; *"Arkeoloji I"*, Ankara, 2000
- 59- UMAR, Bilge; *"İlkçağda Türkiye Halkı"*, İstanbul, 1999
- 60- WİLHELM, Gernot; *"Hitit İmparatorluğunun Dilleri"*, Hititler ve Hitit İmparatorluğu, Bonn, 2002



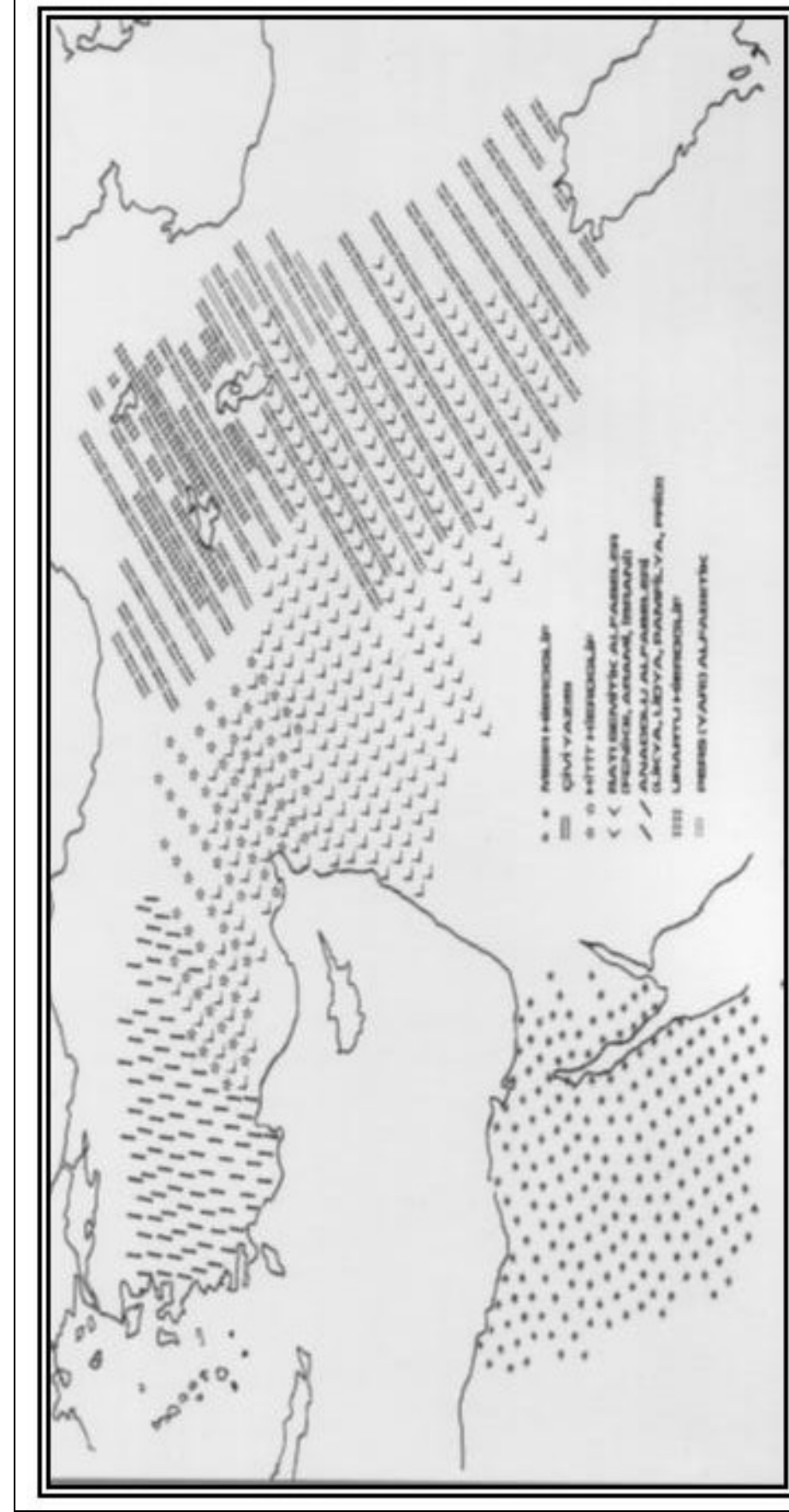
EK-1: Hitit Devleti Yayılım Alanları
(www.geocities.com.fr internet adresinden alınmıştır.)



EK-2: Anadolu'daki Önemli Hitit Merkezleri
(www.ng.com.tr internet adresinden alınmıştır.)



EK-3: M.Ö. 2000-1000 yılları arasında Anadolu ve çevresinde kullanılan yazı sistemleri
(DİNÇOL, Ali/DİNÇOL, Belkıs; "Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar", Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi, İstanbul,2001, Harita 2'den alınmıştır.)



EK-4: M.Ö. 1.binyılda Anadolu ve çevresinde kullanılan yazı sistemleri

(DİNÇOL, Ali/DİNÇOL, Belkis; "Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar", Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi, İstanbul,2001, Harita 3'den alınmıştır.)

ESKİ KRALLIK

Labarna	-1650		
I.Hattuşili	1650-1620	(torun ?)	
I.Murşili	1620-1590	(torun, evlatlık oğul)	
I.Hantili	1590-1560	(kaymıbrader)	
I.Zidanta		(damat)	
Ammuna	1560-1525	(oğul)	
		(Ammuna'nın gelininin erkek kardeşi)	
Telipinu	1525-1500	(kaymıbrader)	
Alluvamna		(damat)	
Tahurvaili		(dışarıdan)	
II. Hantili		(Alluvamna'nın oğlu ?)	
II. Zidanta	1500-1400	(oğul)	
II. Huzziya		(oğul)	
I.Muvatalli		(dışarıdan)	

YENİ KRALLIK

I/II. Tudhaliya			(II. Huzziya'nın torunu)
Arnuvanda	1400-1360		(damat, evlatlık)
II. Hattuşili?			(oğul ?)
III. Tudhaliya	1360-1344		(oğul ?)
I.Şuppiluliuma	1344-1322	(oğul)	
II. Arnuvanda	1322-1321		(oğul)
II. Murşili	1321-1295		(kardeş)
II. Muvatalli	1295-1272		(oğul)
Urhi-Teşup	1272-1267		(oğul)
III. Hattuşili	1267-1237		(amca)
IV. Tudhaliya	1237-1228		(oğul)
Karunta	1228-1227		(kuzen)
IV. Tudhaliya	1227-1209		(kuzen)
III. Arnuvanda	1209-1207		(oğul)
II. Şuppiluliuma	1207-		(kardeş)

EK-5: Hitit Krallarının Listesi

(T.BRYCE, Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Ankara, 2003, s.13-14'ten alınmıştır.)

